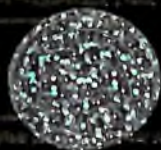

2

A 21

Шайх
Муҳаммад Аввома

ФАКИҲ ИМОМЛАР
ИХТИЛОФИДА

*Шайх
Муҳаммад Аввома*

ФАҚИҲ ИМОМЛАР
ИХТИЛОФИДА

ҲАДИСИ
ШАРИФНИНГ
ЎРНИ

ТОШКЕНТ
2018

قَالَ مُعَاوِيَةُ: قَالَ النَّبِيُّ ﷺ:
«مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ». رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ.

Муовия розияллоху анху айтади:
«Набий соллаллоху алайҳи васаллам:
«Аллоҳ кимга яхшиликни ирода қилса,
уни динда фақиҳ қилиб қўяди», дедилар».
Имом Бухорий ривоят қилган

Шioriмиз:

Аҳли сунна вал жамоа мазҳаби асосида пок ақийда ва мусаффо Исломига инти-
лиш, Куръон ва суннатни ўрганиб амал қилиш, ислomий маърифат таратиш, салафи
солиҳ – улуғ мужтаҳидларга эргашиш, кенгбағирлик ва биродарлик руҳини тарқа-
тиш, диний саводсизликни тугатиш, ихтилоф ва фирқачиликка барҳам бериш, му-
таассиблик ва бидъат-хурофотларни йўқотиш.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурдаги Дин ишлари
бўйича қўмитанинг 2018 йилдаги 1377-рақамли ҳулосаси асосида чоп этилди.

Ф 33 **Шайх Муҳаммад Аввома**
Фақиҳ имомлар ихтилофида ҳадиси шарифнинг ўрни
[Матн] / таржимон: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф.
– Тошкент: Hilol-nashr, 2018. 224 б.

УЎК 297.1
КБК 86.38

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

МУҚАДДИМА

«Аллоҳ таолога беадад ҳамду санолар бўлсин!

Аллоҳнинг Набийси Муҳаммад Мустафога салавот ва саломлар бўлсин!

Бир китобнинг ёзилишига сабаб бўлган турли омилар бўлганидек, унинг таржима қилинишига ҳам китоб ва унинг муаллифи билан боғлиқ бирор ҳодиса туртки бўлади. Сиз муҳтарам ўқувчиларимизга тақдим қилинаётган ушбу таржиманинг ҳам ўзига хос тарихи бор.

Хориждаги илмий анжуманлардан бирида иштирок этаётганимда ўғлим Исмоилжондан «Сизни ота-ўғил Муҳаммад ва Муҳиддин Аввомалар сўрашяпти» деган хабар келиб қолди. Сўнг улар юборган мактуб ҳам этиб келди. Унда Муҳиддин Аввома отаси Муҳаммад Аввоманинг саломини йўллаб, илмий ҳамкорликка таклиф ҳақида хабар юборган эди.

Кейин ёзишмалар давом этиб, ниҳоят, Жанубий Африка жумҳуриятининг Йоханнесбург шаҳрида ўтказилган илмий анжуманда учрашдик...»

Аллоҳ таолонинг қазои қадари экан, падари бузрукворимиз шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратларининг мазкур китобга ёза бошлаган муқаддималари шу ерда узилиб қолган.

Кўпчиликка маълумки, устозимиз бир неча йиллар давомида аҳли илмлар даврасида тафсир, ҳадис, ақоид,

фиқҳ, тасаввуф каби илмлардан дарс бериб келар эдилар. У киши мазкур дарслар учун машҳур уламолари-мизнинг мўътабар китобларидан бирини асос қилиб олиб, уни ўқиб, таржима қилиб, шарҳлаб берар эдилар. Устозимизнинг кўрсатмаларига биноан биз шогирдлар ҳар бир дарсни ёзиб олиб, тўплаб борар эдик. Шу залда баъзан бир неча ой, баъзан бир неча йил давомида катта бир китобнинг тўлиқ матни оққа кўчирилиб, батафсил шарҳланиб, ниҳоясига етказилар эди. Шундан сўнг шайх ҳазратлари бу китобни халқимизга тақдим қилиш учун унга сўзбоши ёзиб, керакли изоҳлар, зарур маълумотлар билан тўлдириб, нашрга тайёрлашга киришар эдилар.

Падари бузрукворимиз илмий сафарларидан бири ҳақидаги хотираларини айтиб бераётиб, мазкур китобнинг ёзилиш тарихи ҳақида шундай деган эдилар:

«2014 йилнинг январида Жанубий Африка Республикасининг пойтахти Йоханнесбургда «Инсоният хизмати учун илмий исломий анжуман»нинг Иккинчи халқаро йиғини бўлиб ўтди. Анжуманда 80 дан ортиқ мамлакатдан келган уламолар қатнашишди. Анжумандан мақсад Аҳли сунна вал жамоа ҳамда тўрт мўътабар фиқҳий мазҳабларга амал қиладиган, буюк муҳаддисларнинг, руҳий тарбия устозларининг йўлини тутган уламолар ва мўмин-мусулмонларни бирлаштириш, бугунги кунда юзага келаётган турли хуруж ва ҳужумларга раддия беришдан иборат эди. Анжуманда дунё мусулмонларининг бугунги ҳолати, Аҳли сунна вал жамоа мазҳабидаги мусулмонларга ёрдам бериш масалалари муҳокама қилинди, шу мавзуда ёзилган янги китоблар тақдим қилинди, Жанубий Африка Республикасидаги турли исломий ташкилотларнинг фаолияти билан танишилди.

Муҳаддислар ва уларнинг шариятга қилган хизматлари, илмий фаолиятлари, бугунги кунда уларнинг асарларидан фойдаланиш, уларга тош отаётганларнинг келиб чиқиши ва мақсадлари, бу муаммоларни бартараф қилиш йўллари ҳақида шайх Муҳаммад Аввома маъруза қилди...»

Ушбу анжумандан сўнг устозимиз шайх Муҳаммад Аввоманинг мазкур китобини бизга таништириб, навбатдаги дарсларни шу китоб асосида бошлашни таклиф қилдилар. Бир неча ойдан сўнг китобнинг таржимаси тугагач, ёзиб олинган матн оққа кўчириб, оят-ҳадислар матни кўйиб чиқилди, зарур жойларга изоҳлар берилди.

Шайх ҳазратлари вафотларидан бироз аввал китобда ёритилган мавзунинг долзарблигини ҳисобга олиб, унинг нафақат аҳли илмларга, балки барчага фойдали бўлишидан умид қилиб, нашрга тайёрлаётган эдилар...

Устозимизнинг вафотидан сўнг китоб муаллифи шайх Муҳаммад Аввома ҳазратлари билан боғланиб, китобнинг нашрга тайёрланаётганини айтиб, устозимизнинг ҳақларига дуо сўрадик. Шайх Аввома ниҳоятда мамнун бўлдилар, кейинроқ у кишини зиёрат қилганимизда эса ушбу нашрга сўзбоши ҳам ёзиб бердилар.

Алҳамдулиллаҳ, бугун устозимиз, падари бузрукворимиз сўнгги нуқта кўйишга улгурмаган ушбу хайрли ишни баҳоли кудрат ниҳоясига етказиб, сиз азиз ўқувчиларимизга тақдим қилиш насиб қилди. Ушбу камтарона уринишни устозимиздан навбатдаги туҳфа ўлароқ қабул қилишингизни, нимаики манфаат топсангиз, Аллоҳ таолодан, саҳву хатолари бўлса, биз ожиз бандалардан деб билишингизни сўраймиз.

Роббимиз бу асарни устозимиз учун садақои жория ҳамда манфаатли илм ўлароқ ҳусни қабул қилиб, у зотни раҳмату мағфиратига буркасин, охиратларини обод айласин!

Исмоил Муҳаммад Содик

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Устоз, ҳужжат, муҳаддис, усулий, фақиҳ, лугавий, наззор олим Шайх Абдулфаттоҳ Абу Ғудда раҳимаҳуллоҳнинг руҳи покига шогирди Муҳаммад Аввомадан ҳады.

«Мўминларнинг ҳаммалари (жангга) қўзғалишлари лозим эмас. Ҳар жамоадан бир нафар тоифа бўлсайди, динни чуқур англаб, қайтиб келган вақтларида қавмларини огоҳлантирардилар. Шоядки, улар ҳазир бўлсалар»,¹ дея амр қилган оламлар Робби – Аллоҳга ҳамд бўлсин!

Ўз ҳадисида: «Бу илмни ҳар бир замоннинг адолатлиларигина олиб юради. Улар бу илмни ҳаддидан ошувчиларнинг ўзгартиришидан, ботилга чиқарувчиларнинг ўзлаштириб олишидан ва жоҳилларнинг таъвилидан ҳимоя қиладилар»,² дея марҳамат қилган аввалу охириларнинг саййиди бўлмиш Пайғамбаримиз Муҳаммад ибн Абдуллоҳга салоту саломлар бўлсин!

¹ Тавба сураси, 122-оят.

² Ҳадисни ўнга яқин саҳоба ривоят қилган. Ҳадиснинг мақбул ёки мардуд экани ихтилофли. Имом Аҳмаддан ушбу ҳадисни саҳиҳ, дегани нақл қилинган. Менимча, у киши унинг истилоҳий саҳиҳ эканини эмас, балки мутлақ мақбул эканини назарда тутган. Алоий «Буғятул-мултамис»-да «Ҳасан, ғариб, саҳиҳ ҳадис», деган.

Аммо баъд:

Бу «Фақиҳ имомлар ихтилофида ҳадиси шарифнинг ўрни» китобининг иккинчи ва тўртинчи³ наشري бўлиб, аввалги нашр тугаганидан кейин узоқ муддат ўтгач, кўпчиликнинг қайта нашр қилиш ҳақидаги илтимосларига биноан муҳтарам ўқувчиларга ушбу китобни яна тақдим қилмоқдаман.

Ушбу саҳифаларни ўқиётган барча китобхонларга ундаги мавзулар эътиборга молик ва аҳамиятли экани маълумдир. Шунинг учун бу китобни ўқиб, мақтаганлар ҳам, қоралаганлар ҳам бўлиши табиий. Ахир шоир бежизга:

*Ўз ишинг ихлос-ла бажаравер сен,
Ким не деса десин, шундайин башар
Сени мақташ билан бирга, одатда –
Таъна қилувчи ҳам ёнма-ён яшар*

деб айтмаган.

Мен ушбу китобда умматнинг салафу халаф уламоларини ҳимоя қилиш мақсадида ўзим эътиқод қилган ва тўғри деб билган фикрни тақдим қилдим. Ёшларимизнинг онгига тўғри тушунчани сингдиришга ҳаракат қилдим, уларнинг фикру ўйларидан ҳозирги фикрий, сиёсий ва иқтисодий беқарорлик асрида яшаётган кишилар томонидан кўзғатилган шубҳаларни даф қилишга уриндим. Бундай шубҳаларни кўзғатувчи кишилар барча жорий ишларга қарши бош кўтарадиган, диний тушунча ва анъаналарни ўзгартиришни истайдиганлар бўлиб, мутааххир уламоларимиз наздидаги маълум ва машҳур фикрларга қарши чиқиш улар учун маҳбуб ва марғуб амал бўлиб қолган. Ҳатто бундай ишни қиладиганлар

³ Учинчи нашр иккинчи нашрнинг айнан ўзи бўлган. Ушбу таржима китобнинг тўртинчи нашридан амалга оширилди.

баъзиларнинг наздида диннинг мужаддиди, Ислом даъватчиси ҳисобланиб, уларга турли фахрли ном ва тахаллуслар қўядиган бўлишди. Афсуски, ҳозирги оммавий ахборот воситалари ҳам бу борада ҳаддан ошди.

Ушбу қисқа битиклар илм ва фазл аҳли томонидан мақбул кўрилди...

Аллоҳнинг буюк фазли ва тавфиқидан бири ўларок, илмий анжуман муносабати билан бўлган учрашувда уламолар мураббийи, фикҳ ва фуқаҳоларнинг кўрки аллома, устоз, шайх Мустафо Зарқо⁴ раҳимахуллоҳ ҳам китобни кўриб чиқди ва у кишига маъқул келганини билдирди. Аллоҳга ҳамдлар бўлсинки, зиммасида илмий ишлари кўп бўлишига қарамай, китобга ўзининг қимматли сўзларини ёзиб берди. Аллоҳ у кишига гўзал мукофот берсин!

У киши елкамга оғир масъулиятли ишни – илмий кўприк бино қилишни юклади. Бу вазифанинг ўзи катта аҳамиятга эга бўлиб, жуда кўп тўсиқларни енгиб ўтишни талаб қилар эди. Чунки ҳозирги пайтда одамлар ҳадиснинг диroyати(фикҳи)ни четга суриб, ҳадиснинг ривояти (саҳиҳлиги ва зоҳирий маъноси) билан банд бўлиб қолишди. Аллоҳ таолодан бу борада тавфиқ ва кўмак беришини сўраб қоламан. Ўқувчи ушбу муқаддима сўнгида бу зотнинг сўзлари билан ҳам танишади.

Китобнинг биринчи наشريни фазилатли шайхимиз, етук аллома, муҳаддис, фақиҳ, саййид Аҳмад Ризо Бижнаварий Ҳусайний⁵ раҳимахуллоҳ ҳам кўриб чиқди ва «Анворул Борий бишарҳи Саҳиҳил Бухорий» китобида (19/131-132) у ҳақда гўзал мақтовларни айтиб, «Жуда яхши таҳқиқли ва олиймақом рисоладир. Унда кўплаб илмий фойдалар бор», деб, улардан баъзиларини санаб ўтди.

⁴ Ҳижрий 1322 йилда туғилиб, 1420 йилда вафот этган.

⁵ Ҳижрий 1324 йили 10 зулҳижжада туғилиб, 1418 йили Рамазоннинг 22-кечасида таҳажжудда сажда қилган ҳолида вафот этган.

Шунингдек, бу китоб туфайли кўп азиятлар ҳам чекдим. Оламлар Робби, қиёмат кунининг эгаси бўлган Аллоҳдан ана шу азиятларга сабр қилганим учун ажр беришини умид қиламан.

Азият берувчилар китоб ҳақида: «Бу рисола ҳадис аҳлига қилинган очиқдан-очиқ душманлик ва қарши чиқишдир!» дейишди.

Нафақат бу китоб, ҳатто қаламим ёзган ёки тилим талаффуз қилган бир дона ҳарфнинг ҳам бундай бўлишидан Аллоҳнинг Ўзи сақласин! Агар фикҳни ва фақиҳларни қадрлаш, хоҳ улар муҳаддис бўлсин, хоҳ фақиҳ бўлсин, шариатни тўғри тушуниш борасидаги уларнинг фазллари баён қилиш ҳадисга қарши чиқиш ҳисобланса, уларга айтадиган жавобим:

*Кўплар тўғри сўзни танқид қилурлар,
Имкон ҳам топурлар тошлар отгани...
Бунинг боисидир – ўзларидаги
Бузуқ тушунчанинг илдиз отгани...*

Мен бу борада оламлар Роббининг ҳузурида туриладиган кун борлиги ва унда мазлумнинг ҳаққи золимдан олиб берилиши билан кифояланман.

Ушбу саҳифаларни шариатнинг таянчи бўлмиш ҳадиси шарифни ўйин қилиб юборишларидан ҳимоя қилиш учунгина ёзганимни Аллоҳнинг Ўзи билади. Ахир Ислому фикҳи Китоб ва суннатнинг меваси ва уларнинг ҳукмларини тартиблаш эмасми?! Қандай қилиб мевани ҳимоя қилиш унинг илдизига болта уриш ёки душманлик қилиш бўлади?! Лекин бу иш нодон ва эсипаст жоҳилларнинг наздида айни аксидир. Чунки улар бирон фақиҳ имомни ёки фикҳни ҳимоя қилишни мутаассиблик ва кўр-кўрона тақлид, дея талқин қиладилар. Ўзлари эса фақиҳ ёзган ки-

тобларни мутолаа қилишдан юз ўтириб, ўзларини илмий ва фикрий эркин деб биладилар. Ҳатто илм ва динга «Фалончи тақаддумий (замон билан ҳамнафас)», «Пистончи ражъий (орқада қолган)» каби нотўғри истилоҳ ва тушунчаларни киритишни истайдилар.

Бир куни ҳузуримга шахримиз Ҳалабдаги тўқимачилик фабрикасида механик бўлиб ишлайдиган бир йигит келди. Тунлари узун киш фасли эди. Хуфтон намозидан кейин келиб, асабий ҳолатда – етакчиларининг одати каби – соат ўн иккигача мен билан тортишди. Лекин, Аллоҳга ҳамд бўлсинки, бирор натижа чиқмади. Чунки у жоҳил бўлиб, тўхташ лозим бўлган илмий меъёрни билмас эди. Унинг гап ва сўзларига бу даражада узоқ муддат сабр қилишимга ундаган омил фақат ва фақат Аллоҳнинг мууроқабаси ва масъулиятни ҳис қилиш туйғуси бўлди, холос.

Унинг қўлида имом Муслимнинг ўз «Саҳиҳ»ида туя гўшти еган киши таҳорат қилиши ҳақида ривоят қилган ҳадиси ва имом Нававийнинг ўз мазҳабига хилоф ўлароқ, ана шу ҳадисга амал қилишни ихтиёр этгани ҳақидаги сўзи, мазҳаббошиларнинг «Агар ҳадис саҳиҳ бўлса, ўша менинг мазҳабимдир», деган фикрлари, шунингдек, Камол ибн Ҳумом ва Абдулҳай Лакнавий раҳимаҳуллоҳларнинг ҳам гаплари бор эди.

Бу «олиму боамал» ўзича имом Абу Ҳанифа ва Шофеъийларга «Туя гўшти еган киши таҳорат қилиши лозим», деган фикрни уқтирмақчи, «Чунки бу икки имом: «Агар ҳадис саҳиҳ бўлса, ўша менинг мазҳабимдир», дейишган. Мана, ҳадис саҳиҳ-ку», демоқчи бўлар эди.

Унинг илмий савияси шу даражада эдики, баъзан Ибн Ҳумомни Ибн Ҳаммом деб, Имом Лакнавийни эса Лаканавий деб ҳам ўқиб берарди!

Мен ҳурматли китобхонлардан Аллоҳни ўртага қўйиб сўрайман: Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларига ҳамда Китоб ва Суннатга асосланган Ислом фикҳига ғаюр қай киши динни ўйин қиладиган, фирибгар, одамларни чалғитувчи бу кабиларга сабр қила олади?! Мана шу алданганлар ўша фитначиларнинг сарқитлари эмасми?!

Ҳақиқий мутаассиб ким? Анави йўлдан урувчиларнинг ва алданганларнинг ҳаддини билдириб, диний туншунчаларини тузатган кишими ёки ёшларимизни адаштирувчи, уларни ижтиҳод ва мужтаҳидликни даъво қилишга журъат қилдирувчи, Исломнинг муқаддаслигини оёқости қилишларига қўйиб берувчиларми?!

Бу ақлсиз ҳовлиқмаларнинг катта офатларидан бири шуки, имом Нававий ва имом Субкийлар ўзларининг шофеъий мазҳабларига хилоф қилганларини, Айний ва Ибн Ҳумомлар ўзларининг ҳанафий мазҳабларига хилоф қилганларини, Ибн Арабий ва Иёзлар моликий мазҳабига қилган хилофларини, Тақийюддин Абул Аббос ва Шамсиддин Абу Абдуллоҳ кабиларнинг ҳанбалий мазҳабига қилган хилофларини ўқиб олиб, «Мужтаҳид имомлар ҳам хато қиладилар, уларга эргашиш жоиз эмас, биз ҳам мана бу имомлар каби уларга хилоф қилишимиз керак», дейишади.

Уларнинг бу фикрлари бир қарашда тўғридек кўринсада, лекин бу бир-бирига ўхшамаган икки нарсани қиёслашдир. Имом Нававий, Субкий, Айний, Ибн Ҳумом, Ибн Арабий, Иёз, Тақийюддин Абул Аббос ва Шамсиддин Абу Абдуллоҳ каби олимлар қаерда-ю, бу ғўрлар қаерда?!

Буларнинг баъзилари одамлар орасида олимларни қоралаб, ҳар хил миш-мишлар тарқатади. Лекин бир масала ҳақида ёзмоқчи ёки гапирмоқчи бўлса, илмий савияси бир китобдан нарига ўтмайди. Шунда ҳам кошкийди тўғри ўқиса, китобдаги маълумотни тўғри англай ола билса!

Бундайларнинг яна бири аҳён-аҳёнда бир китобни таълиф ёки таҳқиқ қилиб, муқаддимасини сўқиш, қоралаш ва таҳқирлашга бағишлайди. Дунёда қалам тебратган киши борки, унинг қаршисида қуллуқ қилишини, таҳқир ва ахлоқсизликларининг меросхўри бўлишини истайди. Унинг манманлик ва кибри ўзидан бошқаларни илм, идрок ва фаҳм аҳли, деб билишга йўл қўймайди.

Уларнинг хатти-ҳаракати ва тутган йўллари баъзи аҳли илмларнинг «Одамларга ижтиҳод эшигини очасиз-у, лекин уларни ўзингизга эргашишга мажбур қиласиз», деган сўзларига мувофиқ келади.

Шундайлардан бири Нуъмон Олусийнинг «Ал-Аятул баййинаат» номли китобига ёзган муқаддимасида саккиз саҳифани беодоб сўзлар билан тўлдирган. Ҳатто бу борадаги ўзининг ҳамфикрлари ҳам унинг бу қилмишини эътироф этмаганлар. Унинг мадрасасида, ўзининг қўл остида тарбия кўрганларгина бу борада уни қўллаб-қувватлашлари мумкин.

Ёзганларида Ибн Салоҳ ва Субкий раҳимахуллоҳларнинг сўзларидан бошқа на раддияга ва на тушунтиришга арзигулик илм бор. Аллоҳга ҳамд бўлсинки, уларнинг сўзларига жавоб бердим ва унинг нодонлигини баён қилдим. Уни таниган ва билганлар у ҳақда «Усул илмидан ҳеч вақони билмайди», дейишган. Бу сўзларни унинг ўзи ҳам тасдиқлаган.

Сўнг яна бошқа бир китобга ёзган муқаддимасида менинг сўзимни шарҳлаганини кўрдим. Ваҳоланки, мен айтган сўзнинг сиёқи ҳам, маъноси ҳам умуман бошқа эди. Билмадим, бу нодонликми ёки ўзини нодон қилиб кўрсатишми?!

Яна булардан бир тоифаси бор! Буниси тартиб бўйича тўртинчи бўлса-да, сон жиҳатидан учинчи ҳисобланади. Чунки у ўзидан олдингининг акс-садоси бўлиб, «Уламо-

лар бу китобни ўқишдан қайтарган», деб унинг беодоблиги ва ҳақоратини такрорлаган. Ҳолбуки, бу китоб, Аллоҳга ҳамд бўлсинки, ушбу умматнинг асрлар оша уламоларию мутааллимлари айтиб келган фикрнинг тасдиғидир.

Шундан кейин у ўзи ҳақида: «Мен эркин фикрлайман, тақлид қилмайман, мутаассиб эмасман», дейди. Уни олдинги мантиғидан бошқа тарафга буриб қўйган нарса нима эканини била олмадим. Бунинг ҳақиқатини фақат ғайб ва шоҳид илмларининг эгаси – Аллоҳнинг Ўзи билади, холос.

Бу ўзим эътиқод қилган ҳақни қўллаб-қувватлаш ва ўзим тийиладиган ботилни йўқ қилиш учун Аллоҳ таоло муваффақ қилганидир. Ушбу китобни ундан фойда олиш мақсадида ўқийдиганларнинг қалбларини Карамли Аллоҳ ҳидоятга бошлашини сўрайман.

Аммо ким қайсарлик ёки таъна қилиш мақсадида ўқиса, уларнинг фойдадан бебахра қолишларига шунинг ўзи кифоядир, ундайлар билан асло ишим йўқ.

«Аммо кўпик ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетур. Одамларга манфаат берадиган нарса эса ер юзида қолур»⁶.

Аллоҳим, бизни, ота-онамизни, устозларимизни, аҳлимиз ва фарзанду зурриётларимизни ҳамда барча муслмонларни мағфират қил. Саййидимиз ва мавломиз Муҳаммадга, у кишининг аҳли байтларига, саҳобаларига ва уларга яхшилик ила эргашганларга қиёмат кунига қадар салоту саломлар бўлсин!

Муҳаммад Аввома

Мадинаи Мунаввара. Ҳижрий 1406 йил 16 шаъбон.

⁶ Раъд сураси, 17-оят.

МУСТАФО АҲМАД ЗАРҚОНИНГ СЎЗИ

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Ўзининг Муҳкам китобида: «Мўминларнинг ҳам-малари (жангга) кўзғалишлари лозим эмас. Ҳар жамоадан бир нафар тоифа бўлсайди, динни чуқур англаб, қайтиб келган вақтларида қавмларини огоҳлантирардилар. Шоядки, улар ҳазир бўлсалар»,⁷ деган Аллоҳга ҳамд бўлсин!

«Биздан бир нарсани – бошқа ривоятда: бир ҳадиси – эшитиб, уни эшитганидек етказган кишини Аллоҳ ёрлақасин. Қанча-қанча етказилганлар эшитган кишидан кўра англовчирокдир...», бошқа ривоятда: «Фикҳни ўзидан кўра фақиҳроққа етказадиган қанча-қанча фикҳни ҳамл қилувчилар бор. Қанча-қанча фикҳни олиб юрувчилар бор, ўзлари эса фақиҳ эмаслар»⁸ деган, ўзининг саҳобалари ҳақида: «Уларнинг ҳалол ва ҳаромни энг яхши биладигани Муъоздир»,⁹ «Ҳукм чиқаришга моҳири Алийдир»,¹⁰ деган набийларнинг сўнггиси Муҳаммадга салавоту саломлар бўлсин!

Мана шу ва шунга ўхшаш матнлардан англашиладики, дин илми матнларни тўғрилаш ва ёдлашнинг ўзи билан чегараланиб қолмайди. Балки бу матнларни тушунишдек юқори босқич сари ташланган илк қадам, холос! Матнларни тушуниш эса айни кўзда тутилган муҳим босқич бўлиб, бунда одамлар саҳобалардан бошлаб, ҳозиргиларга қадар турли савиядадирлар.

⁷ Тавба сураси, 122-оят.

⁸ Термизий ривоят қилган.

⁹ Термизий ривоят қилган.

¹⁰ Ибн Можа ривоят қилган.

Улуғ устоз, шайх Муҳаммад Аввоманинг «Фақиҳ имомлар ихтилофида ҳадиси шарифнинг ўрни» китобини ўқиб чиқдим ва у муаллифи каби қадрли улуғ эканини билдим.

Мен ушбу нафис китобда «Қанча-қанча етказилганлар бор, эшитгандан кўра англовчироқдир» деган пурмаъно набавий ҳадис далолатининг кенгқамровли изоҳини кўрдим. Муаллиф ушбу китобда ўнлаб буюк Ислом уламоларининг ҳадиси набавийнинг фикҳи борасидаги қимматли фикрларини нақл қилган ва бир қанча масалаларга доир уларнинг тушунчаларини мисол тариқасида келтирган ҳамда фаръий ҳукмларни истинбот қилишдаги ихтилофларининг сабабларини ёритиб берган.

Китобнинг мавзуга доир маълумотларга бой экани диққатимни жалб қилди. Бу муаллифнинг дунёқараши кенглиги, кўп мутолаа қилгани, фаҳми чуқурлиги ва китобни гўзал тартиблаганидан дарак беради. Ҳажми кичик бўлишига қарамай, изланувчи ушбу китобда кўплаб китобларда топа олмайдиган ноёб маълумотларни топади.

Диққатимни ўзига жалб қилган яна бир томони муаллифнинг суннати набавийя ва рижол илмини яхши билиши бўлди. Муаллиф бундан олдин ҳофиз Ибн Ҳажарнинг «Тақрибут-таҳзиб»ини, имом Заҳабийнинг «Кошиф»ини ва бошқа асарларни илмий таҳқиқ қилган. У ушбу китоби орқали икки илм: ривоят ва дирият илми, яъни ҳадиснинг ривояти ва фикҳи ўртасида кўприк бино қилди.

Ишонч билан айта оламанки, бу китоб ўқувчининг ҳадис ва унинг далолатлари борасидаги тушунчасини бойитади. Аллоҳ таоло муаллифнинг илми ва дини учун яхши мукофат берсин ва китобни манфаатли қилсин!

Фурсатдан фойдаланиб, сўзимнинг охирида имом Абу Бакр ибн Арабийнинг «Аҳкоми Суғро»да «Барчан-

гиз Аллоҳнинг арқонини маҳкам тутинг ва бўлиниб кетманг. Ва Аллоҳнинг сизга берган неъматини эсланг: бир вақтлар душман эдингиз, бас, қалбларингизни улфат қилди. Унинг неъматини ила биродар бўлдингиз. Оловли жар ёқасида эдингиз, ундан сизни қутқарди. Шундай қилиб, Аллоҳ сизга Ўз оятларини баён қилади. Шоядки, ҳидоят топсангиз»¹¹ оятининг тафсирида умматнинг сафини парчаловчи зарарли ихтилофдан фойдали ихтилофни ажратиб, имомларнинг ихтилофлари ва унинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида айтган қимматли сўзларини нақл қилишни маъқул кўрдим. У киши шундай дейди:

«Бўлиниб кетманг» – яъни ақийдада бўлинманг.

Шунингдек, «Бир-бирингизга ҳасад қилманг» ҳам дейилган.

Фаръий масалаларда «Фалончи хато қилди», деб айтиш ҳам бўлиниш деб аталмоқда, яъни бирортангиз соҳиби ҳақида «Хато қилди» демасин, ҳар ким ўз ижтиҳодига кўра амал қилаверсин. Зеро, ҳамма Аллоҳнинг арқонини маҳкам тутувчи ва ўз далилига кўра амал қилувчидир. Тақиқланган бўлиниш эса фитна ва парчаланишга олиб боровчи бўлинишдир. Аммо фаръий масалаларда ихтилоф бўлиши Ислом шариатининг ўзига хос жиҳатидир. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳоким ижтиҳод қилиб, тўғри топса, икки ажр. Агар ижтиҳод қилиб, хато қилса, унга бир ажр», деганлар.¹²

Бу нафис китоб ўзига хос бўлишига қарамай, баҳс ва мунозарали айрим нуқталардан холи эмас. Муаллиф ҳафизаҳуллоҳ ўзи баён қилиб берган шартларга кўра

¹¹ Оли Имрон сураси, 103-оят

¹² Муттафақун алайҳ.

заиф ҳадисга амал қилишнинг жоиз эканини ёқлаб, уламоларнинг бу масалага бўлган муносабатларини ҳам батафсил ёритиб берган. Лекин бир масала қолади: заиф ҳадисга айрим шартлар билан амал қилишни ёқлаганлар бўлса-да, бу баҳсли масаладир. Гарчи воқеликда тўрт фикҳий мазҳабнинг биронтаси йўқки, фақиҳлари баъзи заиф ҳадисларга суянмаган бўлса. Бунга насияни насияга сотишдан қайтарилган ҳадис¹³ мисол бўлади.

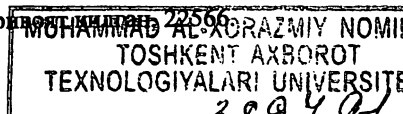
Аллоҳдан бу улуғ китобнинг фойдасини зиёда қилишини ва муаллифини яхшилик ила мукофотлашини сўрайман.

Саййидимиз ва мавломиз, ҳидоят имоми Муҳаммад Расулуллоҳга, у зотнинг оила аъзолари ва покиза, мукаррам саҳобаларига ҳамда уларнинг суннатига эргашган, ҳидоятлари ила тўғри йўл топганларга Аллоҳнинг салавати бўлсин!

Мустафо Аҳмад Зарко

1416/1/15

¹³ Ибн Абу Шайба «Мусаннаф»ида ривоят қилган 22566

БИРИНЧИ НАШР МУҚАДДИМАСИ

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм

Оламлар Робби Аллоҳга ҳамд бўлсин! Саййидимиз ва мавломиз, мухтаҳид имомларнинг имоми, ҳидоят қилувчилар ва ҳидоят топганларнинг саййиди Муҳаммад Расулulloҳга, у зотнинг оила аъзолари ва барча саҳобаларига энг афзал салот ва энг мукаммал саломлар бўлсин!

Аммо баъд:

Бу рисоланинг асли ҳижрий 1398 йил сафар ойининг 3 куни, пайшанба кечаси Ҳалабадаги Равза жомеъсида – Аллоҳ уни илм ва амал ила обод қилсин – айтган маърузамдир. Биродарлардан кўпчилик ушбу маърузани китоб ҳолига келтириб, кўплаб саволларига жавоб бўлиши ва турли ихтилоф ва келишмовчиликларнинг олдини олиши учун уни оммага тақдим қилишимни сўрашди. Уларнинг истакларини инобатга олиб, маърузага Аллоҳ азза ва жалла муяссар қилганича турли мисол, далил ва изоҳларни кўшдим. Аммо маърузанинг бош мавзусини ўз ҳолича қолдириб, унга кўшимчалар киритмадим.

Салафи солиҳларнинг илмий анъаналарини тирилтириш ўлароқ ёзганларимни баъзи таниқли шайхларимга кўрсатдим. Уни фазилатли саййидим аллома, муҳаққиқ, мутакаллим, муфассир, муҳаддис, улуғ сўфий, устоз шайх Абдуллоҳ Сирожиддин раҳимахуллоҳга тақдим қилдим. У киши китобга ижобий фикр ва мақтов айтиб, мени хушнуд қилди.

Сўнг уни Риёзга, фазилатли саййидим, аллома, муҳаққиқ, муҳаддис, усулий, фақиҳ, устоз, шайх Абдулфаттоҳ Абу Ғудда раҳимахуллоҳга юбордим. У киши фикр-мулоҳазаларини билдириб, ўзининг сўзларини ёзиб бериш орқали менга ҳурмат кўрсатди. Аллоҳ фаз-

ли ва карами ила мени айтилганларга лойиқ кўрсин. Унинг матни куйида келтирилади.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм

Аллоҳга ҳамд бўлсин! Ушбу «Фақиҳ имомлар ихтилофида ҳадиси шарифнинг ўрни» номли нафис жузни мутолаа қилишга фақат Ямандагина муяссар бўлдим. Уни Ямanning Санъо шаҳрида ҳижрий 1398 йилда муборак Рамазон ойининг иккинчи куни, шанба тонгида бир ўтиришда ўқиб чиқдим ва ундан қимматли фойдалар ҳосил қилдим. Эргашилган буюк имомларга таъна қилиб, уларни жоҳилга чиқарадиган ва умматни парчалашга уринадиган, ҳақ йўлдан адашган кимсаларга раддия қилиш ва уларни ҳаққа бошлашда Аллоҳ муаллифга бардавом тавфиқ берсин!

Моҳир муҳаққиқ муаллифга берган тавфиқи учун Аллоҳга ҳамд бўлсин. У зот субҳанаҳу ва таоло неъмат ва тавфиқнинг валийсидир. У Зотдан энг тўғри йўлга ҳидоят қилиши ва бошлашини сўраймиз. Саййидимиз, набийимиз Муҳаммадга, у зотнинг оила аъзолари, саҳобалари ва тобеъинларга, барча олим, солиҳ ва сиддиқларнинг наздида мўътабар бўлган мужтаҳид имомларга Аллоҳнинг салавати бўлсин!

Буни Аллоҳ таолога муҳтож, ўз ватанида ғариб Абдулфаттоҳ Абу Ғудда ёзди. Аллоҳ уни Ўз илтифоти ва карами ила юртига саломат ва офият ила қайтарсин!

Мазкур йилнинг йигирма олтинчи шавволида пайшанба куни шаҳримиз Ҳалабга аллома, муҳаддис, мавломиз, фазилатли ва буюк шайх Ҳабибур Раҳмон Аъзамий келди. У киши Ҳиндистон уламоларининг катталаридандир.

Рисолани ҳали нашрга бермаганимдан хурсанд бўлдим. Рисоланинг ҳаммасини у зоти муборакка ўқиб бердим. У киши уни эшитди. Рисоладан мамнун бўлиб,

ўқиб тугатганимдан сўнг: «Менга ўқиб берганингизнинг ҳаммасини ҳарфма-ҳарф тасдиқлайман», деди.

Тавфиқ ва илҳом бергани учун Аллоҳга ҳамд бўлсин! У Зот субҳонаҳу ва таолонинг даргоҳига борилдиган кунда бу ишимни ўзим учун захира бўлишини сўрайман. Аллоҳдан бу рисолани кўп фойдали қилишини тилайман. Зеро У Зот тавфиқнинг валийсидир. Оламлар Робби Аллоҳга ҳамд бўлсин!

Муҳаммад Аввома

Ҳалаб – Шаръий таълим жамияти 1398/11/2

Тамҳид

Фақиҳларнинг ихтилофларининг сабаблари мавзуси ҳар бир мусулмон кишининг илмий ва амалий ҳаётида муҳим аҳамият касб этади.

Илмий ҳаётидаги аҳамияти Исломнинг буюк имомлари ушбу ҳаниф диннинг ҳукмларини унинг асосий манбалари бўлмиш Аллоҳ таолонинг Китоби ва Набийси солаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларидан истинбот қилишдаги моҳирликлари ва бу борада қанчалар жиддий-жаҳд сарфлаганларига гувоҳ бўлишида ўз аксини топади.

Амалий ҳаётидаги аҳамияти эса ибодат, муомалот ва ахлоқ-одоб масалаларида киши ўз ишининг тизгинини топширган, ўзи билан Робби азза ва жалла ўртасида воқитачи қилган имомлари қай даражада омонатдор кишилар эканига ишонч ҳосил қилишида ўз аксини топади.

Бу ишонч эса имомларнинг ихтилофларининг сабабларини имкон қадар ўрганиб чиқиб, имомлар ўзлари ўрнатган қоида ва асосларга таянган ҳолда ҳақни топиш учун ихтилоф қилганларини тушуниб, иттифоқ қилишнинг

имкони бўлса, иттифоқ қилиб, чорасиз ҳолатлардагина ихтилоф қилганларини англаб етгандагина ҳосил бўлади.

Бу борада имомларга эътироз билдиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Чунки улар ҳақни топиш учун изланганлар, далилга таяниб ҳаракат қилганлар. Улар мутаассиблик ва манманлик қилиб, кибрланиб, бошқалардан ажралиш, тилларда дoston бўлиш, машҳур бўлиш учун ихтилоф қилишмаган. Уларни ихтилоф қилишга ундаган яккаю ягона омил – бу қўлларидаги далилдир.

Ушбу ҳақиқатдан юз ўгирадиган, дуч келган кишини имомлар ҳақида ёмон гумон қилишга, уларнинг илмий ва амалий ҳаёт йўллари бузиб кўрсатиш ва қадрларини туширишга бошлайдиган, ўзи нима деяётганини билмайдиган кимсаларни Ислом динининг таянчи, асрлар оша фикҳ, фатво ва ҳукм чиқариш борасида диннинг устуни бўлган мустаҳкам тоғларга ҳакам қилишни истайдиганларни кўрганда бунинг аҳамияти янада яққолроқ намоён бўлади.

Фақиҳларнинг ихтилофларининг сабаблари мавзуси ижтиҳод бобларининг бирига кириш бўлиб, бу ҳақда сўз юритиш қийин ва кўптармоқлидир. Шунинг учун ушбу мавзунинг қайси жиҳати ҳақида сўз юритишни белгилаб олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Мавзунинг Аллоҳдан ёрдам сўраб, мен сўз юритмоқчи бўлган жиҳати «Фақиҳ имомлар ихтилофида ҳадиси шарифнинг ўрни»дир.¹⁴

¹⁴ Бу ном ўзини суннати мутоҳхаранинг васийси деб билганларнинг ғазабини кўзғатди. Чунки улар ихтилофни фақатгина ёмонлик ва залолат деб билдилар. Уларга кўра мен ушбу ном билан ўша ёмонлик ва залолатнинг масъулиятини суннатга юклаган эмишман. Аллоҳни рози қилмайдиган ҳар бир ишдан паноҳ сўрайман.

Ихтилоф уммат учун раҳмат ва кенгчиликдир. Бу ҳақда биринчи нашрини «Фикр одоби ҳақидаги саҳифалар» деб номлаган китобимда батафсил сўз юритдим. Ушбу китобнинг иккинчи нашрини «Илм ва дин масалалари борасидаги ихтилофнинг одоби» деб номладим. Бу номни танлашимнинг боиси мужтаҳид имомлар ҳадиси шариф сабабли қандай ихтилоф қилишлари мумкинлигини англай олмайдиган кишиларнинг тушунчаларини тўғрилашдир.

Мавзу қўйидагича ёритилади:

1. Муқаддима – имомлар наздида ҳадиси шарифнинг тутган ўрнининг баёни ҳақида;

2. Биринчи сабаб: Ҳадиси шариф қачон амал учун яроқли бўлиши;

3. Иккинчи сабаб: Имомларнинг ҳадисни тушунишдаги ихтилофлари;

4. Учинчи сабаб: Имомларнинг суннатдаги зоҳири бир-бирига қарама-қарши бўлган далиллар борасида тутган йўллари турлича экани;

5. Тўртинчи сабаб: Суннатни чуқур билиш борасидаги савияларининг турличалиги сабабли ихтилоф қилганлари;

Кишиларнинг қўлчилиги тушуниш ва жавоб беришда қийналадиган шубҳалар ҳам борки, улар ҳақида мазкур сабабларнинг унга муносиби остида сўз юритаман.

Рисоланинг охирида ундаги энг муҳим нуқталарнинг хулосасини келтираман, иншааллоҳ.

ИМОМЛАР НАЗДИДА ҲАДИСИ ШАРИФНИНГ ТУТГАН ЎРНИНИНГ БАЁНИ ҲАҚИДА

Қисқа муқаддима орқали имомлар наздида ҳадиси шариф қандай ўрин тутганини ёритиб бериш қийин. Улар ҳадисни маҳкам ушлаб, унга амал қилишга ҳарис бўлганларини қуйидагилардан билиб оламиз.

Абу Ҳанифа розияллоҳу анҳу айтади: «Модомики одамлар орасида ҳадис талабида юрганлар бор экан, улар яхшиликда бардавом бўладилар. Агар улар илмни ҳадиссиз талаб қилгудек бўлсалар, барбод бўладилар».¹⁵

У киши яна: «Аллоҳнинг динида ўз раъйингиз билан асло бир сўз айта кўрманг. Суннатга эргашинг, чунки ким суннатдан четга чиқса, адашади», деган.¹⁶

Имом Шофеъий розияллоҳу анҳу шундай дейди: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан бир ҳадис ривоят қилатуриб, ундан бошқа гапни айтадиган бўлсам, мени қайси ер кўтаради!?»¹⁷ Бир куни у киши бир ҳадисни ривоят қилди. Имом Бухорийнинг устози Ҳумайдий у кишига: «Бу ҳадисни оласизми?» деди. Шунда Имом Шофеъий унга: «Нима, сиз менинг устимда зуннор осган ҳолда канисадан чиққанимни кўрганмидингизки, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини эшитсам-у, уни олмасам!?»¹⁸ деб жавоб берди.

¹⁵ Аллома Шаъроний, «Мезонул Кубро», 1/51.

¹⁶ Ўша манба 1/50.

¹⁷ Имом Субкийнинг «Имом Мутталибийнинг «Агар ҳадис саҳиҳ бўлса, ўша менинг мазҳабимдир», деган сўзининг маъноси» асаридан, 73-бет.

¹⁸ Ўша манба. Бу сўзни кўпчилик ривоят қилган. Тож Субкий раҳимахуллоҳ «Табақотул Кубро»да Рабиъ Муродийнинг таржимаи ҳолининг охирида: «Бу ҳодиса Имом Шофеъий ҳаётида кўп такрорланган», деган. 2/138.

Имом Молик розияллоҳу анҳу суннатни таърифлашда гўзал ташбеҳ қилиб: «Суннат Нуҳ алайҳиссаломнинг кемасидир. Ким унга миниб олса, нажот топади, ким унга минмаса, чўкиб кетади», деган.¹⁹

Имом Аҳмад розияллоҳу анҳу шундай дейди: «Ким Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бирон ҳадисларини рад қилса, ўзини ҳалокат ёқасига ташлабди».²⁰

У киши яна: «Бизнинг замонимиздан кўра ҳадисни ўрганишга бўлган эҳтиёж кучлироқ бўлган замонни кўрмадим», деди. – У ҳижрий 241 санада вафот топган Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг замони эди! – Шунда шогирдларидан бири: «Нима учун бундай деяпсиз?» деди. Шунда Имом: «Чунки бидъатлар пайдо бўлди. Кимда ҳадис бўлмаса, ўша бидъатга мубтало бўлади», деб жавоб берди.²¹

Имомларнинг таржимаи ҳоллари ва сийратлари ҳақидаги китобларда бу каби сўзлар жуда кўп бўлиб, биз уларнинг озгинасини келтирдик, холос. Уларнинг сўзларини мулоҳаза қилсак, барчалари бир маънони таъкидлашади, у ҳам бўлса, набавий суннатни олиш лозимлиги, ким суннатни ўрганса ва унга амал қилса, ютуққа эришиб, нажот топиши ва ким суннатдан юз ўтурса, залолатга кетиб, хорликка дучор бўлишидир.

Мусулмон кишининг қалбида мужтаҳид имомларга нисбатан шундай муносабат қарор топса ва уларнинг илм борасида етакчи эканликларини эътироф этса, ана шундагина шаръий ҳукмлар борасидаги ихтилофнинг сабабларини ўрганиши ва имомларнинг ҳар бири сун-

¹⁹ Ҳофиз Суютий раҳимахуллоҳнинг «Мифтоҳул жаннати фил ихтижажи биссуннати» асарининг хотимасидан.

²⁰ Ибн Жавзий раҳимахуллоҳнинг «Маноқибу Имом Аҳмад» асаридан, 182-бет.

²¹ Яна шу манба, 183-бет.

натга мувофиқ сўз айтиш учун бор имкониятини ишга солганини тушуниб етиши мумкин.

Аммо уларнинг илм борасида пешқадам имом эканликларини эътироф этмаса ва: «Улар ҳам биз каби инсон-да», деса, уларнинг барчалари худди чўкаётган киши нажот йўлларини излаганидек, доим далил излашда сидқидилдан ҳаракат қилганларига ишонмаса, бундай одам имомларнинг ихтилофлари сабабини ўргана олмайди, балки уларга таъна қилиш ва ўзини билафон қилиб кўрсатишга шошади, холос.

БИРИНЧИ САБАБ

ҲАДИСИ ШАРИФ ҚАЧОН АМАЛ УЧУН ЯРОҚЛИ БЎЛАДИ?

Биринчи сабаб борасидаги сўзимиз лозим бўлган тўрт нуқта ҳақида боради. Уларнинг иккитаси ҳадиснинг санадига, қолган иккитаси эса ҳадиснинг матнига тегишлидир. Улар қуйидагилар:

1. Ҳадиснинг саҳиҳ бўлиши учун қўйилган баъзи шартлардаги ихтилоф;
2. Собит бўлмаган ҳадисга ҳам амал қилинадими?
3. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг лафзларини собит қилиш.
4. Ҳадиснинг лафзини араб тили меъёрларига мувофиқлаштириш.

Биринчи нуқта:

Мавзудан кўп узоқлашиб кетмаслик учун бу нуқта ҳақида қисқача тўхталиб ўтаман.

Жумҳур уламолар саҳиҳ ҳадиснинг шарти бешта эканига иттифоқ қилишган.

1. Санаднинг муттасиллиги;²²
2. Ровий адолатининг собит бўлиши;
3. Ровий зобтининг собит бўлиши;
4. Санад ва матннинг шоззликдан²³ холи бўлиши;
5. Санад ва матннинг путур етказувчи иллатдан холи бўлиши.

²² Ровийдан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга қадар бўлган силсилада санаднинг узлуксиз боғланиб келиши.

²³ шоззлик луғатда алоҳида ажралиб туриш, нодир бўлиш, яқкаланиб қолиш, деган маъноларни ифода қилади. Ҳадис истилоҳида эса ишончли бир ровий бошқа бир неча ишончли ровийларга хилоф қилишига айтилади.

1. Санаднинг муттасиллиги;

Қандай ҳолатда муттасиллик шарти топилган бўлиши ҳақида муҳаддислар ихтилоф қилишган. Бу масала муҳаддисларнинг наздида «Масъалатул лиқо» (яъни ровий ўз шайхи билан учрашганининг собит бўлиши ёки бўлмаслиги) номи билан машҳур бўлган. Имом Бухорий ва бошқа муҳаддислар: «Ровий ўз шайхи билан бир марта бўлса ҳам учрашгани собит бўлиши керак», дейишади. Имом Муслим ва бошқа муҳаддислар эса ровийнинг ўз шайхи билан учрашиши мумкинлигининг ўзини шарт қиладилар, учрашгани собит бўлишини эмас. Ҳатто имом Муслим бу борада ижмоъ қилинганини ҳам даъво қилган.²⁴

Шунга кўра имом Муслим ва унинг фикрини қўллаб-қувватлайдиган муҳаддислар муттасиллик борасидаги мана шу тушунчаларига биноан саҳиҳ, деб айтган ҳадисларни имом Бухорий саҳиҳ деб билмаган.

Муттасиллик борасида имом Муслим айтган гапни қувватлайдиган фақиҳлар санади шундай боғланган ҳадисларни ҳужжат қилиб, саҳиҳ ҳадис, десалар, ўз навбатида имом Бухорийнинг фикрини қувватлайдиган уламолар уларга хилоф қилиб, у ҳадисларни саҳиҳ эмас, дейдилар ва у ҳадисларни фикҳий ҳукм чиқаришга яроқли эмас, деб ҳисоблаб, уларга бино қилинган ҳукмларни хато, деб айтадилар.

Муттасиллик масаласига алоқадор масалалардан яна бири мурсал²⁵ ҳадис бўлиб, у ҳақдаги ихтилофнинг доираси юқорида зикр қилганимиздан кўра анча кенг.

²⁴ «Саҳиҳи Муслим»нинг муқаддимаси, 1/130. Аллома Алий Қорий раҳимаҳуллоҳ «Муснад Имом Абу Ҳанифа»га ёзган шарҳида Бухорий ва унинг фикрини қўллаб-қувватлаганларни ҳамда бу борада янада қаттиқроқ шарт қўйганларни эътиборга олиб, бу гапни жумхурдан ривоят қилган.

²⁵ Мурсал ҳадис тобеъинни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам билан боғловчи восита тушиб қолган ҳадисдир.

Мурсал деб, тобеъин тўғридан-тўғри Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга нисбат берган ҳадисга айтилади. Мурсал ҳадис муттасил эмас. Лекин мана шу муттасил эмаслиги унинг ҳужжат эканига путур етказадими ёки йўқми?

Жумҳур муҳаддислар мурсал ҳадисни заиф, ҳужжат эмас, дейишган.

Жумҳур фақиҳлар эса: «Мурсал ҳадис ҳужжат, унга амал қилинади», дейишади. Абу Ҳанифа ва Моликлар ҳам шулар жумласидан. Аҳмад ибн Ҳанбалдан ривоят қилинган икки фикрнинг бири ҳам шундай.

Фақиҳлардан имом Шофеъий бу масалада ўзига хос йўл танлаб: «Мурсал ҳадис заиф, лекин енгил заиф. Уни қувватлайдиган тўрт омилдан бири топилса, ҳужжат бўлади», деган.²⁶

Шунга кўра уч мазҳаб имомлари ёки уларнинг бири мурсал ҳадисга суяниб чиқарган шаръий ҳукм муҳаддислар жумҳури наздида ҳужжат эмас. Тўрт қувватловчи омилнинг бири бўлмаса, имом Шофеъийнинг наздида ҳам эътиборли ҳисобланмайди.

Аmmo мурсал ҳадислар оз эмас.

Шунинг учун Баздавийнинг «Усул» китобининг шарҳида Ало Бухорий раҳимаҳуллоҳ: «Мурсал ҳадисни инкор қилиш билан кўп суннатлар йўққа чиқади. Чунки мурсал ҳадислар жамланганда, эллик жузга етган», дейди.

Аллома Кавсарий раҳимаҳуллоҳ: «Ким мурсал ҳадисни заифга чиқарса, амал қилиб келинаётган суннатнинг ярмини йўққа чиқарган бўлади», деган.²⁷

²⁶ Имом Шофеъий, «Рисола», 462-бет. Мурсални қувватлайдиган тўрт омил: бошқа вазҳда муснад ёки мурсал ҳолда келиши, айрим саҳобаларнинг ёки аксар аҳли илмларнинг бу ҳадисга биноан фатво берган бўлишидир.

²⁷ «Таънибул Хатиб» 153-бет. «Фихҳу Аҳлил Ироқ ва ҳадисухум» 32-бет.

Лекин юқорида имом Шофеъий зикр қилган қувватловчи омилларни инобатга олсак, амал қилинмайдиган мурсал ҳадисларнинг сони камаяди.

2. Ровий адолатининг собит бўлиши;

Бу борада турли хил қарашлар бўлиб, уламолар ровийдан талаб қилинадиган адолат қандай экани ҳақида ихтилоф қилишган.

Ровийнинг мусулмон бўлиб, у ҳақда бирор жарҳ собит бўлмагани уни адолатли дея ҳукм қилишга кифоя қиладими?

Ёки шу шартга унинг зоҳирий адолати ҳам қўшилиши керакми? Шунда мастур дейиладими?

Ёки ҳам зоҳирий, ҳам ботиний адолати топилиши шарт қилинадими?

Шунингдек, ёлғиз бир имомнинг ўша ровийни адолатли дейиши кифоя қиладими ёки ҳар бир ровий учун иккита имом адолатли, деб хулоса қилган бўлиши шартми?

Ровийнинг адолатини белгилашдаги ушбу ихтилофларга «Мусулмон киши ҳақида айтилган жарҳ унинг адолатига путур етказувчи жарҳ деб эътироф этилиши учун қандай бўлиши керак», деган масаладаги ихтилофни ҳам қўшиш мумкин.

Аслида жарҳ деб эътироф этилмайдиган қанчадан-қанча фикрлар жарҳ деб ҳисобланиб, ровийларнинг ироқлик бўлгани ёки аҳли раъй бўлгани учун ёхуд Қуръонни махлуқ дейиш борасидаги фитнада саволга жавоб бергани учун адолати собит эмас, деб хулоса қилинган. Буни ушбу илмни пухта эгаллаган ва бу илм тарихини яхши билганларгина тушуниб етади, холос.

Шунинг учун бу илмга шўнғиган талаба биродарларимга жарҳ ва таъдил китобларидаги жарҳ ва таъдил-

нинг иборалари ва лафзларини ўрганиш билан бир каторда жарҳ ва таъдилнинг тарихи, жарҳ ва таъдилнинг фикҳи, жарҳ ва таъдилга кириб қолган бегона ибораларни ҳам диққат билан ўрганиш лозимлигини таъкидлайман. Жарҳ ва таъдил ҳақида фақатгина якуний хулосаларни берадиган «Тақриб»га²⁸ ўхшаш китоблар билангина чегараланиб қоладиганлар ҳақида нима ҳам дейиш мумкин!?

Бир кишини муҳаддис ёки фақиҳ имомлардан бири адолатли санаса, айнан шу кишини муҳаддис ёки фақиҳлардан бошқа бир имом жарҳ қилиши мумкин. Адолатли ёки заиф эканига иттифоқ қилинган ровийлар сони ихтилоф қилинганлардан анча кам.

Ихтилофнинг юқорида айтилган важҳларига яна бир мулоҳазани ҳам қўшиш мумкин: адолатли ёки адолатли эмаслиги борасида ихтилоф қилинган бир ровийнинг баъзида ўнлаб ҳадислари бўлиши мумкин. Адолатли ровий эканига мойил бўлганлар унинг ривоят қилган ҳадисларини ҳужжат қилсалар, у ровийни жарҳ қилишга мойил бўлганлар эса унинг ривоят қилган ҳадисларини ҳужжат сифатида қабул қилмайдилар.

Мана шу ўринда ихтилоф келиб чиқиши табиий. Ихтилоф қилган ҳар иккала томон ҳам суннат билан ҳужжат келтираётганини, набавий ҳадисларни татбиқ қилаётганини, ўзининг фикҳий ва ҳадисий ижтиҳодларида муҳаддисларнинг кўрсатма ва қоидаларига кўра ҳаракат қилаётганини таъкидлайди. Шунинг учун улардан бирортасининг сўзини рад эта олмаймиз.

²⁸ Ибн Ҳажар Асқалоний «Тақрибут-таъзиб».

3. Ровийлар зобтининг²⁹ собит бўлиши;

Шу ўринда ровий зобтининг собит бўлиши учун имом Абу Ҳанифа қўйган бир шарт ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. У шарт «ровий ўз ҳадисини шайхидан таҳаммул қилган вақтидан то уни адо этгунича орада ҳеч қандай унутишсиз сақлаб қолиши лозим» деган шартдир. Бу оғир шарт. У кишини бу шартни қўйишга мажбур қилган омил кўп ровийларнинг ўз ҳадислари борасида иккиланишлари ва нотўғри тасарруфлари бўлган. Абу Ҳанифа мана шу шартга кўра баъзи ҳадисларни заиф ёки саҳиҳ дейишда бошқа уламолар билан ихтилоф қилган.

Ҳадисларни қабул қилиш ёки рад этишга оид айтиб ўтганларимиздан ўқувчи устоз Абдулваҳҳоб Халлофнинг «Масоодирут ташрииъ фии маа лаа насса фийҳи» китобидаги: «Ҳар қандай ҳадиснинг мутавотир³⁰ ёки мутавотир эмаслигини, саҳиҳ ё ҳасан, ёки заифлигини билиш жуда осон», деган сўзи у қадар тўғри эмаслигини англаб етади. Ушбу китоб ўқувчилар орасида кенг тарқалмаган ва ҳозирда яна унга мурожаат қилинмаётган бўлганида, бу ҳақда тўхталмас эдим.

Аллома Улайш ўзининг «Фатҳул Алиййил Малик» деб номланган фатволар китобида имом Муаммар Абулқосим Бурзулийдан нақл қилишича, моликий мазҳабининг машҳур имомларидан бири Абулвалид Сулаймон ибн Халаф Божийнинг Иброҳим деган укаси бўлиб, унга баъзи нарсалардан таълим берар экан. Бир куни Ибн Ҳазм Зоҳирий уни кўриб қолиб: «Акангда нималарни ўқияпсан?» дебди. У: «Кўп нарсаларни», дебди. Шунда Ибн Ҳазм: «Мен

²⁹ Шайхидан эшитганини ёдда ёки ёзиб, ўз ҳолидек сақлаб қолиши.

³⁰ Ёлғонга иттифоқ қилиб олиш эҳтимоли мавжуд бўлмаган даражадаги кўпчилик ривоят қилган ҳадис.

сенга илмни мухтасар қилиб берайми? Шунда у сенга бир йил ёки ундан ҳам кам вақт ичида ўқиб беради», дебди. Иброҳим Божий: «Агар мумкин бўлганида, у ўзи шундай қилар эди», дебди. Шунда Ибн Ҳазм ўзини назарда тутиб: «Ундан бошқа одам сенга бу нарсаларни бир йилда ўқиб берар эди», дебди. Иброҳим Божий: «Қандай яхши!» дебди. «Ё бир ойда», дебди. «Бу ундан ҳам яхши», дебди. «Истасанг, бир ҳафтада ёки бир мартанинг ўзида», дебди. Иброҳим: «Бу мен учун ҳаммасидан яхши», дебди. Шунда Ибн Ҳазм: «Агар бирон масала устида баҳс олиб борсанг, уни Аллоҳнинг Китобидан изла, топсанг, хўп-хўп, йўқса уни суннатдан изла, топсанг, хўп-хўп, йўқса уни ижмоъ қилинган масалалардан изла. Топсанг топдинг, йўқса асл мубоҳликдир. Уни қилавер», дебди. Шунда Иброҳим Божий унга шундай деган экан: «Сен айтганинг узоқ умр ва кўп илм талаб қилади. Бунинг учун Китобни, унинг носих ва мансуҳини, муаввали ва зоҳирини, мансуҳини, мутлақи ва умумини билиш, ҳадисларни ёд олиш, унинг саҳиҳи ва заифини, муснади, мурсали ва муъдолини, таъвилини, мутақаддим ва мутааххирнинг тарихини билиш, ижмоъ қилинган масалаларни билиш ва уларни Ислом диёрларининг ҳар чеккасидан излаб топиш лозим. Бунинг ҳаммасини қила оладиганлар жуда кам».

Уламоларнинг саҳиҳлик шартларининг топилиши ва ҳадисга амал қилиш борасидаги ихтилофларига алоқадор хабарлардан яна бири Саймарий «Ахбору Аби Ҳанифа ва асҳобиҳи»да келтирган ривоятдир. Унинг хулосаси куйидагича:

«Маъмун Аббосийнинг ҳузурига Ийсо ибн Ҳорун бир неча ҳадислар жамланган бир китобни олиб келиб: «Бу ҳадисларни мен сен билан бирга Ҳорун ар-Рашид сен учун танлаган шайхлардан эшитганман. Энди эса маж-

лисингнинг асосий одамлари мана шу ҳадисларга хилоф қиладиганлар бўлиб қолди – у бу гапи билан Абу Ҳанифанинг издошларини назарда тутаётган эди – Агар буларнинг айтаётгани ҳақ бўлса, унда Ҳорун ар-Рашид сенга устоз танлашда хато қилган бўлади. Агар унинг танлови тўғри бўлган бўлса, унда мана бу хато соҳибларини атрофидан қувиб юборишингга тўғри келади», деди.

Маъмун китобни олиб, унга: «Булардан сўраб кўрайчи, балки уларнинг ҳам далил ва хужжати бордир», деди. Сўнг китобни уч кишига алоҳида-алоҳида кўрсатди. Лекин улар етарли жавоб бера олишмади. Бу хабар Ийсо ибн Абонга етиб келди. У шу кунга қадар Маъмуннинг олдига кирмас эди. «Хужжатус-соғир» деган китобни ёзиб, унда хабарларнинг важҳлари, улар қандай нақл қилиниши, қайсиниси қабул қилинади-ю, қайсиниси рад этилишини, бир-бирига қарама-қарши маънодаги икки-та ҳадисни эшитганда нима қилиниши ва унинг ечими қандай бўлиши кабиларни ёзиб чиқди. Сўнг китобдаги ҳадисларни бобларга ажратиб, ҳар бир боб остида Абу Ҳанифа ва у кишининг мазҳабининг далилларини зикр қилиб ўтди. Уларнинг қай бири хабарлардан, қай бири қиёсга кўра эканини ёритиб берди. Шундай қилиб, ўз китобини мукаммал тарзда ёзиб тугатди. Сўнг китобни халифа Маъмуннинг кўлига етказиш ҳаракатига тушди. Китоб Маъмуннинг кўлига етгач, уни ўқиб чиқиб: «Қавмга (Абу Ҳанифанинг издошларига) лозим бўлган жавоб мана шу эди!» деб қуйидаги шеърни айтди:

*Ҳасад қилардилар ҳақиқий мардга,
Чунки етолмаслар мард етган ҳадга.
Инсонлар ҳасад-ла бўлдилар ҳадик,
Кундошлар бир-бирин дегандек хунук.*

Иккинчи нуқта: Собит бўлмаган ҳадисга ҳам амал қилинадими?

Бунга жавоб қуйидагича:

Уламолар «Ҳадис саҳиҳлик ёки ҳасанлик даражасига етса, амал қилиш ва шаръий ҳукмларда ҳужжат келтириш учун яроқли бўлади», деб иттифоқ қилишган.

Заиф ҳадис борасида эса жумҳур уламолар: «Заиф ҳадисга амал қилиш учун қўйилган шартлар топилса, фазилатлар ва мустаҳаб ишларда унга амал қилса бўлади», дейишган. Бу ҳамма биладиган машҳур гап!

Лекин баъзи имомлар «Ҳалол ва ҳаром каби шаръий ҳукмларда ҳам заиф ҳадисга амал қилинади», деб, уни шариятнинг жумҳур уламолар таянишга иттифоқ қилган асосий масдарларининг бири бўлмиш қиёсдан ҳам устун кўрганлар. Бу ўринда заиф ҳадисга амал қилиш мужтаҳид имомлардан Абу Ҳанифа, Молик ва Аҳмад ибн Ҳанбалларнинг,³¹ муҳаддис имомлардан Абу До-

³¹ Аллома Алий Қорий, «Мирқотул Мафотих», 1/19.

Ҳанафийлардан Ибн Ҳумом «Фатҳул Қодир»да (1/417) шундай дейди: «Мустаҳаб амал тўқима бўлмаган заиф ҳадис билан ҳам собит бўлади».

Шофеъийлардан Нававий «ал-Азкор»да шундай дейди: «Муҳаддис, фақиҳ ва бошқа уламолар айтишади: «Фазилатлар, тарғиб ва тарҳиб бобларида заиф ҳадисга, модомики у тўқима бўлмаса, амал қилиш жоиздир. Аммо ҳалол-ҳаром, савдо-сотих, никоҳ ва талок каби масалаларда фақат саҳиҳ ёки ҳасан ҳадисга амал қилинади. Лекин айрим ҳолларда эҳтиёт юзасидан заиф ҳадисга амал қилиниши мумкин. Савдо ва никоҳларнинг айрим турларининг мақруҳлиги ҳақида заиф ҳадис ворид бўлган. Улардан тийилиш мустаҳаб, вожиб эмас».

Мутааххир моликийларнинг усулдаги асосий манбаларидан бири «Нашрул бунуд алаа марокис-суъуд»да (2/63) шундай дейилади: «Фойда: имом Молик ва унинг фикрини қувватлаганларнинг мурсал ҳадис билан ҳужжат келтирганларидан билинадикки, мункотеъ ва муъзоллар ҳам уларнинг наздида ҳужжат бўлади. Чунки усулий маънодаги мурсал бу иккисига ҳам мувофиқ келади».

вуд, Насоий, Абу Ҳотимларнинг мазҳабларидир.³² Фақат бунда икки шарт топилиши лозим:

1. Ҳадиснинг заифлиги ўта кучли бўлмаслиги;
2. Масалада ундан бошқа ҳадис бўлмаслиги.

Бу Ибн Ҳазмнинг ҳам мазҳабидир. У «Муҳалло»да шундай дейди: «Қунут дуоси ҳақидаги бу хабар аслида хужжатликка ярамаса-да, бу бобда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан бундан бошқа далил йўқ. Зеро, Аҳмад ибн Ҳанбал раҳимаҳуллоҳ: «Заиф ҳадис биз учун раъйдан кўра маҳбуброқдир!» деган. Биз ҳам шундай деймиз».³³

Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ўғли Абдуллоҳ айтади: «Отамдан «Бир киши бир шаҳарда бўлиб, унда фақат ҳадис билан шуғулланадиган, лекин унинг саҳиҳ ва заифи ни ажрата олмайдиган бир киши билан раъй соҳибидан бошқасини топа олмаса, бошига бир иш тушса, уларнинг қай биридан сўрайди?» деб сўрадим. Шунда отам: «Ҳадис соҳибидан сўрайди, раъй соҳибидан эмас. Чунки заиф ҳадис раъйдан устундир», деб жавоб берди».³⁴

«Имом Шофеъий гарчи мурсал ҳадисни заиф деб билса-да, масалада ундан бошқасини топа олмаса, унга амал қилади». Буни шофеъий имомлардан Мовардий «Ҳовий»да имом Шофеъийдан нақл қилган.

Шайхимиз Абдуллоҳ Сиддиқ Ғуморий раҳимаҳул-

Бу масалада имом Аҳмаддан қилинган нақллар турличадир. Ибн Нажжор Ҳанбалий «Шарху Кавкабил Мунир»да (2/573) бу масалани Имомнинг сўзи билан ниҳоясига етказган: «Бир бобда заиф ҳадис бўлиб, уни рад этадиган бошқа далил бўлмаса, мен унга хилоф қилмайман, менинг йўлим шудир!» Шу имомнинг машҳур сўзи. Ибн Ҳазмнинг у кишидан нақл қилганини кейинроқ келтираман.

³² Саховий, «Фатҳул муғис» 1/80 ва 267, «Ҳошияту Синдий алаа Сунани Насоий», 1/6, «Жарҳ ва Таъдил» Ибн Абу Ҳотим, 8/347. Имом Нававий унинг сўзини «Тазҳибул Асмооин вал Луғоот»да нақл қилган.

³³ «Муҳалло», 4/148

³⁴ Ибн Ҳазм, «Муҳалло» 1/68. Саховий, «Фатҳул Муғис» 1/80

лоҳ «Арроддул муҳкамул матийн ала китаби қовлил му-бийн»да шундай дейди: «Хукмларда заиф ҳадисга амал қилинмайди», деган гап кўпчилик, ҳатто барча тушунганидек, умумий маънода эмас. Кутубхонамизда саккизинчи ҳижрий асрнинг ҳофизларидан бўлган бир муаллифнинг «Меъёр» деб номланган китобининг қўлёзма нусхаси бор. Муаллиф уни фикҳий бобларга ажратиб, тартиблаган. Ҳар бир бобда тўрт мазҳаб имомлари ёки уларнинг баъзилари ҳужжат қилган заиф ҳадисларни уларнинг заифлик сабаби ва иллатлари билан бирма-бир зикр қилиб ўтган. Китоб ўта нафис бўлиб, ундаги маълумотлар муаллифнинг ҳифзи кенглиги, фикҳ, ҳадис ва хилоф илмида денгиз эканига далолат қилади. Менимча, китобнинг муаллифи Ибн Мулаққин бўлса керак».

Байҳақий раҳимаҳуллоҳ «Сунанул кубро»да намозхоннинг сутра ўрнига олд томонига чизик чизиб қўйиши ҳақидаги баҳсда ҳадис ровийларидан бирининг исми ҳақидаги ихтилофни зикр қилиб бўлгач, шундай деган:

«Имом Шофеъий раҳимаҳуллоҳ бу ҳадисни эски фатволарида ҳужжат қилиб келтирган. Сўнг янги фатволарида бу ҳадис борасида таваққуф қилган – тўхталиб қолган ва «Бувайтӣй» китобида: «Намозхон олдига чизик чизмайди. Фақат бу борада собит ҳадис бўлса, ўша ҳадисга эргашсин», деган. Менимча, имом Шофеъийни у ҳадисга суяниб ҳукм чиқаришдан тўсиб қўйган нарса биз юқорида зикр қилган санаддаги ихтилоф бўлса керак. Иншааллоҳ таоло, бунга ўхшаш ҳукмларда ҳечқиси йўқ».

Байҳақийнинг шу сўзига кўра Ибн Салоҳ ишора қилинган ҳадисни ўзининг улумул ҳадисга оид «Муқадди-ма» китобида музтариб ҳадисга мисол қилиб келтирган.

Хатиб «Кифоя»да, Нававий кичик тобеъинлар у ёқда турсин, катта тобеъинларнинг мурсалларини заиф деб

билса-да, «Мажмуъ»да: «Мурсал билан таржиҳ қилиш жоиз», дейишган.

Заиф ҳадисга амал қилишнинг яна бошқа ҳолати ҳам бор. Бир ҳадис келиб, лафзи икки маънога далолат қилса ва бу маъноларнинг бирини танлаш имкони бўлмаса, ана шундай ҳолатда икки маънодан бирини қувватлайдиган ҳадис келса, гарчи у заиф бўлса ҳам, унга амал қилинади. Бу фикрни аввал ва кейин ўтган имомларнинг кўпчилиги таъкидлаганлар.

Байҳақий ўзининг «Далоилин-нубувва» китоби муқаддимасида шундай дейди: «Набийимиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бизга етиб келган баъзи мўъжизалари ва пайғамбарликларининг далилларини жамлашни ирода қилдим. Бошқа китобларимда шарт қилиб қўйганимдек, иллатлини қўйиб, саҳиҳ билан кифояландим, ғарибни қўйиб, маъруфни танладим. Лекин саҳиҳ ёки маъруфдан мурод ҳосил бўлмаса, ундан пастларини ҳам келтирдим. Заиф ҳадис бўлса, уни келтирдим. Асосий таянчим мағозий ва тарих олимлари наздида саҳиҳ ёки маъруф бўлган хабарлардир».

Имом Ибн Жузай Калбий Моликий раҳимахуллоҳ «Тасҳил» номли тафсирининг муқаддимасида муфассирларнинг ихтилофли сўзларини таржиҳ қилишнинг ўн икки услубини зикр қилиб: «Агар Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан Қуръондаги бирон оятнинг тафсири ворид бўлган бўлса, албатта ўшани оламиз, хусусан, агар у саҳиҳ ҳадис бўлса», деган.

Бу ердаги «хусусан» деган калима бир ояти кариманинг тафсирида бир-бирига қарама-қарши икки фикрнинг бирини таржиҳ қилишда заиф ҳадисга таянса бўлади, деган маънони ифода қилади.

Имом Шамсиддин Абу Абдуллоҳ раҳимаҳуллоҳ «Тухфатул Мавдуд»да Аллоҳ таолонинг Нисо сурасидаги

ذَلِكَ أَذَىٰ آلَا تَعُولُوا^е

«Мана шу жабр қилмаслигингизга яқинроқдир» оятидаги (биз «жабр» деб таржима қилган) «авл» калимасининг маъноси борасидаги хилофни зикр қилиб, «авл» имом Шофеъий раҳимаҳуллоҳ айтганидек, фарзанднинг кўплигими ёки салаф ва халаф жумхур муфассирлар айтганидек, зулм ва жабрми?

Имом Шамсиддин раҳимаҳуллоҳ жумхурнинг сўзини бир неча сабабларга кўра қувватлаб, шундай дейди: «Чунки Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан шу маъно ривоят қилинган. Гарчи бу ривоят ғариб бўлса-да, таржиҳ учун яроқлидир». Бу ҳақда ворид бўлган ҳадис Оиша розияллоҳу анҳо Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилган «жабр қилмаслигингиз» деган сўзларидир. Бу ҳадисни Ибн Ҳиббон марфуъ ҳолда ривоят қилган.³⁵ Абу Ҳотим Розий эса: «Бу ҳадис хато. Тўғриси эса ҳадиснинг Оиша розияллоҳу анҳога мавқуфлигидир», деган. Жумхур салафлардан ривоят қилинган фикр шу. Шундай бўлса ҳам, муаллиф ҳадис ҳақида: «Таржиҳ учун яроқли», демокда.

Мавломиз аллома, муҳаққиқ Муҳаммад Юсуф Баннурий раҳимаҳуллоҳ ўзининг «Маорифус-сунан»³⁶ номли китобида Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг тик туриб бавл қилганлари ҳақида ворид бўлган ҳадиснинг жавобини зикр қилиб, «Байҳақийнинг ривоятида келганидек, «тиззаларининг ички томонида яра бўлга-

³⁵ «Ал-Иҳсан», 9/338 (4029).

³⁶ 1/105.

ни учун», дейилган. Бунинг санади заиф бўлса-да, сабаб ва важҳни баён этишга кифоя қилади», деган.

Юқорида кўриб чиққан имиздек, салаф имомларимизнинг наздида заиф ҳадиснинг ҳам қиймати ва эътибори бор. Бугунги кунда эса айримлар бунга хилоф қилиб, уни мутлақо четга суриб, тўқима ҳадисларга қўшиб қўймоқда ва икковини бир «силсила»да келтирмоқда.

Учинчи нуқта: Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг лафзларини собит қилиш.

Бунда Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам кўзланган маънони бошқа лафз билан эмас, айнан мана шу лафз билан ифода қилганларини аниқлаб олиш зарурлигини назарда тутдим. Бу айниқса бир ҳадис икки хил лафз билан ворид бўлиб, бирини олганда келиб чиқадиган ҳукмлар иккинчисини олгандаги ҳукмлардан фарқли бўлганда янада зарурроқ бўлади.

Ихтилоф айни мана шу жойдадир. Унинг чегарасини фақат мужтаҳид имомлар биладилар, холос. Аллоҳ улардан рози бўлсин!

Муҳаддис ва усул имомлари бу масалани «Ҳадисни маъноси билан ривоят қилиш», деб атайдилар.

Аҳли илмлар жумҳури ҳадисни маъноси билан ривоят қилишни жоиз санашган. Фақат бунда ҳадисни маъноси билан ривоят қилувчи ровий араб тилини яхши билиши, унинг нималарга далолат қилишини яхши тушуниши шарт, дейишган. Агар тилни яхши билмаса, бу икки лафз бир маънога далолат қилади, деб ўйлаб, ҳадисдаги бир калимани бошқа фарқли калима билан ифода қилиб қўйиши ҳам мумкин.

Абу Ҳанифа раҳимахуллоҳнинг бу борада яна бир шартни бор. Бу шартнинг муҳим ва аҳамиятли эканини

унга амал қилган кишигина билади. Абу Ҳанифанинг шарт: «Ҳадисни маъноси билан ривоят қилувчи ровий лафзлар устида қилаётган тасарруфининг натижаси қандай бўлишини билиши учун фақиҳ бўлиши лозим» деган шартдир.

Бунга баъзи мисоллар келтираман:

Биринчи мисол:

Абу Довуд Ибн Абу Зиъбнинг йўлидан ривоят қилади: «Менга Тавъаманинг³⁷ мавлоси Солиҳ ҳадис айтиб берди. У Абу Ҳурайра розияллоху анхудан ривоят қилади:

«مَنْ صَلَّى عَلَيَّ جَنَازَةً فِي الْمَسْجِدِ فَلَا شَيْءَ عَلَيْهِ»

«Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам: «**Ким жанозани масжидда ўқиса, унинг зарарига ҳеч нарса йўқ**», дедилар». Қадимги ривоят ва нусхаларнинг баъзиларида матн шундай келган. Бошқаларида эса:

فَلَا شَيْءَ لَهُ

«**унинг фойдасига ҳеч нарса йўқ**» деб келган.

Хатиб Бағдодийнинг нусхасида: «...**унинг зарарига ҳеч нарса йўқ**» ёки «**унинг фойдасига ҳеч нарса йўқ**» деган жумлада Абу Алий Луълуий шак қилган», дейилган. Луълуий – «Сунани Абу Довуд»ни муаллифидан ривоят қилган машҳур ровий.

«**Унинг фойдасига ҳеч нарса йўқ**» деган ривоятни Абу Довуддан Ибн Абд ва Ибн Доса қилган ривоятлар

³⁷ Тавъама (ёки Туама)нинг мавлоси Солиҳ – содиқ ровий. Лекин кейинроқ адашадиган бўлиб қолган. Ибн Абу Зиъбнинг ундан қилган ривояти адашадиган бўлиб қолишидан олдин эди. Шунинг учун унинг ривояти саҳиҳ ва мақбулдир. Мана шу сабабли санадаги бу жойини такрор зикр қилдим.

ҳам қувватлайди, шунингдек, Абдурраззоқнинг Маъмар ва Саврийдан қилган ривоятида ҳам, имом Аҳмадда ва Таҳовийнинг «Маонил Осор»ида ҳам шундай. Абу Довуд Таёлисийнинг «Муснад»ида ҳам шундай, у Тавъаманинг мавлоси Солиҳдан «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни ва Абу Бакрни кўрган кишиларни кўрдим, улар келиб, жаноза ўқишга масжиддан бошқа жой топа олишмаса, жаноза ўқимай, қайтиб кетишарди», деган кўшимчани келтирган.

Ибн Абу Шайбанинг «Мусаннаф»ида «**Ким масжидда жаноза намози ўқиса, унинг учун намоз йўқдир**» лафзи келган.³⁸ Солиҳ айтади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг саҳобалари жой тор бўлиб қолса, жаноза ўқимай, қайтиб кетишарди».

Байҳақий «Сунани Кубро»да³⁹ бу ҳадисни икки йўл орқали Абдурраззоққа етказиб, мазкур лафз билан ривоят қилган. Улардан бирида Солиҳнинг қуйидаги зиёдаси ҳам бор: «Масжидга жанозанинг қўйилганини кўрдим. Абу Хурайра масжиддан бошқа қўйиладиган жой топа олмас, жаноза ўқимай қайтиб кетар эди». Бу Абдурраззоқнинг «Мусаннаф»ининг нашр қилинган ривоятида йўқ.

Ибн Можанинг Ибн Абу Зиъбнинг йўлидан қилган ривояти ҳам шундай. Унда «...унинг фойдасига ҳеч нарса йўқ» лафзи келган.

Шунинг учун Хатиб шундай дейди: «Маҳфузи «...унинг фойдасига ҳеч нарса йўқ» лафзидир. «Насбур-Роя»да ҳам шундай.⁴⁰

Биринчи ривоят, яъни «...унинг зиёнига ҳеч нарса йўқ»ни олган имомлар: «Жанозага ҳеч қандай кароҳият-

³⁸ 3/364

³⁹ 4/52

⁴⁰ 2/275

сиз масжидда намоз ўқиса бўлади», дейишган. Бу имом Шофеъий ва бошқаларнинг мазҳаби. Иккинчи ривоят, яъни «...унинг фойдасига ҳеч нарса йўқ»ни олган имомлар масжид ичида (хонақоҳда) жаноза ўқишни макруҳ дейишган. Бу имом Абу Ҳанифа ва бошқаларнинг мазҳаби.

Иккинчи мисол:

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам намозда турганларида Алий розияллоҳу анҳу келиб, изн сўраганида намозда эканларини билдириш учун йўталиб қўйганлари ёки тасбеҳ айтганлари ҳақидаги ҳадис.

Ровийлар ҳадисдаги «*تسبح*» (йўталдилар) ёки «*سبح*» (тасбеҳ айтдилар) деган лафз борасида ихтилоф қилишган. «Сунани Насоий» ва «Саҳиҳи Ибн Хузайма»ларга қаранг!⁴¹ Ибн Хузайма бу мавзуга боб очиб, «Йўталишга рухсат... агар ушбу лафз саҳиҳ бўлса. Лекин бу борада ихтилоф қилишган», деб айтган. Синдийнинг Насоийга ёзган хошиясига ва «Ат-талхисул-ҳабир»га қаранг! Ибн Ҳажардаги Насоийнинг нусхасида «тасбеҳ айтдилар» лафзи келган.

Мана шу сабабли фикҳий ҳукм ихтилофли бўлган. Имом Аҳмаднинг мазҳабида ким намозда эканини билдириш учун тасбеҳ айтса, намозига зарар қилмаслиги, аммо йўталса, намози бузилиши айtilган. Ҳанбалийларнинг мутааххирлари эса (йўталса) макруҳ бўлади, дейишган.⁴²

Шофеъийларнинг наздида тасбеҳ айтишнинг зарари йўқ. Улардаги саҳиҳ қавлга кўра, йўталганда агар икки харф билинса, намоз ботил бўлади.⁴³

⁴¹ Насоий, «Сунани суғро». 3/12 (1211-1213), Ибн Хузайма 2/54 (902-904), «Ат-талхисул ҳабир», 1/283.

⁴² «Муғний» 1/706, 707, «Шарҳ Мунтаҳал иродат» 1/201.

⁴³ «Мажмуъ» 4/21, 10.

Ҳанафийларга кўра ҳам тасбеҳнинг зарари йўқ. Лекин йўтал узрсиз бўлса, намозни ботил қилади. Тиловат учун овозни яхшилаш ва намозда эканини билдириш узр ҳисобланади.⁴⁴

Учинчи мисол:

Бухорий ва бошқалар Ибн Абу Зиъбдан, у Зухрийдан, у эса Саъид ибн Мусайябдан, у Абу Хурайрадан, у Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилган: «**Иқомани эшитсангиз, намозга юриб келинглари. Ўзингизни вазмин ва виқорли тутинг, шошилманг. Улгурган-(ракъатлар)ингизни ўқинглари, ўтказиб юборганингизни эса тўлдириб олинглари**», деган ҳадис.

Бу ҳадисни Абдурраззоқ «Мусаннаф»да, ундан имом Аҳмад «Муснад»да Маъмардан, Хумайдий «Муснад»ида Ибн Уяйнадан, икковлари Зухрийдан, у Саъид ибн Мусайябдан, у эса Абу Хурайрадан: «...**ўтказиб юборганингизнинг қазосини ўқинг**» лафзи билан ривоят қилишган.⁴⁵

«Муснад»да яна Анас розияллоҳу анҳудан бошқа бир қанча йўллар билан Абу Хурайрадан марфуъ ҳолда: «...**ўтиб кетганининг қазосини ўқисин**» лафзи ривоят қилинган. Худди шунга ўхшагани Абу Авонада ҳам келган.⁴⁶

«Тўлдириб олинглари» ва «қазосини ўқинглари» деган калималар борасидаги икки ривоят ўртасидаги енгил ихтилофдан фикҳий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган ихтилоф келиб чиққан. Кечикиб келган намоз-

⁴⁴ «Ҳошияту Ибн Обидин» (1/416), ундаги Ибн Амир Ҳожнинг «Ҳал-батул Мажалли»да айтган гапига қаранг. У фикҳий жиҳатдан асосли.

⁴⁵ «Мусаннаф» 2/287 (3399), «Муснад» Имом Аҳмад 2/270, Хумайдий 2/418 (935).

⁴⁶ «Муснад» 3/243, 252, «Саҳиҳи Абу Авона» 2/109.

хон имом билан охирги тўртинчи ракъатнигина ўқишга улгурса, етиша олмаган уч ракъатини қандай ўқийди?

«Тўлдириб олинглар» деган биринчи ривоятга кўра намозхон имом билан ўқиган ракъатини имом учун тўртинчи ракъат бўлса-да, ўзи учун биринчи ракъат деб ҳисоблайди. Имом салом бергач, туриб, иккинчи ракъатни ўқийди. Чунки у намозини тўлдириш учун турди. Унда Фотиҳани ва бир сурани ўқийди. Санони ўқимайди. Балки худди ўзи ёлғиз ўқиганида иккинчи ракъатда нимани ўқиса, бунда ҳам шуни ўқийди. Иккинчи ракъатни ўқиб, ташаҳхуд учун ўтиради. Кейин туриб, намозини давом эттириб, қолган ракъатларни ўқийди. Уларда фақат Фотиҳанинг ўзини ўқийди, холос. Бу бир гуруҳ уламоларнинг мазҳаби бўлиб, Имом Шофеъий розияллоху анху ҳам шулар жумласидандир.

«Қазосини ўқинглар» деган иккинчи ривоятга кўра эса намозхон имом билан ўқиган ракъатини ўзи учун ҳам, имом учун ҳам тўртинчи ракъат деб ҳисоблайди. Имом салом бергач, туриб, биринчи ракъатни бошлайди. Чунки у ўтказиб юборганининг қазосини ўқиш учун турди. Ўша ракъатда худди ўзи ёлғиз ўқиганида қандай бўлса, санони, Фотиҳани ва бир сурани ўқийди. Шундан сўнг ташаҳхуд учун ўтиради. Кейин туриб, Фотиҳани ва бир сура ўқийди. Охирги ракъатда эса фақат Фотиҳанинг ўзини ўқийди.

Бу ҳам бир гуруҳ уламоларнинг мазҳаби бўлиб, ҳанафийлар ҳам шулар жумласидандир.

Бу икки ривоятга кўра амал қилишдир, қироат жиҳатидан қазосини ўқиш бўлса, қаъдага ўтириш жиҳатидан тўлдириб олишдир.⁴⁷

⁴⁷ Ривоятдаги ушбу ихтилоф сабабли келиб чиққан бошқа ҳукмларни ўрганиш учун «Баҳрур-Роик»ка 1/400, 403 ва Ибн Обидиннинг «Ҳошия»-сига 1/596 қаранг!

Икки калима ўртасидаги шундай ихтилоф сабабли келиб чиққан бир қанча ҳукмлар бор. Ровий кўпинча келиб чиқадиган ҳукмга эътибор қилмайди. Лекин у икки калима ўртасидаги фарқ сабабли келиб чиқиши мумкин бўлган ҳукмларни билладиган фақиҳ бўлса, ҳадисдаги лафзнинг айнан ўзини ривоят қилар, маъноси билан ривоят қиляпман, маънони ривоят қилиш жоиз, деб бошқа калимага ўзгартириб юбормаган бўлар эди.

Бу каби мисоллар талайгина. Уларни ўрганиб, муайян адад айтиш қийин.

Хатибнинг «Кифоя»да айтган бир гапини нақл қиламан. Унинг асли Қози Ромаҳурмузийники бўлиб, «Ал-Муҳаддисул фосил»да айтган.⁴⁸

Хатиб шундай дейди: «Ровий ҳадисларни айни лафзи билан келтириши мустаҳабдир, мана шу унинг учун яхшироқдир...

Агар ровий лафзга эътибор қилмай, маъно билан ривоят қилса, у ҳолда эҳтиёткорлиги янада кучлироқ бўлиши лозим. Чунки маънони буриб юбориш оқибатида ундан келиб чиқадиган ҳукм ҳам ўзгариб кетади».

Кейин Мусо ибн Саҳл ибн Касирнинг йўлидан бир ҳадис ривоят қилади. У Ибн Улайядан, у Абдулазиз ибн Сухайбдан, у эса Анас ибн Молик розияллоху анҳудан ривоят қилади: «Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам эркак кишини заъфарон ишлатишдан қайтардилар».

Кейин Шуъбанинг йўлидан ривоят қилади, у Ибн Улайядан ривоят қилади. Унинг лафзи: «Набий соллаллоху алайҳи васаллам заъфарон ишлатишдан қайтардилар».

Кейин санади билан Ибн Улайядан қуйидагини ривоят қилади: «Шуъба мендан бир дона ҳадис ривоят қилди-ю, лекин хато қилди. Мен унга Абдулазиз ибн

⁴⁸ «Кифоя» 167-168-бетлар, «Ал-Муҳаддисул фосил» 389-390-бетлар.

Суҳайбдан ҳадис айтдим, у Анасдан Набий соллаллоху алайҳи васалламнинг эркак кишини заъфарон ишлатишдан қайтарганларини ривоят қилди. Шуъба эса: «Набий соллаллоху алайҳи васаллам заъфарон ишлатишдан қайтардилар», деб ривоят қилди».

Хатиб айтади: «Исмоил ибн Улайя мазкур ҳадисни Шуъбага «заъфарондан қайтарилган» деб, умумий лафз билан ривоят қилганини инкор қиляпти. Аслида заъфарон ишлатиш эркакларгагина тақиқланган. Шуъба маънони ривоят қилмоқчи бўлган. Лекин Исмоил ибн Улайя тушунганини тушунмаган. Шунинг учун ҳадисни лафзи билан ривоят қилиш маъно билан ривоят қилишдан кўра саломатлироқдир, деймиз».

Мен айтаман: «Ромахурмузий айтганидек, Шуъба у Шуъбадир! Лекин Шуъбанинг ўзи Исмоил ибн Улайянинг фикҳдаги фазлини эътироф қилиб, уни «Фақиҳлар райҳони ва муҳаддислар саййиди», деб атар эди.

Шуъба ҳақида Ҳофиз ибн Абдулҳодий «Танқиҳ»да: «Шуъба фикҳда моҳирлардан эмас эди», деган.⁴⁹

Шуъба фикҳда моҳир эмаслиги сабабли ҳадис ривоят қилган ишончли ровий ҳақида: «Бир фикҳий бобда ворид бўлган ҳадисга муҳолиф гап айтди», деб гапирди. Бошқалар эса бу масалада Шуъбага эргашиб, у ровийга таъна қилдилар. Бу ҳақда юқорида айтилган манбадан билиб олишингиз мумкин.⁵⁰

Хатиб юқорида айтган сўзларининг давомида Муҳаммад ибн Мункадирга санадини етказиб, унинг қуйидаги сўзини келтиради: «Одамларга ҳадис айтиб бераётган фақиҳ, дарҳақиқат, Аллоҳ билан Унинг бан-

⁴⁹ «Насбур-Роя»да ҳам шундай келтирилган 4/174/

⁵⁰ Таҳовий, «Мушкилул-осор» 12/507(4981).

далари орасига кираётган бўлади. Шундай экан, нима билан кираётганига қарасин».

Шу маънода у яна бошқа гапларни ҳам санади билан нақл қилган. Шулардан бири имом Иброҳим Наҳаъий раҳимахуллоҳнинг сўзи: «Сен бир шайхнинг ҳадис ривоят қилиб, ўзи сезмаган ҳолда ҳалолни ҳаром, ҳаромни эса ҳалол қилиб қўяётганини кўрасан...»

Шунинг учун имомлар фақиҳлар айтган гапни бошқаларнинг айтганидан устун қўйишган. Қози Ромаҳурмузий «Ал-Муҳаддисул фосил»да «Ривоят ва диroyт-ни жамлаган кишининг фазли ҳақида сўз» сарлавҳаси остида узун боб очиб, унда биринчи хабарни таниқли имом Вакиъ ибн Жарроҳдан нақл қилган. У бир куни ас-ҳобларига: «Сизларга Аъмаш Абу Воилдан, у Абдуллоҳ ибн Масъуддан қилган ривоят маҳбуброқми ёки Суфён Саврийнинг Мансурдан, у Иброҳимдан, у Алқамадан, у эса Абдуллоҳ ибн Масъуддан қилган ривоятими?» деди. Шунда улар: «Аъмашнинг Абу Воилдан қилган ривояти яқинроқ (санади олийроқ)», дейишди. Вакиъ: «Аъмаш шайх, Абу Воил ҳам шайх. Лекин Суфён Мансурдан, у Иброҳимдан, у Алқамадан, у Абдуллоҳ ибн Масъуддан қилган ривоят фақиҳнинг фақиҳдан, фақиҳнинг фақиҳдан қилган ривоятидир», деди.⁵¹

Хатиб «Кифоя»нинг охирида хабарларни рожиҳ қилувчи айрим сабабларни зикр қилиб: «Бир ҳадис унинг ровийлари фақиҳ бўлиши билан ҳам таржиҳ қилинади. Чунки фақиҳнинг ҳукмларга тааллуқли нарсаларга бўлган эътибори бошқаларникидан кўра кучлироқ бўлади», деган ва охирида Вакиънинг «Фақиҳлар ривоят

⁵¹ 238-бет. Бу қисса Ҳокимнинг «Маърифату Улумил ҳадис»ининг 11-бетида, Байҳақийнинг «Ал-Мадҳалу ила Сунанил Кубро»сининг 95-96-бетларида ҳам келган.

қилган ҳадис шайхлар ривоят қилган ҳадисдан яхшироқдир», деган гапини зиёда қилган.

Сўнг Хатиб Иброҳим ибн Саъийд Жавҳарийнинг йўлидан Вакиънинг қуйидаги гапини ривоят қилган: «Фақиҳларнинг ҳадиси мен учун шайхларнинг ҳадисидан кўра маҳбуброқдир».

Мен айтаман: «Вакиънинг бу гапининг ҳам аввалгиси каби ўз воқеаси бор. Ундаги жавоби бу лафздан кўра умумийроқ. Унинг тўлиғи Ибн Абу Ҳотимнинг «Жарҳ ва таъдил»ида келган. Вакиънинг жавоби қуйидагича: «Фақиҳларнинг ҳадиси улар учун шайхларнинг ҳадисидан кўра маҳбуброқ эди».

Биринчисида «мен учун» деб, иккинчисида «улар учун» дегани бу фикр фақатгина Вакиънинг эмас, балки омма ҳадис имомларининг фикри эканига далолат қилади».

Ибн Ҳиббон ҳам бунинг аҳамиятини тушуниб етиб, қабул ва таржиҳ учун шуни асос қилиб олган. У «Саҳиҳ»ининг муқаддимасида шундай дейди: «Ривоятлардаги баъзи зиёда лафзларни фақиҳ бўлган кишилардангина қабул қиламиз. Чунки ҳадис соҳиблари кўпинча матнни кўйиб, исмлар ва санадларни ёд олишади. Фақиҳ бўлган муҳаддис бир хабарни марфуъ қилса, унинг марфуълигини китобидангина оламан. Аммо моҳир, ҳофиз ҳадис соҳибининг зиёда қилган лафзини қабул қилмайман. Чунки у одатда санадни чуқур ўрганади. Бу зиёда қилинган лафзларни қабул қилиш ё қилмаслик борасидаги эҳтиёткорликдир».

Тўртинчи нуқта:

Ҳадиснинг лафзини араб тили меъёрларига мувофиқлаштириш.

Бунинг маъноси:

Набий соллаллоху алайҳи васаллам бу калимани қандай талаффуз қилганлар, рафъ ҳолдами, насб ҳолдами ёки жар⁵² ҳолдами эканини аниқлаш лозимлиги. Араб тилининг мураккаблиги, наҳв ва грамматикага оид озгина ихтилоф сабабли ҳам ҳукмда катта аҳамиятли ўзгариш бўлиши мумкинлиги ҳаммамизга маълум.

Учинчи нуқта ҳақида тўхталиб ўтганимиздек, бунинг зарурати ровийларнинг бир калимани нақл қилишдаги ихтилофида кўринади. Чунки бир калиманинг нақл қилинаётган эҳтимолий важҳларидан бирини собит қилсак, фикҳий хилофни йўққа чиқарамиз. Ривоятлар турлича бўлса, албатта фикҳий ихтилоф ҳам бўлади.

Шу ўринда Ибн Қутайбанинг бир гапини нақл қилман. Унда бу ишнинг аҳамияти умумий баён қилинган. Унинг ортидан мисоллар келтириб, унинг ўзига хос жиҳатларини ҳам очиб бераман.

Ибн Қутайба ўзининг «Таъвилу мушкулил Қуръан» китобининг бошида шундай дейди: «Аллоҳ арабларнинг каломи учун тамға ва зийнат қилиб, икки бир-бирига тенг гапларни ва ихтилофли маъноларни ажратувчи эъробни⁵³ ато қилган. У билан фоил билан мафъул⁵⁴ фарқланади. Агар бир киши:

«هَذَا قَاتِلٌ أَخِي»

«Ҳааза қотилун ахи» деб, танвин билан айтса, бош қаси эса:

⁵² Рафъ – бош келишик, насб – тушум келишиги, жар – қаратқич келишиги.

⁵³ Араб калималарининг охиридаги ҳаракати.

⁵⁴ Фоил – иш-ҳаракатни бажарувчи, мафъул – устида иш-ҳаракат бажарилган.

«هَذَا قَاتِلُ أَحِي»

«Ҳааза қотилу ахи» деб, танвинсиз, изофа қилиб айтса, биринчиси «Мана бу киши менинг акамни ўлдирди», дегани, яъни ҳали ўлдирмади, дегани бўлади, иккинчиси эса «Мана бу киши акамнинг қотили», яъни ўлдириб бўлди, деган маънони англатади.

Масалан, қори ушбу оятни ўқимокда:

«فَلَا يَحْزُنكَ قَوْلُهُمْ إِنَّا نَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ»

Агар у «إِنَّا» «иннаа»дан олдин тўхтамай, «قَوْلُهُمْ» «қовлуҳум» деган сўздаги «қовл» сўзини ўзидан кейинги жумлага алоқадор қилиб, улаб ўқиса, «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам уларнинг «Аллоҳ уларнинг сир тутганини ҳам, ошқор қилганини ҳам билади», деган гапларига хафа бўлади», деган маъно келиб чиқади. Буни қасддан айтган одам эса кофир бўлади. Бундай хато билан ўқилган намоз дуруст бўлмайди. Иқтидо қилганларнинг ҳам намозлари дуруст эмас. Маълумки, бу ўринда «قَوْلُهُمْ» сўзидан кейин тўхтаб, кейин давоми ўқилади.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам:

«لَا يُقْتَلُ قَرَشِيٌّ بَعْدَ الْيَوْمِ صَبْرًا»

«Қурайшлик бу кундан сўнг собр⁵⁵ ҳолда ўлдирилмайди», деганлар.

Ким ушбу ҳадисдаги «لَا يُقْتَلُ» – «лаа йукталу» калимасини сукунли қилиб, «لَا يُقْتَلُ» – «лаа йуктал» тар-

⁵⁵ Ҳибсага олиб, сўнг бирон нарса билан отиб ўлдириш.

зида ривоят қилса, маъно мутлақо ўзгариб, қурайшлик муртад бўлса ҳам, уни ўлдириб бўлмаслиги, биронтасини ўлдириб қўйса, ундан қасос ҳам олиб бўлмаслиги келиб чиқади.

Агар уни заммалик қилиб, «لَا يُقْتَلُ» деб ўқиса, маъно Қурайш ҳақида хабар бўлиб, Қурайшдан бирон киши муртад бўлиб, ўлимга мустаҳиқ бўлмайди, деган маъно келиб чиқади. Кўрпсизми, биргина эъроб икки маънони бир-бирдан қанчалик ажратиб юбормоқда.

Баъзида ҳарфдаги биргина ҳаракат билан ҳам маъно ўзгаради. Лаънатга қолган киши «луънатун» дейилади, лаънатловчи киши эса «луъанатун» дейилади.

Одамларнинг сўкиш ва ҳақоратига қолган одам «суббатун» дейилса, одамларни сўкиб, ҳақоратлайдиган киши «субабатун» дейилади. Ҳузъатун – ҳузаатун, суҳратун – суҳаратун, духкатун – духакатун, худъатун – худаатун ва ҳоказо.⁵⁶

Энди воқеликка хос бир мисол келтирамиз.

Бир қўй шаръий йўл билан сўйилганда қорнидан ўлик бола чиқса, онасининг шаръий сўйилгани билан кифояланиб, боласини ҳам ейиш ҳалол бўладими? Ёки унинг ўзи шаръий сўйилмагани учун ҳалол бўлмайдими?

Мана шу мавзуда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ҳадис ворид бўлган. У зот:

«دَكَاةُ الْجَنِينِ دَكَاةُ أُمَّهِ»

«Ҳомиланинг шаръий сўйилиши унинг онасининг шаръий сўйилишидир», деганлар.

⁵⁶ Фазилатли устоз шайх Абдулвахҳоб Товиланинг «Мужтаҳидлар ихтилофида луғатнинг ўрни» номли асаридан.

Бу ҳадиснинг ривоятлари турлича. Ибн Асир «Нихоя»да: «Ушбу ҳадисдаги иккинчи «ذَكَاءُ» сўзи замма билан ҳам, фатҳа билан ҳам ривоят қилинган. Заммали ўқилганда (бир жониворни сўйганда унинг ҳомиласи бор бўлса) «онасининг шаръий сўйилиши боласининг ҳам сўйилишидир» деган маъно чиқиб, янгидан сўйишга ҳожат йўқ, деган маъно тушунилади. Агар фатҳали ўқилса, «боласининг сўйилиши онанинг сўйилиши каби бўлади» деган маъно келиб чиқади. Баъзи уламолар ҳадисдаги иккала «ذَكَاءُ» сўзини ҳам фатҳали ривоят қилишган. Ушбу икки ривоятга кўра боласини ҳам сўйиш лозим бўлади. Биринчи ривоятга кўра икки эҳтимол бор: бири – онасининг шаръий сўйилиши болани сўйишга ҳожат қолдирмаслиги, иккинчиси эса – боласининг сўйилиши худди онасини сўйишдек бўлишидир. «ذَكَاءُ» сўзининг иккала ҳолатда ҳам заммали ўқилишига оид машҳур ривоятни жумҳур олимлар имом Шофеъий ва бошқалар олишган.

Кейинги икки ривоятни эса Абу Ҳанифа ва бошқалар олишган. Ибн Ҳазм Зоҳирий⁵⁷ ҳам шулар жумласидан. Ҳар томон ўз мазҳабини бошқа далиллар билан ҳам қувватлаган. Валлоҳу аълам!

Қози Иёз раҳимаҳуллоҳ «Илмоъ» номли китобида матнларни мувофиқлаштириш, нуқта ва ҳаракатлар билан қайдлашнинг зарурлиги ҳақида сўз юритиб, шундай деган: «Уламолар эъробдаги ҳар хиллик сабабли ҳам ихтилоф қилишган.

1. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг

«ذَكَاءُ الْجَنِينِ ذَكَاءُ أُمِّهِ»

⁵⁷ «Муҳалло» 7/419.

«Боласининг шаръий сўйилиши онасининг сўйилишидир» деган сўзларидаги ихтилоф. Ҳанафийлар ҳадисдаги иккинчи «ذَكَاء» сўзининг фатҳали эканини таржиҳ қилиб, «Боласи онаси каби сўйилади», дейишади. Моликий ва шофеъийлар эса заммали эканини таржиҳ қилиб, «Онасининг шаръий сўйилгани кифоя қилади», дейишади.

2. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг

«لا نُورَثُ، مَا تَرَكَنَاهُ صَدَقَةٌ»

«Биз мерос қолдирмаймиз. Қолдирганимиз садақадир» деган сўзлари. Жумхур уламолар ҳадисдаги «صدقة» сўзининг заммали эканини таржиҳ қилишган. Унга кўра пайғамбарлардан мерос олинмайди. Имомийлар эса бу сўзнинг фатҳали эканини таржиҳ қилиб, «Садақа қилиб қолдирганларидан мерос олинмайди», дейишган. Агар бу фикр тўғри бўлса, пайғамбарлар билан бошқаларнинг ўртасида ҳеч қандай фарқ бўлмай, ҳадисда пайғамбарларни хослаб айтишдан ҳеч қандай маъно қолмас эди.⁵⁸

3. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларидаги

«هو لك عبد بن زمعة»

«У сенга, эй Абд ибн Замъа» деган сўзлари. Омма уламолар ҳадисдаги «عبد» сўзини заммали қилиб

⁵⁸ Шайхул Ислому Закариё Ансорий «Фатҳул Боқий»да (2/120) шундай дейди: «Мўътазилалар «صدقة» сўзини фатҳали ўқиб, бу ердаги маъно «садақа сифатида қолдирганимиздан мерос олинмайди, балки мулк сифатида қолдирганимиздан олинади», бўлади, дейишади».

ўқишган. Ҳанафийлар «عبد» сўзини танвинли ўқиб, «Маъно «Бола сенинг кулинг, эй Ибн Замъа» бўлади», дейишган.

4. Абу Довуд ва Насоийлар ривоят қилган ҳадис. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай деганлар:

«فِي كُلِّ سَائِمَةٍ إِبِلٍ فِي أَرْبَعِينَ بِنْتُ لَبُونٍ لَا يُفَرِّقُ إِبِلٌ عَنْ حِسَابِهَا مَنْ أَعْطَاهَا مُؤْتَجَرًا بِهَا فَلَهُ أَجْرُهَا وَمَنْ مَنَعَهَا فَإِنَّا آخِذُوهَا وَشَطَرَ مَالِهِ عَزْمَةٌ مِنْ عَزَمَاتِ رَبِّنَا عَزَّ وَجَلَّ لَيْسَ لِآلِ مُحَمَّدٍ مِنْهَا شَيْءٌ».

«Барча яйловда боқилган туяларнинг қирқтасидан Бинти Лабун. Туялар ҳисоб юзасидан ажратилмайди. Ким улардан ажр олиш умидида бўлса, ажр олади. Ким уни (закотни) ман қилса, биз уни ҳам, молининг ярмини ҳам оламиз. Бу Роббимизнинг азму қарорларидан бир фарздир. Оли Муҳаммад учун ундан ҳеч нарса йўқ».⁵⁹

Ҳадисдаги «وشطر» сўзининг эъробиди ихтилоф қилишган. «Шин» ва «ро» ҳарфлари фатҳали бўладими ёки «шин» заммали, «то» ташдидли касрали ва «ро» фатҳалими?

Эъробдаги мана шу ихтилофга кўра ҳадиси шарифнинг маъноси турлича бўлади. Биринчи важҳга кўра маъноси «Молининг ярмини» дегани бўлиб, ким закотни ман қилса, яъни бермаса, ундан олинади ва жазо тариқасида молининг ярми ҳам тортиб олинади. Бу машхур важҳ. Лекин жумхур имомлар бунга амал қилишмаган.

⁵⁹ Абу Довуд 2:323(1569), Насоий 5:15(2444).

Бу важҳ молни тортиб олиб, жазолаш масаласига оиддир. Имом Аҳмад бунинг бир қисмини олган. Иккинчи важҳга кўра маъно «Моли иккига ажратилади» дегани бўлиб, закотни беришдан бош тортган кишининг моли иккига ажратилиб, закот йиғувчи закотни икки бўлакнинг яхшироғидан олади. Имом Аҳмаднинг улуғ асҳобларидан имом Иброҳим Ҳарбий шуни таржиҳ қилган ва ҳадис ровийсини адашган, деб айтган.

Иккинчи сабаб ҳақида сўз юритишдан олдин кўпчиликнинг фикрига ўрнашиб қолган икки шубҳа ҳақида тўхталиб ўтмоқчи эдим:

- 1. Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир.**
- 2. Ҳадиснинг саҳиҳлиги унга амал қилиш учун кифоядир.**

Биринчи шубҳани қуйидагича қўзғатишади:

«Имом Шофеъий розияллоху анху: «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир», деган. «Мана бу ҳадис саҳиҳ, у «Саҳиҳайн»да келган. Агар шу ҳадисга амал қилсак, собит суннатга амал қилган бўламиз, шу билан бирга, мусулмонларнинг мўътабар имомларидан бирининг мазҳабига ҳам эргашган бўламиз. Илмий манتيқ жиҳатидан қараганда, имом Шофеъийнинг мазҳаби мазҳабга оид китоблардаги фикрлардангина иборат», дейишимиз тўғри бўлмайди».

Бунга жавоб қуйидагича:

«Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир» деган иборани нафақат имом Шофеъий, балки бошқа имомлар ҳам айтишган. Бу «Лаа илааҳа иллаллоҳ, Муҳаммадур Росулulloҳ» калимасининг маъносини тушуниб етган ҳар бир мусулмон айтиши лозим бўлган гапдир.

Имом Шофеъийнинг ушбу гапани Ибн Касир «Таф-сир»ида, ўрта намоз аср намози экани ҳақидаги баҳс-нинг охирида нақл қилиб: «Бу у зотнинг улуғлиги, омонатдорлигидир. Мана шу у зотдан бошқа имомларнинг ҳам нафасидир. Аллоҳ барчаларини ўз раҳматига олиб, Ўзи улардан рози бўлсин», деган.

Ҳофиз Абу Зуръа Ироқий шундай дейди: «Фаҳм аҳ-лидан бўлиб, ҳадиснинг саҳиҳини иллатлисидан ажрата оладиган, усул ва араб тилида моҳир, салафларнинг ихтилофлари ва унинг сабабларини биладиган киши ўзи тақлид қилган кишининг фикрига хилоф бўлган бир саҳиҳ ҳадисни топса, ҳадисни қўйиб, имомининг гапига амал қилиши менинг наздимда дуруст эмас».⁶⁰

Имомларнинг бу гаплари «Ҳадис амал қилишга яроқли бўлса, у менинг мазҳабимдир» деган маънода айтилгандир. Бунинг маъноси шундай экани, бунга ким лаёқатли экани борасида уч мазҳаб – ханафий, шофеъий ва моликий мазҳаби уламолари қандай фикр билдирганларини келтираман.

Ханафийлардан Камол ибн Ҳумомнинг шайхи Аллома Ибн Шихна Ал-Кабир Ҳалабий «Ҳидоя»га ёзган шарҳининг бошида шундай дейди: «Агар ҳадис саҳиҳ бўлса-ю, лекин мазҳабга хилоф бўлса, ҳадисга амал қилинади. Мана шу унинг мазҳаби бўлади. Муқаллид унга амал қилиш билан ханафийлигидан чиқиб кетмайди. Чунки имом Абу Ҳанифадан қилинган саҳиҳ ривоятда: «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир», дейилган.

⁶⁰ Бир неча сатрлардан кейин Ибн Шихнанинг сўзини келтираман. Лекин Абу Зуръанинг «салафларнинг ихтилофлари ва унинг сабабларини биладиган...» деган гапани тааммул қилиб кўринг. Бу гап уларнинг фикрларини муҳокама қилиш учун далилларини ўрганиб чиқиш лозимлигига далолат қилади. Бу эса юқори илмий мақом бўлиб, унга лойиқлар нодир ёхуд йўқ.

Буни Ибн Абдулбарр ҳам Абу Ҳанифа ва бошқа имомлардан ривоят қилган».

Ибн Шихнанинг бу гапани Ибн Обидин ҳам нақл қилиб, шундай дейди: «Бу гапни имом Шаъроний тўрт имомдан нақл қилган. Махфий эмаски, албатта, бу гап матнларни текширишга аҳл бўлган, муҳкамни мансуддан фарқлай оладиган киши учундир! Агар мазҳаб аҳли далилни ўрганиб чиқиб, унга амал қилсалар, уни мазҳабга нисбат бериш тўғри бўлади. Чунки бу мазҳаб соҳибининг изни билан содир бўлди. Зеро, шак йўқки, агар у далилнинг заиф эканини билса, ундан қайтар ва кучлироғига эргашар эди». ⁶¹

Ибн Обидин яна шундай дейди: «Бирон масалада саҳиҳ ҳадис ворид бўлиб, унга қарши маънода ҳеч қандай далил бўлмаса, ўша ҳадис мужтаҳиднинг мазҳабидир, гарчи буни ўзи очик айтмаган бўлса ҳам. Сўзимнинг бошида Ҳофиз Ибн Абдулбарр ва Ориф Шаъронийларнинг тўрт мазҳаб имомларининг «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир», деганларини нақл қилишганини келтирдим». ⁶²

Ибн Обидин бу гап ҳақида «Шарҳу расмил-муфтий» китобида ҳам тўхталиб, Ибн Шихнанинг сўзини нақл қилган. Сўнг юқорида келтирилган изоҳини айтган ва қуйидагича қўшимча қилган: «(«Ҳадис саҳиҳ бўлса» деган жумлани) «бу мазҳабдаги бирон қавлга мувофиқ келса» деб қайдлашимиз лозим. Чунки имомларимиз иттифоқ қилган масалаларда мазҳабдан чиқиб, ижтиҳод қилишга руҳсат йўқ, уларнинг ижтиҳодлари бунинг ижтиҳодидан кучлироқдир. Зоҳирроғи шуки, улар бу киши билган далилдан кўра рожиҳроқ далилни кўриб, бу далилни тарк этишган».

⁶¹ Ибн Обидиннинг «Ҳошия»си, 1/68.

⁶² 1/257

Шу ўринда икки нарсага эътиборингизни қаратишни истардим:

1. Айрим йўлдан адаштирувчилар Ибн Обидиннинг «Ҳошия»сидан Ибн Шихнанинг гапини нақл қилиб, «Ибн Обидин бу фикрга индамаган, мазҳаб уламоларининг, хусусан, мутааххир муҳаққиқларнинг хотимаси бўлмиш Ибн Обидиннинг ҳам фикри шу» деб, одамларни чалғитмоқчи бўладилар.

Шаъроний раҳимахуллоҳнинг «Мезонул Кубро»даги ибораларини ҳам нақл қилиб, шундай қилишган. Унинг гапларини ниқоб қилиб, одамларга: «У мўътабар, суфий, мазҳаб имомларининг ҳузурида сўзи қабул қилинадиган олим», дейдилар. У шундай. Лекин бу ботилни қасд қилиб, ботилнинг либоси кийдирилиб айтилган ҳақ гапдир.

2. Ибн Обидин раҳимахуллоҳнинг Ибн Шихнанинг гапини нақл қилиб: «Махфий эмаски, албатта, бу гап матнларни текширишга аҳл бўлган, муҳкамни мансудан фарқлай оладиган киши учундир...» деб бошлаган изоҳи ўта аҳамиятли гапдир. Ибн Обидиннинг бу қайди ҳамма учун маълум ва машҳур бўлиб, билмай қолиш ёки уни тан олмаслик мумкин эмас. Кишининг «Қуёш чиқиб турибди» деган гапи ҳозир кечаси эмас, кундузи эканини ифода қилганидек, имомнинг «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир» деган гапи ҳеч қандай шак-шубҳасиз, бу фақат матнларни текширишга аҳл бўлган, носихни мансудан фарқлай оладиган... киши учун, холос. Жоҳиллар ёки алданган чала илмлилар учун «бу мақомга журъат қилиш жоиз эмас» деган маънони ифода қилади.

Афсуски, одамларни чалғитувчи, йўлдан адаштирувчи анавилар лозим бўлган бу қайддан ғафлатда қоладилар. Иннаа лиллааҳи ва иннаа илайҳи роожийуун!

Ибн Шихнанинг бу гапини ва Ибн Обидиннинг «Ҳошия»даги қайдани аллома, муфассир, муҳаддис, фақиҳ, фазилатли шайх Абдулғаффор Уюнус-Суд Ҳимсий Ҳанафий⁶³ раҳимахуллоҳ ҳам ўзининг «Дафъул авҳом ан масъалатил кироати холфал-имом» номли рисоласида нақл қилиб, шундай деган: «Бу яхши қайд. Чунки ҳозирги кунда илмга нисбат берилган ва ғурурга кетганларнинг кўпчилиги ўзини Сурайёнинг устидаман, деб ўйляпти. Ваҳоланки, у чуқур жарликда бўлади. Олти китобдан бирини мутолаа қилади-да, Абу Ҳанифанинг мазҳабига хилоф бир ҳадисни кўриб: «Абу Ҳанифанинг мазҳабини деворга уриб, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини олинг!» дейди. Лекин у ҳадис мансух бўлади ёки санади ундан кўра кучлироқ ҳадисга муҳолиф бўлади, ёхуд шу каби унга амал қилмасликни тақозо қиладиган сабаблар бўлади. Ҳолбуки, бу одам уни билмайди. Агар ҳадисга амал қилиш шундайларга топширилса, ўзлари ҳам залолатга кетар, савол сўраб келганларни ҳам залолатга етаклар эдилар.

Мана шу ўринда ўзларича ҳаммани суннатга амал қилишга чақиряпмиз, деб даъво қилаётганлар талвасага тушиб: «Суннатга амал қилиб, одамларга шунга кўра фатво бераётган кишиларни «адашганлар, залолатга кетганлар», дейиш тўғрими?» дейишади. Ҳа, тўғри, агар улар бу мақомга аҳл бўлмасалар, шундай. Уларни шунинг учун, ўзи аҳл бўлмаган ишга журъат қилгани учун адашди, деймиз, суннатга амал қилгани учун эмас. Биздан аввал уларга нисбатан бу ҳукми ҳадис ва фикҳ илмларининг имомларидан бири Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Ваҳб ал-Мисрий чиқарган. У Мадинадаги

⁶³ Ҳижрий 1290 сананинг сафар ойида туғилиб, 1349 сананинг робийъус соний ойининг 27-сида вафот этган.

имом Молик ва Мисрдаги имом Лайс ибн Саъдларнинг етук погирдидир. У киши шундай деган: «Ҳадис уламолардан бошқаларни адаштиради!»

Имом Ибн Абу Зайд Қайрувоний раҳимахуллоҳ айтади: «Ибн Уяйна: «Ҳадис фақиҳлардан бошқаларни адаштиради», деган. Фақиҳлардан бошқалар баъзан ҳадиснинг зоҳирига қараб хулоса чиқаради. Аслида бошқа бир ҳадисда унинг таъвили келган бўлади ёки у билмаган бошқа далил ҳам бўлади, ёхуд матрук (тарк этилган) ҳадис бўлади. Буни эса илмга шўнғиган ва фақиҳ бўлганларгина ажрата оладилар».⁶⁴

Шофеъийлардан имом Нававий раҳимахуллоҳ бу гап ҳақида «Таҳзибул Асмо вал-луғот»да⁶⁵ қисқача тўхталиб, шундай деган: «Шофеъий раҳимахуллоҳ бу масалада эҳтиёткорлик қилиб, саҳиҳ ҳадисга амал қилиш ва сариҳ (очиқ-ойдин), собит матнга хилоф бўлган сўзни тарк этишни васият қилган. Асҳобларимиз унинг васиятига амал қилиб, бир неча машҳур масалаларда шундай қилишган. Бомдоднинг азонида «тасвиб»⁶⁶ қилиш, ҳажда беморлик ва шунга ўхшаш узрлар билан эҳромдан чиқишни шарт қилиш каби-лар шулар жумласидандир. Лекин бундай қилишнинг шарти бор, бизнинг замонимизда у шартга муносиблар кам, у шартни «Муҳаззаб»нинг шарҳининг муқаддимасида баён қилдим».

Сизга имом Нававийнинг «Ал-Мажмуъ шарҳул Муҳаззаб»нинг муқаддимасида айтган гапининг хулосасини келтираман. У киши шундай дейди: «Имом Шофеъ-

⁶⁴ «Ал-Жомеъ», 118-бет.

⁶⁵ 1/51

⁶⁶ Бомдод намозининг азони «Ҳайя алаал фалаҳ»дан сўнг икки марта «Ассолату хойрум-минан-навм» («Намоз уйқудан афзалдир»), дейиш.

ий айтган бу гапнинг маъноси «Саҳиҳ ҳадисни кўрган ҳар бир киши «Мана шу Шофеъийнинг мазҳаби» деб, унинг зоҳирига амал қилиб кетаверсин», дегани эмас. Бу фақат мазҳабда ижтиҳод қилиш мартабасидаги киши учун, холос. Бунинг шарти шуки, ўша даражага етган киши имом Шофеъий бу ҳадисни кўрмаган ёки унинг саҳиҳ эканини билмаган, деган хулосага келиши лозим. Бу имом Шофеъийнинг ва у кишидан илм олган шогирдларининг барча китобларини мутолаа қилиб чиққандан кейин бўлади. Бу ниҳоятда оғир шарт бўлиб, унга муносиблар жуда оз».

Бундай шарт қўйилганининг сабаби шуки, Шофеъий раҳимахуллоҳ ўзи кўрган ва билган кўп ҳадисларнинг зоҳирига амал қилишни тарк этган. Чунки унинг ҳузурида ўша ҳадиснинг иллатли эканига ёки мансух эканига, ёки махсус ёхуд таъвилли эканига оид далил бўлган.⁶⁷

Шайх Абу Амр ибн Салоҳ⁶⁸ раҳимахуллоҳ шундай дейди: «Шофеъий айтган бу гапнинг зоҳирига амал қилиш осон эмас. Ҳамма фақиҳлар ҳам ўзи хужжат деб

⁶⁷ Ҳоким «Мустадрак»да (1/226) шундай дейди: «Айрим кишилар санади саҳиҳ ҳадисга бошқа саҳиҳ ҳадис қарама-қарши келиб қолиши мумкин эмас, деб ўйлайдилар. Бундай кишилар биргина имом Муслимнинг «Саҳиҳ»ини кўриб чиқсалар, бу навдаги ҳадислар кўплигидан ҳагто маллоланиб қоладилар».

Ҳофиз Ибн Ҳажар раҳимахуллоҳ «Фатҳул Борий»да (1/413) айтади: «Қанча-қанча ҳадислар борки, улар ҳадис илми нуқтан назаридан саҳиҳ дейилса-да, аслида мансух».

Ибн Ҳажарнинг ушбу сўзи унинг «Шархун-Нухба»даги қуйидаги сўзини изоҳлаб беради: «Уламолар ҳар бир саҳиҳ бўлган ҳадисга амал қилишнинг вожиб эканига иттифоқ қилишган». Яъни амал қилиш учун яроқли бўлган ҳар бир ҳадисга амал қилиш вожиблигига иттифоқ қилишган. Бунинг ҳам тақрири иккинчи шубҳага жавоб беришда келади.

⁶⁸ «Адабул Муфти вал-Мустафти», 118-бет.

билган ҳадисга мустақил равишда амал қилиб кетишлари мумкин эмас. Шофеъий уламолардан – имом Шофеъийнинг соҳиби Абул Валид Мусо ибн Абул Жоруд раҳимахуллоҳ имом саҳиҳ эканини билиб туриб, ўзига маълум, бошқаларга эса махфий бўлган сабабга кўра қасддан тарк этган баъзи ҳадисларга амал қилиш йўлини тутди. У айтади: «Қон олганнинг ҳам, олдирганнинг ҳам рўзаси очилибди», деган ҳадис саҳиҳдир. Шунинг учун «Имом Шофеъий: «Қон олганнинг ҳам, олдирганнинг ҳам рўзаси очилибди», дейди, дея оламан». Бу сўзи учун Абул Валидга раддия қилишган. Чунки Шофеъий бу ҳадиснинг саҳиҳ эканини била туриб, мансух бўлгани учун тарк қилган. Шофеъий унинг мансух эканини баён қилган ва буни асослаб ҳам берган». ⁶⁹

Шу ўринда аллома Кавсарийнинг бунга ишора қилиб айтган бир гапини келтираман. Унинг хулосаси қуйидагича:

1. Мазҳаб имоми ушбу фикрни ҳеч бир ижтиҳодсиз, балки бошқаларга эргашиб айтгани бизга маълум бўлса;
2. Ҳақ равшан бўлиб, ҳужжат унинг фикрининг хилофи ўлароқ зоҳир бўлса;
3. Имом фикрини олган кишининг сўзи хато экани кундай равшан бўлса;

Мана шундай ҳолатларда очик далилга хилоф бўлган бу сўзни имомга нисбат бериш тўғри бўлмайди. Чунки ижтиҳод матн келмаган ҳолатлардагина бўлади.

Ибн Ҳиббон шошиб хулоса чиқаришда Ибн Абу Жоруддан ҳам ўтиб, ўзининг «Саҳиҳ»ида шундай дейди: «Биз китобларимизда сўз юритган ҳар бир асл, мусаннафотларимизда суннатдан истинбот қилган ҳар бир

⁶⁹ Имом Шофеъийнинг «Умм»даги «Ихтилофул ҳадис» мавзусига қаранг! 8/529, «Ал-Мажмуъ» 6/402.

фаръ – буларнинг барчаси имом Шофеъийнинг сўзидир. Чунки мен Ибн Хузайманинг Музанийдан ривоят қилган қуйидаги гапини эшитганман: «Шофеъий шундай деган: «Расулуллоҳдан саҳиҳ ҳадис келса, уни олиб, менинг сўзимни ташланглар».

Ибн Ҳиббон мана шу мужмал ибора сабабли Шофеъийнинг китобларини деворга уриб, ўзининг китобида «Бу Шофеъийнинг мазҳаби», деб келтирган асл ва фаръларга чақиришга қандай журъат қилди, билмадим. Биз Ибн Ҳиббоннинг бу сўзига қуйидагича жавоб берамиз: «Расулуллоҳдан саҳиҳ ҳадис келса, уни олиб, менинг сўзимни ташланглар», деган сўз ёки шу маънодаги гапларни бошқа имомлар ҳам айтишган. Нима учун Ибн Ҳиббон ўзи келтирган асл ва фаръларни уларга ҳам нисбат бермайди?»

Аллома Кавсарий айтади: «Шофеъийнинг «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир», деган сўзининг маъноси «Бирон киши ҳадисни саҳиҳ деса, олдин айтган сўзимдан қайтиб, ўша ҳадисни оламан», дегани эмас. Балки бунинг маъноси «Агар ҳадис ўзининг шартига кўра саҳиҳ бўлса ва далолати очиқ-равшан бўлса, уни оламан», деганидир. Йўқса унинг мазҳаби чалкашиб кетар эди».

Абу Муҳаммад Жувайний бир китоб таълиф қилиб, ўзининг наздида саҳиҳ ҳадис келган масалаларни тўплаб, имом Шофеъийга нисбат берган. Саҳиҳ бўлмаган ҳадисларни саҳиҳ дегани ва улардан олинган ҳукмларни Шофеъийга нисбат берганини кўрган ҳадис аҳлилари уни бундан қайтаришган ва бу ишини кескин танқид остига олишган.

Имом Тақий Субкий раҳимахуллоҳнинг «Имом Мутталибийнинг⁷⁰ «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг маз-

⁷⁰ Имом Шофеъийни назарда тутмоқда.

хабимдир», деган сўзининг маъноси» номли рисоласи бор. Рисоланинг бошида у имом Ибн Салоҳ ва имом Нававийларнинг фикрларини нақл қилиб, уларни қўллаб-қувватлаган ва: «Бу фикрлар ушбу мақомнинг нақадар мураккаб эканини, унга ҳар ким ҳам ета олмаслигини кўрсатади», деган.

Сўнг икки сатрдан кейин шундай деган: «Ибн Абул Жоруд қилган ишга келсак, билдирилган эътироз баҳс олиб боришда унинг йўл қўйган камчилиги сабабдир. Унинг имом Шофёийнинг сўзига ва унга эргашиш мумкинлигига дахли йўқ. Бу борада Ибн Абул Жорудни Абулвалид Найсобурий Ҳассон ибн Муҳаммад қўллаб-қувватлаган. У Саъид ибн Осснинг зурриёти, улуғ имомларимиздан бўлган. Ҳижрий 349 санада вафот этган. У Аллоҳга қасам ичиб, юқоридаги гапга таянган ҳолда: «Шофёийнинг мазҳабига кўра, қон олувчининг ҳам ва қон олдирувчининг ҳам рўзаси очилади», деган. Юқорида айтилганидек, асҳобларимиз бу фикрни хато санашган, чунки Шофёий бу ҳадиснинг саҳиҳ эканини билатуриб, мансух бўлгани учун тарк этган. Шунингдек, улар Ибн Абул Жоруднинг ҳам хато қилганини айтишган. Бу масала баъзи мужтаҳидлар хато қилиши мумкин бўлган масалалардан, лекин бунда бирон имомни хато қилган, деб айтиш осон эмас. Чунки уларнинг идрок қилиш маслаклари анча кенг...

Фақиҳ, муҳаддис Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Абдулмалик Каражий Шофёийдан нақл қилинишича, у бомдод намозида кунут ўқимас ва: «Менинг наздимда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бомдод намозидаги кунутни тарк қилганлари саҳиҳдир», дер эди...

Субкий айтади: «Мен ҳам бир муддат бомдод намозида кунут ўқимадим. Сўнг билдимки, бомдод ва бошқа

намозларда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан келган саҳиҳ ҳадисга биноан кунут ўқиш Риъл ва Зақвон қабилаларини дуоибад қилганлари экан. Бомдод намозида қиёмдан кейин кунутни мутлақо тарк қилиш боразида эса Ийсо ибн Моҳоннинг (заиф) ҳадиси ворид бўлган. Бу уни муҳокама қилиш ўрни эмас. Шундан кейин кунут ўқишга қайтдим. Ҳозир кунут ўқийман. Бунинг биронтасида Шофеъийнинг гапига қарши нарса йўқ. Бу фақат баъзи ўринлардаги бизнинг ноқис назаримиз, холос». Имом Субкийнинг гапи тугади.

Юқорида айтганларимиз ибрат олувчилар учун кифоядир. Ибн Абул Жоруд имом Шофеъийнинг шогирдларидан, илмдаги мавқеи эса ҳаммага маълум. Абулвалид Найсобурий эса ундан-да улуғроқ. У нафақат ровий, балки ҳам аҳли ривоят, ҳам аҳли дириятдир. Шунга қарамай, Шофеъий мансух бўлгани учун қасддан тарк этган ҳадисни унга нисбат беряпти. Агар уларнинг ҳоли шу бўлса, замондошларимиз ҳақида нима ҳам дердик?! Шофеъийнинг айтган гапини яхши тушунмай туриб, гапидан келиб чиқадиган хулосани унга татбиқ қилиш уларга жоизмикан?!

Имом Субкий, юқорида айтиб ўтганимиздек, Абул Ҳасан Каражийни фақиҳ, муҳаддис дея васфлаган. Шогирди Самъоний эса уни имом, парҳезкор, олим, фақиҳ, муфтий, муҳаддис, шоир ва адиб дея васфлаган. Шунга қарамай, у мазҳабининг имомига хилоф ўлароқ, бу борада келган ҳадиснинг, яъни бомдод намозида кунут ўқимаслик ҳақидаги ҳадиснинг саҳиҳ эканини ҳужжат қилиб, имом Шофеъийнинг «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир», «Менинг сўзимни тарк этиб, ҳадисни олинглари» деган гапларига таяниб, кунут ўқишни тарк этган. Каражийдан кейингилар уни бу борада

танқид қилишган. Тож ибн Субкий «Тобақутуш-Шофеъийя»да унинг таржимаи ҳолини келтириб, унинг юқоридаги фикрини зикр қилган ва: «Унинг қаршисида икки мураккаб тўсиқ бор. Бири қунутдан қайтарилгани ҳақидаги ҳадиснинг саҳиҳ бўлиши. Бунинг имкони йўқ. Кейингиси қунутни тарк этиш имом Шофеъийнинг мазҳаби бўлиши. Бу ҳам имконсиз», деган.

Имом Тақий Субкий ҳам ўзи униб-ўсган Шофеъий мазҳабига кўра қунут ўқир, сўнг Каражийнинг сўзини ўқигач, қунутни тарк қилган эди. Кейин яна қунут ўқишга қайтган. Субкий ҳақли равишда мужтаҳиди мутлақ ёки мазҳабдаги мужтаҳид, дея таърифланган. Ҳамасри ва замондоши Ҳофиз Заҳабий раҳимахуллоҳ уни – уларнинг ўргаларида йўналиш бўйича бироз ихтилоф бор – «ўз асрининг ҳадис ва фикрдаги шайхи», деб таърифлаган. Субкий Дамашқдаги Умавий жомеъ-сига хатиб бўлганида Заҳабий шундай байт айтган:

لِيَهْنَ الْمِنْبَرُ الْأَمْوِيُّ لَمَّا *** عَالَهُ الْحَاكِمُ الْبَحْرُ التَّقِيُّ
شُيُخُ الْعَصْرِ أَحْفَظُهُمْ جَمِيعًا *** وَأَخْطَبُهُمْ وَأَقْضَاهُمْ عَلَيَّ

*Умавий минбарга чиқмиши аъло,
Муносиб анга зоҳид, илми денгиз.
Яна нотиқлигу ҳифзида якто,
Алийдир қозилик бобида тенгсиз.*

Субкий ўзининг илмдаги улуғ мақомига қарамай, ҳадисга амал қилишда шундай иккиланган бўлса, ундан илмда пастроқ бўлганлар имом Шофеъий розияллоҳу анхунинг сўзининг зоҳирига ёпишиб олиб, ўзини ҳам, бошқаларни ҳам чалғитиб, саҳиҳ ҳадисга амал қилиш-

га шошиши ва бу ишени мусулмонларнинг мўтабар имомларидан бирининг сўзига кўра бажараётгандек қилиб кўрсатиши жоиз бўладими?!

Субкий ана шу рисоласида⁷¹ имом Абу Шема Макдисийнинг узун бир гапини нақл қилган. Унинг гапида биз сўз юритаётган мавзуга доир мулоҳазалар ҳам бор. Субкий сўзини шундай бошлайди: «Абу Шома раҳимахуллоҳ – у Ибн Салоҳнинг шогирди, имом Нававийнинг шайхидир – ҳадисга эргашишда муболаға қилувчилардан бўлган». Кейин унинг гапини нақл қилган. Сўзининг охирида Абу Шома шундай дейди: «Бунга фақат ижтиҳоди маълум олимгина кириша олади, ҳамма ҳам шўнғиб киришавермайди, бу фақат ижтиҳоди маълум олимгагина тегишли. Шофеъий «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бирор ҳадисларини менинг сўзимга хилоф ўлароқ топсангиз, ҳадисни олиб, менинг гапимни ташланглар», деганида ана шундай кишини назарда тутган. У ҳаммага ҳам эмас».⁷²

Имом Бухорий «Саҳиҳ»ида Ибн Умар розияллоху анхумодан Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг учинчи ракъатга турганда икки қўлларини кўтарганларини ривоят қилган. «Фатҳул Борий»да шундай дейилган: «Хаттобий айтади: «Шофеъий буни айтмаган. Унинг усулига кўра зиёдани қабул қилиши лозим эди». Ибн Хузайма айтади: «Гарчи Шофеъий буни зикр қилмаган бўлса-да, у суннатдир. Чунки унинг санади саҳиҳ. Шофеъий: «Суннатни олинглар, менинг сўзимни ташланглар!» деган». Ибн Дақиқ Ийд айтади: «Имом Шофеъийнинг «Рукуъга кетиш ва ундан туришда қўл

⁷¹ 106-бет.

⁷² Абу Шомани Ҳофиз Заҳабий «Тазкира»да (4/1460), Суютий «Табакотул Хуффош»да (507 бет): «Имом, ҳофиз, аллома, мужтаҳид», деб таърифлаган.

кўтарилади» деган фикрига қиёс қилиб, «Бу ўринда ҳам у кўл кўтаришни мустаҳаб дейди», деб айтиш тўғри. Лекин Шофеъийнинг «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир» деган гапига биноан «Бу унинг мазҳаби бўлади», дейиш нотўғри».

Чунки Шофеъийнинг бу васиятига амал қилиш учун у киши бу ҳадисни кўрмаганлиги аниқланиши лозим. Аммо у ҳадисни кўриб, рад этгани ёки бирон важҳга кўра таъвил қилгани собит бўлса, бунга амал қила олмаймиз.

Юқорида фикрлари келтирилган муҳаддис, фақиҳ, парҳезкор имомларнинг сўзларидан имом Шофеъий ўзи айтган гапда кимларни назарда тутгани аён бўлади. Шофеъий розияллоҳу анҳу бунда асло илм ва уламо-ларга бўйин чўзиб, аслида ўзлари ҳаракат қилиш имкониятидан маҳрум бўлган кишиларни назарда тутмаган.

Моликий уламолардан имом, хужжат, усулий олим Шиҳобуддин Абул Аббос Қарофий Моликий раҳима-хуллоҳ ўзининг «Шархут-танқиҳ»⁷³ китобида ушбу мақомга муносиб киши қандай бўлиши кераклиги ҳақида сўз юритиб, шундай дейди: «Шофеъий фақиҳ-лардан кўпчилиги имомнинг мана шу сўзига суяниб, «Шофеъийнинг мазҳаби шу, чунки бу борадаги ҳадис саҳиҳдир», дейишади. Бу нотўғри. Чунки бу гапни ай-тиш учун ўша ҳадисга қарама-қарши маънода бирон да-лил бўлмаслиги лозим. Қарама-қарши маънода бирон далил йўқ эканини билиш эса шариатни тўлиқ ўрганиб чиқиш, тадқиқ қилиш лаёқатини талаб қилади. Шун-дагина «Бу ҳадисга қарама-қарши маънода ҳеч нарса йўқ», деб айтиш мумкин. Лекин айтиш дамда шариат мужтаҳиди мутлақ бўлмаган киши томонидан ўргани-либ, тадқиқ қилиб чиқилишининг ҳам эътибори йўқ.

⁷³ 450-бет.

Шофеъийлардан бу гапни айтадиган кишилар бундай фатвони беришдан олдин ўзларида тадқиқ қила олиш лаёқатини ҳосил қилганлари маъқул».

Демак, саҳиҳ ҳадисга таяниб, бирон ҳукмни шофеъий мазҳабига нисбат бериш учун чуқур тадқиқ қилиб, унга қарама-қарши маънода ҳеч қандай далил йўқлигини аниқ билиб олиш лозим. Буни эса фақат шарият-ни тўлиқ ўрганиб, тадқиқ қилишга лаёқатли кишигина қила олади. Бунда фақат ҳадисларнинг ўзинигина тадқиқ қилиш кифоя қилмайди.

Қарофийнинг мазкур гапи бошқа моликий олимнинг бир гапини ёдимга солди. У Абу Бакр Моликийнинг гапи. У ўзининг «Риёзун-нуфус» номли китобида Мадинадаги имом Моликнинг ва Бағдоддаги имом Муҳаммад ибн Ҳасанларнинг шогирди, катта имом Асад ибн Фуротнинг таржимаи ҳолида шундай деган: «Асад раҳимахуллоҳнинг Мадина ва Ироқ аҳлининг сўзларидан ўзининг наздида ҳаққа мувофиқ келганини олиши машҳур бўлган. Бунга унинг ҳаққи ҳам бор. Чунки у илмда денгиз, кўп олим ва муҳаддислар билан бирга бўлган».

Асад ибн Фуротнинг бу ишга ҳақли эканининг сабабларини тааммул қилиб кўринг. Яъни у илмда денгиз, кўп олим ва муҳаддислар билан бирга бўлган. Агар бу каби шартлар қўйилмаганда, бирон масалада саҳиҳ ҳадис топган одам ўша масалани истаган имомига нисбат бериши, бошқаси келиб, айна масалани бошқа имомга нисбат бериши, учинчиси келиб, ўша масалада ворид бўлган аввалгисига қарама-қарши маънодаги ҳадиснинг саҳиҳ эканига қаноат қилиб, уни биринчи ва иккинчи имомларга нисбат бериб юбориши мумкин бўлиб қолар, шу тариқа «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир» деган шиорни татбиқ қилиш баҳонаси билан илмда чигаллик ва динда чалкашлик келиб чиқар эди.

Кейин иш мушкуллашиб, саҳиҳ ҳадис топилган ҳар бир масалада ижмоъ бўлган, дея даъво қилишгача борилар эди. Чунки «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир» дейиш юқорида айтиб ўтилганидек, ҳар бир олим, нафақат олим, балки ҳар бир мусулмон айтиши лозим бўлган гапдир.

Имомлар бу каби гапларни айтиб, асҳоблари ва улардан кейингиларга сингдиришганининг боиси нима, дейилса, бу саволга аллома, муҳаққиқ, усулий, мавломиз шайх Ҳабиб Аҳмад Кайронавийнинг «Ин-ҳоус-сакан» номи билан нашр қилинган, кейинчалик янги нашри «Қавоид фи и улумил фикҳ» номи билан машҳур бўлган «Эълоус-Сунан»га ёзган иккинчи муқаддимасида айтган гапи жавоб бўлади. У киши шундай дейди: «Бу сўзларнинг моҳияти «Хужжат менинг сўзим эмас, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сўзларидир. Менинг сўзимнинг яқка ўзи хужжат бўлади деб ўйламанг, мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга хилоф ўлароқ айтган ҳар бир гапимдан воз кечаман», деган воқеий ҳақиқатни илгари суришдир. Аммо бу бирор масалада саҳиҳ ҳадис топилса, уни имом Шофеъийнинг мазҳабига нисбат беравериш жоиз дегани эмас. Буни билиб қўйинг, бу каби гапларга чалғиб қолманг».

Биринчи шубҳага Ибн Обидин, Ибн Салоҳ, унинг шогирди Абу Шома, Абу Шоманинг шогирди Нававий, сўнг Қарофий, Субкий каби имомларнинг сўзлари билан берилган жавобнинг хулосаси шуки, «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир» деган гапга биноан бирон ҳукми имом Шофеъий ёки бошқа имомнинг мазҳабига нисбат беришга ижтиҳод мартабасига ёки шунга яқин мартабага етишган одамгина ҳақли бўлади.

Бундан маълум бўладики, бизга ўхшаганларга гарчи саҳиҳ бўлса-да, бир ҳадисни кўриб, унга амал қилиб, уни имом Шофеъий ёки бошқа имомнинг мазҳаби, деб айтиш ва шундай қилиб, муътамад имомнинг муътабар фикҳий мазҳабига эргашганликни даъво қилиш дуруст эмас.

Бундан яна шу маълум бўладики, ўтган катта уламо-лардан бир гуруҳи «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир» деган гапнинг зоҳирига амал қилганлар. Кейингилар уларнинг янглишганларини ёки бу гапни татбиқ қилишда хатога йўл қўйганларини баён қилганлар. Оқил киши бундан ўзи учун хулоса чиқармоғи лозим. Малакасиз кишиларнинг суннатга амал қилиш даъвоси сабабли Аллоҳ азза ва жалланинг дини оёқости қилинишига асло йўл қўйилмайди.

Шу билан бирга, Шофеъийнинг бу гапининг воқеий ҳақиқати борлигини инкор қилмаймиз. Имом Шофеъийнинг ўз сўзини ҳадиснинг саҳиҳлигига боғлаб қўйиши ҳам ана шу қабилдандир. Ҳофиз Ибн Ҳажар Оиша розияллоҳу анҳонинг «Аллоҳим! Эҳромдан чиқиш ерим Сен мени тутиб қолган жойдир» деган ҳадисини зикр қилиб: «Бу имом Шофеъий ўз фикрини ҳадиснинг саҳиҳлигига боғлаган ўринлардан бири. Мен уларни алоҳида жамлаб, ҳадисларга ўз фикримни билдирганман», деган.

Ҳар майдоннинг ўз эгаси бўлади, киши ўзининг чегарасидан чиқмаслиги лозим.

Ушбу баёндан сўнг шундай дейман:

«Биздан кўра илм ва фазлда устун бўлган кишиларнинг тушган ҳолларидан ибрат олиб, Аллоҳ таоло аввал бошдан эргашишни насиб қилган имомнинг сўзидан четга чиқмаганимиз маъкул эмасми?!

Биринчи нашрда ушбу жумла айрим кишиларнинг гашини келтириб, буни кўр-кўрона тақлид деб тушу-

нишди ва улардан бири «Уламоларнинг наздида муқаллид жоҳил билан баробар», деди. Сўнг бир саҳифа ҳам ўтмай, ўзининг бу фикрига қарши чиқиб, ижтиҳод малакаси етарли бўлмаганлар ҳақида сўз юритиб, «Бугунги кунимиздаги аксар уламолар каби», деди. Чунки мақомнинг ўзи уни ўз фикрига қарши чиқишга мажбур қилди. Бу билан у бугунги кунимиздаги аксар уламолар муқаллидлар эканини эътироф этмоқда. Жоҳил кишини фақат ундан-да жоҳилроқ кишигина «ижтиҳод малакаси етарли бўлмаган киши», деб таърифлайди.

Бу худди куйидаги мантиқий хатога ўхшайди: «Миллионерлар ҳақида гап кетган эди, бир киши «Фалончи миллионер эмас, унинг бунча пули йўқ», дейди. Унга «Хўп, қанча пули бор?» десанг, «У қарзга ботган, ўзи ва болаларининг кунлик эҳтиёжини ҳам қоплашга қодир эмас», дейди. Миллионерлар ҳақида гап кетаётган пайтда камбағал одамни мисол келтириб, уни миллионер эмас дейиш аҳмоқона қиёс эканини айтиб, танқид қилсанг, «Бир кунлик эҳтиёжини қоплай олмаган киши миллионер эмаслиги тўғри эмасми?» дейди.

Ундай оvsарларнинг мантиғи ҳам шундай. Муқаллидни жоҳил деб таърифлаб, «Мана шу унинг уламолар ҳузуридаги қиймати», дейди-да, бир саҳифа ўтар-ўтмас, ижтиҳод малакаси етарли бўлмаган киши, деб таърифлайди.

Ҳа, тўғри, ижтиҳод малакаси тўлиқ бўлмаган кишини малакаси етарли эмас дейилади. Аммо шаръий илмлардан бирор ҳарфни билмайдиган кишини ҳам малакаси етарли эмас дейиш мумкин. Лекин бу икки мантиқнинг орасида ер билан осмонча фарқ бор-ку?!

Бу киши имом Тақийуддин Абул Аббос «Ал-Мусаввада»да⁷⁴ ва унинг шогирди Шамсиддин Абу Аб-

⁷⁴ «Ал-Мусаввада», 516-бет.

дуллоҳ «Иълумул муваққиъин»да⁷⁵ келтирган қиссадан беҳабар шекилли! Имом Аҳмаддан бир киши: «Киши юз мингта ҳадис ёд олса, фақиҳ бўладими?» деб сўради. Имом: «Йўқ», деди. «Икки юз мингта-чи?» деди. «Йўқ!» деди. «Уч юз мингта-чи?» деган эди, «Йўқ!» деди. «Тўрт юз мингта ҳадис ёд олса-чи?» деди. Шунда у қўли билан ишора қилиб, «Одамларга ўз ижтиҳоди билан фатво беради», деди.

Улар яна ҳанбалӣ имомлардан бири Ибн Шақлонинг шундай деганини ривоят қилишади: «Мансур жомеъ масжидида фатво бериш учун ўтирган эдим. Имом Аҳмад билан бўлган вақеани айтиб бердим. Шунда бир киши: «Сен ўзинг ҳам бунча ҳадис ёд олмай туриб, одамларга фатво айтяпсанми?!» деди. Унга: «Аллоҳ сенга офият берсин! Гарчи мен бунча ҳадис ёд билмасам-да, шунча миқдордаги ҳадисни ёки ундан-да ортиғини ёд олган кишининг сўзи билан фатво айтяпман!» деб жавоб бердим». Ибн Шақло бу гапи билан етти юз эллик минг ҳадисдан танлаб «Муснад» ёзган имом Аҳмадни назарда тутган эди!

Тақийюддин Абул Аббос ушбу икки воқеани ҳикоя қилиб, шундай дейди: «Агар муфтий имомининг сўзини айтиб берса, илм билан айтиб берган бўлади. Воқеликда у имомининг сўзини етказувчи бўлади, илмдан чиқмайди».⁷⁶

Ибн Абдулбарр «Тамҳид»да айтади: «Имом Ибн Шиҳоб Зухрий шогирди Юнус ибн Язид Айлийга: «Менга эргаш ва олов теккан нарса туфайли таҳорат қил!» деган. Шунда у: «Саъид ибн Мусайябни ташлаб, сенга эргашмайман», деган. Зухрий жим қолган!»

⁷⁵ «Эълумул Муваққиъин», 1/45.

⁷⁶ Мана шу тақлиднинг жоизлигига, изланиш ва далил келтиришга аҳд бўлмаган муқаллидларни танқид қилмасликни эътироф этишдир. Шу билан Ислом фикҳи оёқости бўлишидан муҳофаза қилинади.

Бу бир имомнинг сўзини маҳкам ушлаш ва унга тақлид қилишдир. Лекин бундай қилган киши илмдан ва илмга амал қилишдан чиқиб кетмайди. Агар бу хато ва залолат бўлганида, Ибн Шихоб Зухрий бунга асло сукут қилмас эди.

Ундай бўлса, ким жоҳил?!

Аслида ҳақиқий жоҳил «оми» деган илмий усулий иборани зеҳнга ўрнашган, ҳаммага маълум бўлган «жоҳил» деган маънода ишлатадиган кишидир.

Аллоҳ таолодан саломатлик тилаймиз!

Илмда, амалда ва хулқда «**Жоҳиллардан бўлиб қолишдан Аллоҳнинг паноҳига қочаман**»⁷⁷.

Иккинчи шубҳа: ҳадиснинг саҳиҳлиги унга амал қилиш учун кифоядир.

Бу шубҳани қуйидагича қўзғашади:

«Аллоҳ таоло бизни Набийси соллаллоҳу алайҳи васалламга эргашишга буюрди. Агар у зотдан саҳиҳ ҳадис келса, унинг саҳиҳлиги амал қилиш учун кифоядир. Мусулмон кишига Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан саҳиҳ ҳадис келганда, унга амал қилишдан тўхтаб туриши жоиз эмас. Юқорида имом Шофеъийнинг Хумайдийга: «Нима, сиз менинг устимда зуннор осган ҳолда канисадан чиққанимни кўрганмидингизки, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини эшитсам-у, уни олмасам!?» деб айтган гапи ўтди.

Аллоҳ азза ва жалла маъсум бўлмаган бирор банданинг илми ҳарчанд юксак бўлмасин, унга эргашишни ибодат ўлароқ буюрмаган.

Бунга жавоб қуйидагича: Бу шубҳа икки жумлага қурилган.

⁷⁷ Бақара сураси, 67-оят.

Биринчиси: Ҳадиснинг саҳиҳлиги унга амал қилиш учун кифоядир.

Иккинчиси: Биз Набий соллаллоҳу алайҳи васалламгагина эргашишга буюрилганмиз, фалончи ё пистончига эмас.

Биринчи жумланинг жавоби биринчи шубҳа, яъни «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир»га берилган жавобдан олинади. Худди шунингдек, бу ўринда ҳам айтамикки, «ҳадиснинг саҳиҳлиги унга амал қилиш учун кифоядир», деганининг маъноси «ҳадиснинг амал қилишга яроқли экани кифоядир», демакдир. Унинг амал қилишга яроқли экани санади ва матнига оид бир неча шартларнинг топилиши билан бўлади. У шартларнинг баъзилари ҳадисий, баъзилари усулий бўлиб, айрим кишилар қилаётганидек, санаддаги ровийларни «Тақрибут-таҳзиб»дан текшириш кифоя қилмайди.

Бу – ҳадис ва унинг илмларини, усул ва фуруъни яхши эгаллаган имомларнинг муҳим вазифаларидир. Мана шу нотўғри тушунча сабабли фикҳдан олдин ўзлари нусрат бермоқчи бўлган суннатни оёқости қиладилар, одамларни ҳам тўғри йўлдан адаштирадилар.

Ибн Абу Ҳайсама «Шарҳу илалит-Термизий»да⁷⁸, Абу Нуъайм «Ҳиля»да⁷⁹ Ийсо ибн Юнуснинг йўлидан ривоят қилишади, у Аъмашдан, у эса Иброҳим Наҳаъийнинг шундай деганини ривоят қилади: «Мен ҳадисни эшитиб, текшираман-да, олинадиганини олиб, қолганини қўяман».

Имом, ҳофиз Ибн Абдулбарр раҳимахуллоҳ «Жомеъ баёнил илм»да⁸⁰ қози, мужтаҳид Ибн Абу Лайло раҳимахуллоҳдан ривоят қилади: «Киши ҳадисларнинг баъзисини олиб, баъзисини қўймагунча, уни тушуна олмайди».

⁷⁸ 1/413

⁷⁹ 4/225

⁸⁰ 2/130

Абу Нуъайм «Ҳиля»да⁸¹ ҳадисдаги мўминлар амири имом Абдуррахмон ибн Маҳдийнинг таржимаи ҳолида унинг шундай деганини ривоят қилади: «Киши ҳадисларнинг саҳиҳ ёки саҳиҳ эмаслигини, илмнинг маҳражларини билиб, ўзига етиб келган ҳамма нарса билан хужжат келтиравермайдиган даражага етгандигина имом бўлади».

Ибн Ҳиббон раҳимахуллоҳ имом Абдуллоҳ ибн Ваҳбдан ривоят қилади. Ибн Ваҳб шундай дейди: «Уч юз олтмишта уламони кўрдим. Агар Молик ва Лайс бўлмаганида, илмда адашиб кетган бўлар эдим».⁸²

Ибн Ваҳбнинг яна шундай дегани ривоят қилинади: «Илмда тўрт кишига эргашидик. Иккитаси Мисрда, яна иккитаси Мадинада эди. Лайс ибн Саъд ва Амр ибн Ҳорис Мисрда, Молик ва Можисун Мадинада. Агар мана шулар бўлмаганда, адашиб кетган бўлардик».

У кишидан буни Ибн Абу Ҳотим ва Ибн Абдулбаррлар ҳам ривоят қилишган.⁸³ Аллома Кавсарий раҳимахуллоҳ «Ал-Интиқо»га ёзган таълиқида агар Аллоҳ таоло асрамаса, нега адашиб кетилиши ҳақида сўз юритиб, шундай дейди: «Ибн Асокир Ибн Ваҳбдан ривоят қилган лафзида: «Агар Молик ибн Анас ва Лайс ибн Саъдлар бўлмаганда, ҳалок бўлардим. Мен Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан нимаики келса, амал қилинади, деб ўйлардим», дейилган.⁸⁴ Бошқа ривоятда: «Адашиб кетган бўлардим», яъни ҳадисларнинг турли-

⁸¹ 3/9

⁸² Ибн Ҳиббоннинг «Ал-Мажруҳун» номли китобининг муқаддимаси. 1/42.

⁸³ «Тақдимутул жарҳ ват-таъдил» 22-23-бетлар. «Ал-Интиқо» 27-28-бетлар.

⁸⁴ Бу Байҳақийнинг лафзидир. Уни Ибн Ражаб «Шарҳул илал»да (1/413) Байҳақийга нисбат берган.

лиги сабабли, дейилган. Худди шу ҳолат ҳадисларнинг амал қилинадигани қайси-ю, амал қилинмайдигани қайси эканини ажрата олмайдиган, фикрдан узоқ бўлган кўп ровийларда кузатилган».⁸⁵

Қози Иёз раҳимахуллоҳнинг ривоятидаги лафз қуйидагича:⁸⁶ «Ибн Ваҳб шундай деди: «Агар Аллоҳ менга Молик ва Лайс сабабли илтифот кўрсатмаганида, адашиб кетган бўлардим», деди. Шунда унга: «Бу қандай бўлди?» дейишди. «Кўп ҳадис тўплаб, боши берк кўчага кириб қолдим.⁸⁷ Кейин уларни Молик ва Лайсга кўрсатадиган бўлдим. Улар менга: «Бунисини ол, бунисини эса қўй», дейишар эди».

Имом Суфён Саврий бундай боши берк кўчага кириб қолишдан огоҳлантириб: «Ҳадиснинг тафсири уни эшитишдан кўра яхшироқдир», деган.

Имом Абу Алий Найсобурий ҳам: «Бизнинг наздимизда тушуниш ёд олишдан кўра устунроқдир», деган.⁸⁸

«Фақиҳ вал-мутафаққиҳ»да⁸⁹ шундай келади: «Бир киши Ибн Уқдадан ҳадис ҳақида сўради. Шунда у: «Ҳадисларни камроқ ривоят қилинглари, чунки бу фақат таъвилени билган киши учунгина дуруст бўлади. Яҳё ибн Сулаймон Ибн Ваҳбдан ривоят қилади. У айтади: «Моликнинг шундай деганини эшитдим: «Ушбу ҳадисларнинг аксарияти адаштиради. Мен шундай ҳадисларни

⁸⁵ Аллома Кавсарийнинг Ҳозимийга тегишли «Шурутул Аиммати Хомса» асарига ёзган таълиқидаги каломига қаранг! 36-саҳифа.

⁸⁶ «Гадрибул Мадорик» 2/427.

⁸⁷ Тож Субкий ўзининг «Табакот»ида (2/128) Имом Аҳмад ибн Солиҳ Мисрийдан ривоят қилади. У шундай дейди: «Ибн Ваҳб бир юз йигирма минг ҳадисни тасниф қилган эди!»

⁸⁸ «Тазкиратул Ҳуффоз» 776-бет.

⁸⁹ Ҳатиб Бағдодий, 2/80.

айтдимки, уларнинг ҳар бири учун икки қамчи уришларини ва уларни айтмаган бўлишни орзу қилардим».⁹⁰

Аллома, шайх Исмоил Ансорий раҳимаҳуллоҳ бунга қуйидагича қўшимча қилган: «Бу гаплар ҳадисларни ноўрин далил қиладиганларга алоқадор». Зотан, ҳидоят Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларидадир. Лекин ким ҳадисни ноўрин далил қилса, адашади. Шунинг учун Аллоҳ таоло Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини бир неча оятларда «ҳикмат» деб атаган. Ҳикмат эса бир нарсани ўз ўрнига қўйиш, ундан ўз ўрнида фойдаланишдир.

Хатиб Бағдодийнинг «Ал-Жомеъ ли ахлақир-ровий ва одобис-сомеъ» китобида шундай дейилади: «Шофеъий айтади: «Молик ибн Анасга: «Ибн Уяйнанинг Зухрийдан қилган ривоятлари ичида сизда йўқ нарсалар бор», дейишди. Шунда Молик: «Мен эшитган ҳар бир ҳадисимни айтишим керакми? Агар шундай қилсам, уларни адаштириб юбораман-ку!» деди».

Ибн Ваҳб шунинг учун ҳам: «Ҳадис уламолардан бошқаларни адаштиради», деган. Бошқа ривоятларда келганидек, «уламолар», деганда фақиҳларни назарда тутган.

Ибн Уяйна ва Ибн Ваҳб каби имомларнинг сўзлари ва бу сўзни улардан бошқа имомлардан ҳам нақл қилганларнинг эътирофларидан аён бўладиги, суннатни фақиҳ имомлар қўлида, уларнинг даврасида ўрганишгина кишини адашиш ва залолатдан қутқаради. Ибн Уяйнанинг сўзини Ибн Абу Зайд Қайрувоний, Халил Жундий ва Ибн Ҳажар Ҳайтамийлар ривоят қилишган.

⁹⁰ Буни Ҳоким Моликдан «Маърифату улумил ҳадис»нинг 61-бетига ривоят қилган ва унга қуйидагича қўшимча қилган: «Молик ибн Анас оз ҳадис ривоят қилар, ҳадисдан шу даражада эҳтиёт бўларди. Нима топса ривоят қилаверадиганларнинг ҳоли қандай бўлди?!

Ибн Ваҳбнинг сўзини эса Ибн Абу Ҳотим, Ибн Ҳиббон, Ибн Абу Зайд, Байҳақий, Ибн Абдулбарр, Иёз, Ибн Асокир ва Ибн Ражаб кабилар нақл қилишган.

Ҳақиқатда ғафлатда қолганларнинг бу ғофилликлари нақадар хатарли?!

Имом Термизий раҳимаҳуллоҳ «Сунан»ида Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қизлари Зайнаб вафот этганида уни Умму Атийя ювгани ҳақидаги ҳадисни ривоят қилиб, унга узун кўшимча қилган ва қуйидаги сўзи билан яқунлаган: «Фақиҳлар шундай деганлар, улар ҳадиснинг маъноларини яхши биладилар». ⁹¹

Ҳофиз Хатиб «Фақиҳ вал-мутафаққиҳ»да ⁹² шундай дейди: «Шуни яхши билиш керакки, ҳадисни кўп ёзиш ва кўп ривоят қилиш билан киши фақиҳ бўлиб қолмайди. Балки ҳадиснинг маъноларини истинбот қилиш ва унинг устида чуқур фикр юритиш орқали фақиҳ бўлинади». Сўнг имом Молик розияллоҳу анҳу синглисининг ўғиллари Абу Бакр ибн Абу Увайс ва Исмоил ибн Абу Увайсларга қилган ушбу васиятини ривоят қилади: «Сизлар ҳадис тўплаш ва уни эшитишга қизиқишингизни, уни талаб қилаётганингизни кўряпман», деди. Улар: «Ҳа», дейишди. Молик: «Агар ҳадисдан фойда топишни ва Аллоҳ сиз туфайли бошқаларга ҳам манфаат беришини хоҳласангиз, ҳадис тўплашни камайтириб, фикрни ўрганинглар», деди».

Хатиб имом Бухорийнинг машҳур шайхларидан бири Абу Нуъайм Фазл ибн Дукайндан қуйидагини ривоят қилади: «Имом Абу Ҳанифанинг катта асҳобларидан бири Зуфар ибн Ҳузайлнинг олдидан ўтар эдим,

⁹¹ 3/372 (990)

⁹² «Фақиҳ вал-мутафаққиҳ» 2/81-81. Бу борада Имом Моликнинг қиссаси «Ал-Муҳаддис ал-Фосил»нинг 242, 559- саҳифаларида зикр қилинган.

у бир матога ўралиб олган бўлар, «Буёққа кел, ҳадисларингни бир ғалвирдан ўтказиб берай!» дер эди. Унга эшитган нарсаларимни кўрсатар эдим. Шунда у: «Мана бу олинади, мана буниси олинмайди. Буниси носих, буниси эса мансух!» дер эди.⁹³

Шунинг учун имом Молик кишилардан танлаб, ҳадис олар, ҳадис оладиган кишиси ишончли ва мақбул бўлишидан ташқари ривоят қилаётган нарсасини тушунадиган бўлишини ҳам ихтиёр қилар эди.

Қози Иёз раҳимахуллоҳ «Тартибул Мадорик»да шундай дейди: «Ибн Ваҳб айтади: «Молик ривояти мақбул кишилардан бири Агтоф ибн Холид ҳақида: «Менга етиб келишича, сизлар бундан (ҳадис) олар экансизлар», деди. «Ҳа», дедим. Шунда у: «Биз эса фақат фақиҳлардан олар эдик», деди».⁹⁴

Имом Молик шайхи имом Рабиъатур-раъйдан ўртак олган. Хатиб «Кифоя»да Моликдан шундай ривоят қилади: «Рабиъа Ибн Шихоб Зухрийга: «...Сен Набий солаллоҳу алайҳи васалламдан ҳадис айтасан, ҳадисингда эҳтиёт бўл!» деди».⁹⁵

Имом Молик бу борада ўртак олган яна бир шайхи ҳадисда мўминларнинг амири Абу Зинод Абдуллоҳ ибн Заквон эди. Ибн Абдулбарр унинг шундай деганини ривоят қилади: «Аллоҳга қасамки, биз суннатларни фақиҳ ва ишончли кишилардан худди Қуръон оятларини ўрганганимиздек ўрганар эдик».⁹⁶

Куфа аҳлининг имоми ва фақиҳларининг шайхи Иброҳим Наҳаъий раҳимахуллоҳдан бу борада Хатиб

⁹³ 1/83.

⁹⁴ 1/124-125

⁹⁵ 169-бет.

⁹⁶ «Жомеъ баёнил илм» 2/98.

шундай ривоят қилади: «Муғйра Зоббий Иброҳимнинг мажлисига кечикиб келди. Шунда Иброҳим унга: «Эй Муғйра, нима учун кечикдинг?» деди. У: «Олдимизга бир шайх – ҳадис ровийларидан бири – келган эди. Ундан бир қанча ҳадисларни ёзиб олдик», деди. Иброҳим: «Биз ҳадисларни фақат унинг ҳалолини ҳаромидан, ҳаромини ҳалолидан ажрата оладиганлардан олар эдик. Сен эса бир шайхни кўрасан, у бир ҳадисни айтиб бериб, ўзи сезмаган ҳолда ундаги ҳалолни ҳаромга, ҳаромни ҳалолга айлантириб юборади!» деди».

Хатиб «Фақиҳ вал-мутафақиҳ»да имом Шофеъий розияллоҳу анхунинг илмининг меросхўри имом Музанийнинг узун гапини ривоят қилган. Ўша гапининг охирида Музаний шундай дейди: «Аллоҳнинг раҳматига мушарраф бўлгурлар, жамлаётган ҳадисларингиз нимага далолат қилишини билиб жамланг! Илми фикҳ аҳлидан талаб қилинг, шунда сиз фақиҳ бўласиз!»⁹⁷

«Саҳиҳи Бухорий»нинг шориҳларидан бири Имом Қасталоний раҳимахуллоҳ «Латоифул ишарот» китобида шундай дейди: «Ҳижрат диёрининг имоми Молик ибн Анасни Аллоҳ Ўз раҳматига олсин! Ҳузалийнинг зикр қилишча, у бир куни қироат имоми Нофеъдан «Басмала» тўғрисида сўрабди. Шунда у: «Уни жаҳрий қилиш суннатдир», дебди. Молик бу гапни қабул қилиб: «Ҳар бир илм ўз аҳлидан сўралади», дебди».⁹⁸

⁹⁷ 2/15, 19.

⁹⁸ Ушбу хабарни келтиришдан мақсадим, Имом Моликдек зотлар ҳар бир соҳада ўша соҳа мутахассисларига мурожаат қилганларини кўрсатиш ва «имомларнинг сўзларидан чиқмаяпмиз», деган даъво билан имомларнинг мақомларига бўйинни чўзадиган кимсаларни ўзларини билмаган нарсадан тўхтатиш, холос. Бу хабар орқали «Басмала» жаҳрий айтилади», деб фатво бермоқчи эмасман. Бу мужтаҳид имомлар орасида кўп ихтилоф қилинган масала. Имом Моликнинг мазҳабида «Басмала» жаҳрий айтилмайди.

Юқорида келтирганларимиз суннатга назар солиш билан бирга, фақиҳ имомларга ҳам мурожаат қилиш зарур эканига далолат қилувчи баъзи фикрлар эди. Шундай экан, ҳадиснинг саҳиҳ бўлишининг ўзи унга амал қилиш учун кифоя қилади, дейдиганлар адашади. Бу гумонга алоқадор яна бир масала бор, уни ҳам шу ўринда баён қилиб ўтаман.

Саҳоба ва улардан кейингилардан иборат салафларимиз ҳадис ривоят қилиниши билан уни олиб, татбиқ қилиб кетавермасдан, балки унга амал қилинган ё амал қилинмаганига назар солар эдилар. Бироз олдин аллома Кавсарий раҳимахуллоҳнинг бунга далолат қиладиган «Худди шу ҳолат ҳадисларнинг амал қилинадигани қайси-ю, амал қилинмайдигани қайси эканини ажрата олмайдиган, фикрдан узоқ кўп ровийларда кузатилган!» деган гапи ўтди.

Қуйида «Китобул жомеъ»дан имом Ибн Абу Зайд Қайрувоний Моликийнинг гапини, ундан сўнг «Тартибул Мадорик»дан Қози Иёзнинг гапини нақл қиламан. Уларда салафи солиҳларимиз амал қилинган суннатга амал қилганлари, ҳеч ким амал қилмаган суннатга эса гарчи ишончли ровийлар томонидан ривоят қилинган бўлса-да, амал қилмаганлари очиқ айтилган.

Ибн Абу Зайд суннат ва ҳақ аҳлининг ақийдалари ва йўллари ҳақида сўз юритиб: «Суннатга таслим бўлинади. Унга раъй билан қарши чиқилмайди, қиёс билан суннат тарк қилинмайди. Салафи солиҳларимиз таъвил қилганларини таъвил қиламиз, амал қилганларига амал қиламиз, тарк қилганларини тарк қиламиз. Улар амал қилганларига амал қилиш, баён қилиб берганларига эргашиш, турли ҳолатларга оид истинбот қилган ҳукмларига иқтидо қилиш бизга кифоядир. Бирон масалада ихтилоф қилган ёки таъвил қилган бўлсалар, уларнинг жамоатларидан чиқмаймиз.

Бу айтганларимизнинг барчаси аҳли суннанинг, ҳадис ва фикҳдаги имомларнинг фикридир. Буларнинг барчаси имом Моликнинг ҳам сўзидир. Баъзилари унинг ўзидан нақл қилинган, баъзилари эса унинг мазҳабидан маълум бўлгандир.

«Имом Молик айтади: «Амал (Мадина аҳлининг амали) ҳадисларга қараганда собитроқ. Мен иқтидо қиладиган кишилар шундай дейишган: «Бу борада фалончи фалончидан ривоят қилади, дейиш қийин. Баъзи тобеъинларга бошқалардан ҳадислар етиб келар, «Бу ҳадислардан беҳабар эмасмиз, лекин амал буларнинг хилофига кўра собит бўлган», дейишар эди.

Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Ҳазмнинг укаси баъзида унга: «Нима учун фалон ҳадисга кўра ҳукм қилмайсан?» дер, шунда у: «Бунга амал қилинганини кўрмадим», деб жавоб қилар эди.

Наҳаъий айтади: «Агар саҳобалар таҳоратда қўллари билаккача ювганларини кўрганимда эди, мен ҳам албатта шундай қилган бўлар эдим, гарчи тирсаккача эканини ўқиб турган бўлсам ҳам. Чунки ҳеч ким уларни суннатларни тарк этди демаган. Улар илм арбоблари ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга эргашишда Аллоҳ таолонинг энг намунали бандаларидирлар. Саҳобалар ҳақида фақат динида шубҳаси бор кишигина ёмон гумонга бориши мумкин!»

Абдуррахмон ибн Маҳдий айтади: «Мадина аҳли одатланган суннат ҳадисдан кўра яхшироқдир. Ибн Уяйна: «Ҳадис фақиҳлардан бошқаларни адаштиради», деган. Яъни фақиҳлардан бошқаси бир ҳадисни кўриб, унинг зоҳирига кўра ҳукм қилиши, ҳолбуки, унинг бошқа ҳадисда таъвили ёки у билмаган далил бўлиши, ёхуд бир неча сабабга кўра у ҳадис тарк этилган бўли-

ши ҳам мумкин. Буларни фақат илмда уммон бўлган ва фикҳни яхши билган кишигина ажрата олади».

Ибн Ваҳб айтади: «Ҳар бир ҳадис соҳибининг фикҳда имоми бўлмаса, у адашгандир. Агар Аллоҳ бизга Молик ва Лайс сабабли нажот бермаганида, биз ҳам адашар эдик».

Ибн Абу Зайд айтади: «Молик шундай деди: «Мадинада ҳеч қачон бир-бирига муҳолиф икки ҳадис айтадиган имом бўлмаган!» Ашҳаб айтади: «Яъни бу Мадинада амал қилинмайдиган ҳадис айтилмаган, деганидир».

Қози Иёз раҳимаҳуллоҳ салафлар ва уламолардан Мадина аҳлининг амалига қайтиш вожиблиги ҳақида – кўпчилик бунга муҳолиф бўлса ҳам – ва уларнинг наздида бунинг ҳужжат экани ҳақида келган хабарлар ҳақидаги бобда шундай дейди: «Ривоят қилинишича, Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу минбарда туриб, шундай деди: «Аллоҳга қасамки, бир киши ҳамма амал қилиб юрган ишга хилоф бўлган ҳадисни ривоят қилса, буни ҳаром деб биламан!»

Ибн Қосим ва Ибн Ваҳблар шундай дейишган: «Моликнинг наздида амал (Мадина аҳлининг амали) ҳадисдан кўра кучлироқ эканини кўрдим. Молик: «Аҳли илм тобеъинлар ҳадис ривоят қилишар ва уларга бошқалардан ҳам ҳадислар етиб келар эди. Шунда улар: «Бу ҳадислардан беҳабар эмасмиз, лекин амал булардан бошқасига кўра жорий бўлган», дейишар эди», деган».

Молик айтади: «Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Амр ибн Ҳазми кўрдим. У қози эди. Укаси Абдуллоҳ эса кўп ҳадис ривоят қиладиган, содиқ киши эди. Акаси Муҳаммад қачон бир ҳукм чиқарса ва ҳукмига муҳолиф биронта ҳадис бўлса, укаси Абдуллоҳ унга таъна қилиб: «Бу борада фалон ҳадис келган-ку», дер, шунда у: «Ҳа, шундай», дер эди. Укаси: «Нега у билан ҳукм чиқармай-

сан?» деса, у: «Одамлар унга амал қилганини кўрдингми?» дер эди». Яъни Мадина уламолари унга амал қилмаганлар. Уларнинг амаллари ҳадисдан қувватлироқдир».

Ибн Муаззал айтади: «Ибн Мажишундан бир киши: «Нима учун бир ҳадисни ривоят қиласизлар-у, сўнг уни тарк қиласизлар?» деб сўради. Шунда у: «Биз уни била туриб тарк қилаётганимиз билиниши учун шундай қиламиз», деб жавоб берди.⁹⁹

Ибн Маҳдий айтади: «Мадина аҳли одатланган суннат ҳадисдан кўра яхшироқдир». Яна шундай дейди: «Менда бир бобга алоқадор кўп ҳадислар бўлади, одамлар унинг зиддига кўра амал қилишётганини кўриб, унинг заиф эканини биламан».

Рабиъа айтади: «Мингтанинг мингтадан ривоят қилиши мен учун битганинг биттадан ривоят қилишидан кўра маҳбуброқдир. Чунки битганинг биттадан ривоят қилиши қўлларингиздан суннатни суғуриб олади».

Ибн Абу Ҳазм айтади: «Абу Дардодан сўралса, жавоб берар эди. Унга: «Бизга етиб келган хабар эса бундай, бундай, яъни айтганингнинг хилофи», дейишар, шунда у: «Мен ҳам буни эшитганман, лекин амал унинг хилофига кўра жорий бўлганини кўрдим», дер эди.

Ибн Абу Зинод шундай дейди: «Умар ибн Абдулазиз фақиҳларни йиғар, улардан амал қилинадиган суннат ва ҳукмлар ҳақида сўраб, уларни собит қилар, одамлар амал қилмайдиганларини эса, ишончли кишилар ривоят қилган бўлса-да, бекор қилар эди».

Бу имом, муҳаддис, фақиҳ Қози Йёз моликий раҳимахуллоҳнинг сўзидир. Ҳофиз Хатиб Бағдодий раҳи-

⁹⁹ Ромаҳурмузий раҳимахуллоҳ «Муҳаддис Фосил»да шундай деган: «Муфтий ўзи ривоят қилган барча нарсаларга кўра фатво айтиши лозим эмас. Шу билан бирга, фатво бермайдиган ривоятларини тарк этиши ҳам лозим эмас. Барча фақиҳлар шу фикрда...»

махуллоҳнинг «Фақиҳ вал-мутафаққиҳ»даги¹⁰⁰ сўзини ҳам кўринг. Унда алоҳида боб очиб, уни «Бир кишининг хабари нима сабабдан рад этилиши ҳақидаги боб» деб номлаган ва имом Моликнинг асҳобларидан катта ҳофиз, фақиҳ Муҳаммад ибн Йисо Таббоънинг куйидаги гапини ривоят қилган: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан келган ҳадисга саҳобалардан биронтасининг амал қилгани сенга етиб келмаса, уни тарк қил!»

Шофеъий мазҳаби имомларидан бири Абул Қосим Абдулазиз ибн Абдуллоҳ Доракийнинг¹⁰¹ таржимаи ҳолида Ибн Халликон¹⁰² шундай дейди: «Қачон унга бир масала келса, узоқ фикр юритар, сўнг фатво берар эди. Гоҳида икки имом Шофеъий ва Абу Ҳанифа розияллоҳу анҳумоларнинг мазҳабларига хилоф фатво ҳам берар эди. Унга бу борада эътироз билдирилса, «Фалончи пис-тончидан, у Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан мана бундай, мана бундай ҳадис ривоят қилган-ку. Бу икки имомнинг сўзини олишдан кўра ҳадисни олиш афзал», дер эди».

Имом Заҳабий бу хабарни «Сияр»да нақл қилиб, куйидагича кўшимча қилади: «Бу яхши, лекин ўша ҳадисга мувофиқ гапни мана шу икки имомга ўхшаш Молик, Суфён, Авзой кабилардан биронтаси айтган бўлиши, ҳадис иллатдан холи экани, саҳиҳ бўлиши ва Абу Ҳанифа ва Шофеъийларнинг хужжати бошқа бирон ҳадисга муҳолиф келадиган саҳиҳ ҳадис бўлмаслиги шарт. Аммо барча мужтаҳид имомлар тарк этган саҳиҳ ҳадисни олиш тўғри эмас».¹⁰³

¹⁰⁰ 1/132.

¹⁰¹ Ҳижрий 375 йилда вафот этган.

¹⁰² «Вафаёт» 3/188,189.

¹⁰³ 16/404.

Абу Зуръа Димашкий «Тарих»да, Ромахурмузий «Муҳаддис Фосил»да имом Авзойи раҳимахуллоҳнинг куйидаги гапини ривоят қилишади: «Биз ҳадисни эшитиб, сохта дирҳамни саррофга кўрсатгандек, асҳобларимизга кўрсатар эдик. Улар билганларини олар, билмаганларини эса тарк қилар эдик».¹⁰⁴

Имом Тақийюддин Абул Аббос раҳимахуллоҳ «Му-саввада»да шундай дейди: «Имом Аҳмад бирор суннат ёки хабарни ривоят қилиб, саҳиҳ ёки ҳасан деса ёхуд унинг санадига эътироз билдирмаса, ёки уни китобларида тадвин қилиб, рад қилмаса ва унинг хилофига кўра фатво бермаса, ўша унинг мазҳабидир. Ундай эмас, деганлар ҳам бор».¹⁰⁵

Ушбу матндаги: «...рад қилмаса ва унинг хилофига кўра фатво бермаса...» жумласидан маълум бўладики, имом Аҳмад ва у зотга ўхшаш бошқа мужтаҳид имомлар гоҳида илмий асосга таянган ҳолда саҳиҳ ҳадисни қўйиб, бошқа ҳадисга амал қилишган ва ҳадиснинг саҳиҳ бўлишининг ўзи амал қилишни вожиб қилмайди, деб билишган.

Ҳақиқий олим ҳадисни ҳам, фикҳни ҳам баробар тутмоғи, ўзининг илмий маслагада бирини иккинчисидан устун қўймаслиги лозим.

Қози Иёз раҳимахуллоҳ имом Моликдан «Муво-тот»ни ривоят қилган оқил¹⁰⁶ имом Яҳё ибн Яҳё Лайс-

¹⁰⁴ «Тарихи Абу Зуръа» 1/265.

¹⁰⁵ 530-бет.

¹⁰⁶ «Тартибул Мадорик»да (2/537) яна куйидагилар айтилган: «Моликка Яҳёнинг донолиги ва ақли ҳуш ёқар эди. Ундан ривоят қилинишича, бир куни Моликнинг ҳузурда асҳоблари билан Яҳё ҳам ўтирган эди. Бир киши келиб, шаҳарга фил келганини айтиб қолди. Моликнинг барча асҳоблари филни кўргани чиқиб кетишди. Яҳё эса Моликнинг олдида қолди. Шунда Молик унга: «Нимага сен филни кўргани чикмадинг, ахир Андалусда ҳам фил йўқ-ку?!» деди. Шунда Яҳё имом Моликка: «Мен ўз юртимдан сизни кўргани, ҳидоятингиз ва илмингиздан олгани келганман, фил кўргани эмас!» деб жавоб берди. Шундан сўнг имом Молик Яҳёни «Оқил» деб атади».

нинг таржимаи ҳолида шундай дейди: «Яҳё шундай дер эди: «Абдурраҳмон ибн Қосимнинг олдига борардим. У менга: «Қаердан келяпсан, эй Абу Муҳаммад?» дер, мен унга: «Абдуллоҳ ибн Ваҳбнинг олдидан», дердим. Шунда у: «Аллоҳга такво қил, бу ҳадисларнинг аксарига амал қилинмайди!» дерди. Сўнг Абдуллоҳ ибн Ваҳбнинг олдига борардим. У менга: «Қаердан келяпсан?» дерди. Мен: «Ибн Қосимнинг олдидан», дердим. Шунда у: «Аллоҳга такво қил, ушбу масалаларнинг аксари раъйдир», дер эди». ¹⁰⁷ «Амал» деганда у Мадина аҳлининг амалини назарда тутган.

Сўнг Яҳё ўзига ўзи шундай деди: «Аллоҳ уларни Ўз раҳматига олсин! Икковлари ҳам ҳақ сўзни айтишди. Ибн Қосим мени амал қилинмайдиган ҳадисларга эргашишдан қайтарди ва тўғри қилди. Ибн Ваҳб эса раъйни кўп ишлатиб, такаллуф қилишдан қайтарди ва суннатга эргашишни буюрди. Бу билан у ҳам тўғри қилди. Раъйда Ибн Қосимга эргашиш тўғри. Осорларда эса Ибн Ваҳбга эргашиш ҳидоятдир».

Абу Нуъайм имом Иброҳим Наҳаъий раҳимаҳуллоҳдан куйидагини ривоят қилади: «Раъй ривоятсиз тўғри бўлмайди, ривоят эса раъйсиз тўғри бўлмайди». ¹⁰⁸

Кардарий «Маноқибу имом Абу Ҳанифа» китобида бир қиссани келтирган. Унинг охирида имом Абу Ҳанифа шундай дейди: «Ким ҳадис талаб қилса-ю, унинг тафсирини талаб қилмаса, ҳаракати зое бўлиб, бу унинг бошига бало бўлади». ¹⁰⁹

Абу Ҳанифанинг шогирди мужтахид имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний ҳам шунга ўхшаш гап

¹⁰⁷ Шу ергача бўлган иборани Ибн Абдулбарр «Жомеъу баёнил илм»да ривоят қилган. 2/159.

¹⁰⁸ «Ҳиля» 4/325.

¹⁰⁹ 377 бет.

айтган: «Ҳадисга амал қилиш раъйсиз тўғри бўлмайди, раъйга амал қилиш ҳам ҳадиссиз дуруст бўлмайди».¹¹⁰

Қози Ромаҳурмузий¹¹¹ раҳимаҳуллоҳ «Ал-Муҳаддис Ал-Фосил»нинг муқаддимасида¹¹² ҳадис аҳлига тил теккизган Бағдоднинг ҳамаср уламоларидан бирига насихат қилиб шундай дейди: «Илм одобини олса, илмга оз бўлса-да алоқаси борларга хушмуомала бўлса, фақиҳларнинг фазлини билиб, ҳақларини тўлиқ адо этса, ровийларнинг нақлдаги насибаларини камайтирмаса яхши бўлар эди. Ровийларни фикҳга, фақиҳларни эса ҳадисга тарғиб қилса ва иккала тоифанинг ҳам фазлини эътироф этса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки қачон бу иккиси¹¹³ бирлашса, мукамал бўлади, қачон бир-биридан ажраса, ноқис бўлади». Аллоҳга қасамки, мана шу комилликдир.

Имом Абу Сулаймон Хаттобий¹¹⁴ раҳимаҳуллоҳ «Сунани Абу Довуд»га ёзган «Маолимус-Сунан» номли шарҳининг муқаддимасида шундай деган: «Замонамининг аҳли илмлари икки гуруҳ – икки жамоага ажралишган. Ҳадис асҳоблари; Фикҳ аҳллари. Эҳтиёжимиз тушиши борасида булар бир-биридан фарқ қилмайди. Мақсад ва муддаога етиш учун уларнинг биронтасидан воз кечиб бўлмайди. Чунки ҳадис гўё пойдевор бўлиб, у ишнинг аслидир. Фикҳ эса ўша пойдевор устига қурилган бино бўлиб, ўша аслнинг фаръидир. Пойдевор ва асос устига қурилмаган бино қулайди. Пойдевор устида эса бино ва иморат бўлмаса, у харобадир».

¹¹⁰ Буни имом Сараҳсий «Усул»ида келтирган. 2/113. Унинг ҳамасри Фаҳрул Ислоҳ Баздавий ҳам «Усул»ининг бошида келтирган.

¹¹¹ Ҳижрий 360 йилда вафот этган.

¹¹² 160-бет.

¹¹³ Фикҳ ва ҳадис.

¹¹⁴ Ҳижрий 388 йилда вафот этган.

Ҳофиз Саховий раҳимахуллоҳ шундай деган: «Юқорида ўтган нарсаларни тўлиқ қамраб олишнинг ортида ҳадис фикҳи билан шуғулланиш, ҳадисдан олинадиган ҳукмлар ва одобларни чуқур ўрганиш ётади... Бу борадаги гап таъиндир. Бу имом Шофеъий, Молик, Аҳмад, икки Ҳаммод, икки Суфён, Ибн Муборак, Ибн Роҳавайҳ, Авзоъий ҳамда олдин ва кейин ўтган фақиҳ ва мужтаҳид имомларнинг васфидир. Бу ҳақда кўп мусаннафотлар ҳам бор.

Ибн Асокир «Тарих» китобида Абу Зуръа Розийнинг таржимаи ҳолида шундай деган: «Бир кеча рижоллар ҳақида фикр юритдим. Кейин тушимда бир кишини кўрдим. У менга: «Эй Абу Зуръа, ҳадиснинг матнини тушуниш ўлганлар ҳақида фикр юритишдан кўра яхшироқдир», деди».

Шунинг учун Абу Зуръа Розий: «Фикҳни лозим тутиш, чунки у тоғ олмасига ўхшайди, экилган йилидан бошлаб мева беради», дер эди.

Имом Ҳоким ҳадис илмларининг турлари ҳақида сўз юрита туриб, муқаддимасида ҳадиснинг фикҳини тушуниб етишнинг аҳамиятини таъкидлаб ўтган. Сўнг муҳаддисларнинг баъзи фақиҳ имомларини зикр қилиб, шундай деган: «Бу илмнинг йигирманчи тури ҳадиснинг фикҳини билишдир. Чунки у бу илмларнинг самарасидир, шариат ҳам ана шу билан қоим бўлади. Фақиҳлар, қиёс, раъй, истинбот, жадал ва назар соҳиблари барча асрлар ва юртларда маълум ва машҳурдирлар. Биз бу ўринда Аллоҳнинг изни ила ҳадиснинг фикҳини зикр қиламиз. Бу эса ушбу илм соҳиблари ва унга шўнғиган кишилар ҳадиснинг фикҳидан беҳабар қолмаганларига диллдил. Чунки бу илмнинг бир туридир».

Бу борада Ибн Ҳайённинг ҳам узун гапи бўлиб, унда ҳадис ровийларининг омилари ва фикҳдан беҳабарларига

маломат қилган. Хатиб Бағдодий «Кифоя»нинг бошида ундан-да узунроқ гап айтган. Унинг хулосаси имом Наҳаъийдан ва имом Муҳаммад ибн Ҳасандан ва улардан кейингилардан нақл қилинган гаплар билан бир хил. Ким буларни тўлиқ ўзлаштириб олса, камолга етади, Аллоҳ бизни Ўзи рози бўладиган амалларга муваффақ қилсин!

Ҳофиз Ибн Ражаб Ҳанбалий раҳимахуллоҳ «Фазлу илмис-салаф алал-халаф» номли рисоласида шундай дейди: «Имомлар ва ҳадис аҳлининг фақиҳлари саҳобалар ва саҳобалардан кейингилар ёки уларнинг бир гуруҳи наздида амал қилинган саҳиҳ ҳадисларгагина эргашар эдилар. Ҳадис саҳиҳ бўлса-да, уни тарк этишга иттифоқ қилишган бўлса, унга амал қилиш жоиз эмас. Чунки улар ҳадисга амал қилинмаганлигини билиб, кейин тарк этишган. Умар ибн Абдулазиз айтади: «Ўзингиздан аввалгиларникига муносиб келадиган раъйингизга олинглар, чунки улар сизлардан илмлироқ эдилар».

Ҳофиз Ибн Ражаб яна шундай дейди: «Киши улардан – Имом Шофеъий ва Аҳмад кабиларни назарда тутган – кейин пайдо бўлган нарсалардан эҳтиёт бўлиши лозим. Чунки улардан кейин кўп нарсалар пайдо бўлди. Ўзини суннатга ва ҳадисга нисбат берадиган Зоҳирийлар ва шунга ўхшашлар чиқди. Улар имомлардан ўзларининг шозз фикрлари билан ажралиб турар, имомлар айтмаган гапларни айтар ва шу билан суннатга хилоф қилар эдилар».

«Иъломул Муваққиъин»да имом Аҳмаднинг шундай дегани нақл қилинган: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сўзлари, саҳобалар ва тобеъинларнинг ихтилофлари ёзилган китоби бор одам бу ихтилофлардан ўзига ёққан фикрни олиб, унга амал қилиши дуруст эмас. Балки, бу ҳақда илм аҳлидан уларнинг қай бири олинишини сўраб, амал қилиши лозим. Шунда у тўғри йўлда бўлади».

Имом Аҳмаднинг: «Балки, бу ҳақда илм аҳлидан уларнинг қай бири олинисини сўраб, амал қилиши лозим», деган гапи билан баъзида кишининг наздида ҳадис саҳиҳ бўлиб, унинг саҳиҳлиги амал қилиш учун кифоя қилади деб, унга кўра фатво бериши мумкинлиги, ваҳоланки, бундай шошиб фатво бериш ножоиз эканига ишора қилмоқда. Бундай ҳолатда киши илм аҳлига, яъни фақиҳларга мурожаат қилиб, у ҳадиснинг амалга яроқли ёки яроқсиз эканини билиб олиши лозимлигини таъкидламоқда.

Мужтаҳид имом Суфён Саврий розияллоҳу анҳу: «Бир неча ҳадислар келган, лекин уларга амал қилинмайди», деган. Юқорида Ибн Абу Лайлонинг «Ҳадиснинг олинадиганию, тарк қилинадиганини билмагунча, киши фақиҳ бўла олмайди», деган гапи ўтди.

Ҳофиз Заҳабий «Сияру Аъламин-нубалаа»да Ибн Ҳазмнинг таржимаи ҳолида унинг: «Мен ҳаққа эргашаман ва ижтиҳод қиламан, бирор мазҳабга қайдланмайман», деган гапини нақл қилиб, унга қуйидагича қўшимча қилган: «Ҳа, тўғри. Ким мужтаҳид мартабасига етса ва бунга имомлар гувоҳлик беришса, ундай киши бошқаларга тақлид қилиши дуруст эмас. Қуръонни тўлиқ ёд олган ёки унинг аксарини ёд олган бошланғич фақиҳ учун эса ижтиҳод қилиш дуруст эмас. Ахир у қандай ижтиҳод қилади, нима дейди, ҳукмни нимага бино қилади, қанотсиз қандай учади?...»

Мутлақ мужтаҳидлар билан жоҳиллар орасида учинчи тоифа ҳам бор. Улар етук фақиҳ, сергак ва фаҳмли муҳаддислар бўлиб, фуруъдан мухтасар шаклда ёд олган, усул қоидаларига оид бир китобни ёдлаган, наҳвни ўқиган, бу фазилатларига қўшимча равишда яна Қуръони Каримни ёд олган, унинг тафсири билан шуғулланган зотлардир. Булар муқайяд ижтиҳод даражаси-

га етган, имомларнинг далилларини ўрганиб чиқишга лаёқатли кишилардир. Бундайларга бирон масалада ҳақ равшан бўлса, далил собит бўлса, унга Абу Ҳанифа, Молик, Саврий, Авзоъий, Шофеъий, Абу Убайд, Аҳмад ва Исҳоқ каби имомларнинг биронтаси амал қилган бўлса, ўзининг наздидаги ўша ҳаққа эргашади, рухсат изламайди, тақво қилади. Ҳужжат қоим бўлганидан кейин унинг учун тақлид қилиш жоиз эмас. Агар фақиҳлардан биронтаси эътироз билдиришидан чўчиса, фикрини айтсин, лекин уни очик бажармасин. Чунки фикри ўзига ёқиб, танилишни, машхур бўлишни истаб қолиб, бу қилмишига жазо олиши мумкин. Қанчадан-қанча кишилар борки, ҳақни айтишади, яхшиликка буюришади. Лекин ниятлари холис бўлмагани, етакчиликни истаганлари учун Аллоҳ уларга азият берадиган кимсаларни юборади. Афсуски, бу баъзи фақиҳларнинг қалбидаги яширин бир дарддир».

Ҳофиз Заҳабийнинг «Бирон масалада ҳақ равшан бўлса, далил собит бўлса, унга имомларнинг биронтаси амал қилган бўлса» деган гапини, ундан олдин «Ким бирон саҳиҳ ҳадисга амал қиламан, деса-ю, лекин мужтаҳид имомлар у ҳадисни тарк этган бўлсалар, йўқ...» деган гапини, Ҳофиз Ибн Ражаб Ҳанбалийнинг «Ўзини суннатга ва ҳадисга нисбат берадиган зоҳирийлар ва шунга ўхшашлар чикди. Улар имомлардан ўзларининг шозз фикрлари билан ажралиб турар, имомлар айтмаган гапларни айтар ва шу билан суннатга хилоф қилар эдилар», деган гапларини тааммул қилиб кўринг!

Заҳабий ва Ибн Ражаблар бу гаплари билан Шамсиддин Абу Абдуллоҳнинг имом Аҳмад ҳақида айтган қуйидаги сўзига эътироз билдиргандек: «Имом Аҳмад

сахих ҳадисдан на амални, на раъйни, на қиёс ва на бирор кишининг сўзини устун кўяр эди».

Заҳабий сахих ҳадисга бирон мужтаҳид имом амал қилган бўлишини шарт қилмоқда. Ибн Ражаб эса сахих ҳадисга амал қилиш даъвоси билан бирон киши айтмаган фикрларни айтадиган зоҳирийлар ва уларга ўхшаганларни танқид қилмоқда.

Айрим кишилар Шамсиддин Абу Абдуллоҳнинг бу гапини Байҳақий, Ибн Ҳажар каби буюк имомлар ижмоъни нақл қилган масалага хилоф қилиш учун баҳона қилиб олишади. У доирасимон тилла тақинчоқларнинг аёлларга ҳаром экани ҳақидаги масаладир. Аллоҳдан хидоят сўраймиз!

«Шамсиддин Абу Абдуллоҳнинг имом Аҳмад ҳақида айтган сўзига эътироз билдиргандек» деб айтганимнинг сабаби Шамсиддин Абу Абдуллоҳ ўз мазҳабининг ва бошқа мазҳабларнинг усулини мукаммал билишига қарамай, имом Аҳмад бу гапни айтганига шубҳа уйғотадиган маълумот кўрганимдир.

«Мажмуъ Фатово шайхул Ислому»да¹¹⁵ бу масалада имом Аҳмаддан икки хил фикр нақл қилинган. Бири машхур, иккинчиси эса эҳтимолли. Муаллиф айтади: «Имом Аҳмаднинг гапини бир-бирини тасдиқлайдиган тарзда тушуниш уни бир-бирига зид келадиган тарзда тушунишдан афзал. Хусусан, айтган гапларининг бири салафлардан ҳеч ким айтмаган янгилик бўлса. Чунки Аҳмад: «Сен бирор имом айтмаган гапни айтишдан эҳтиёт бўл» дер, синов пайтлари «Ҳеч ким айтмаган гапни қандай айтаман?» дер эди.

Маймуний айтади: «Аҳмад менга: «Эй Абулҳасан, бирор имом айтмаган гапни айтишдан эҳтиёт бўл», деган».¹¹⁶

¹¹⁵ 10/320,321.

¹¹⁶ «Манокӣб Имом Аҳмад», Ибн Жавзий, 178-бет.

Маймунийни Заҳабий «Сияр»да таржимаи ҳолини зикр қилиб «Имом, аллома, ҳофиз, фақиҳ... имом Аҳмаднинг шогирди, катта имомлардан», дея васфлаган.¹¹⁷

Имом Аҳмаднинг гапи кимга қаратилганлигини билсангиз, бу васиятнинг нақадар аҳамиятли эканини ҳам тушуниб етасиз.

«Фақиҳ вал-Мутафаққиҳ»да улуғ ҳофиз, сиқа, фақиҳ Муҳаммад ибн Йисо ибн Нажих Таббоъ ал-Бағдодийнинг шундай дегани юқорида ўтди: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан келган ҳадисга саҳобалардан биронтасининг амал қилгани сенга етиб келмаса, уни тарк қил».

Бу гапга Хатиб шундай қўшимча қилади: «Қачон ишончли, омонатдор ровий санади муттасил бўлган бир хабарни ривоят қилса, у бир неча сабабларга кўра олинмаслиги мумкин... Учинчиси: Ижмоъга хилоф бўлиши. Бундай ҳолатда у ё мансух бўлган бўлади ёки унинг асли йўқ бўлади. Чунки саҳиҳ хабар агар мансух бўлмаса, уммат унинг хилофига кўра ижмоъ қилиши жоиз эмас».

Ҳеч ким айтмаган гапни айтишга ошиқиш оқилларнинг наздида ҳам, олимларнинг наздида ҳам мажнунликдир. Саймарий «Ахбору Абу Ҳанифа ва асҳобиҳи»да имом Зуфар раҳимаҳуллоҳнинг шундай деганини ривоят қилади: «Мен киши билан «Бўлди, хато қилибман» дегунича эмас, мажнун бўлгунича мунозара қиламан». Шунда унга «Қандай мажнун бўлади?» дейишди. «Ҳеч ким айтмаган гапни айтади», деди».

Агар сен: «Ҳеч ким амал қилмаган саҳиҳ ҳадисни топган киши ўша ҳадисга амал қилиш ёки қилмаслиги ҳақида имом Субкийдан сўралганда «Менинг наздимда афзали ҳадисга эргашишдир. Ҳар бир киши ўзини Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг олдиларида деб

¹¹⁷ 13/89.

тасаввур қилсин, у зотдан бирон нарса эшитиб, кейин унга хилоф иш қилиши дуруст бўладими?! Аллоҳга қасамки, йўқ! Ҳар ким ўз фаҳмига кўра мукаллафдир», деб жавоб берган-ку» десанг, мен шундай дейман:

Биринчидан: Субкийнинг: «Менинг наздимда афзали ҳадисга эргашишдир» деган иборасини мулоҳаза қилиб кўринг! «Менинг наздимда..» деганда Субкий бу масалада уламолар орасида ихтилоф борлигига, у бундай ҳолатда ҳадисга эргашишни ихтиёр этганига ишора қилмоқда. Бошқалар эса Заҳабий ва Ибн Ражаблар айтганларидек, у ҳадисга бирон имом амал қилган бўлишини шарт қиладилар. Бунинг маъноси бирон имомнинг амали Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васалламнинг ҳадислари устидан ҳакам, ҳадиснинг ўзи ҳужжат бўлмайди, фақат унга имомнинг амали кўшилсагина, ҳужжат бўлади, имомнинг амалигина ҳадисни ҳужжат қила олади, дегани эмас. Йўқ, Аллоҳ сақласин, асло ундай эмас. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васалламнинг сўзларига амал қилиш ҳар бир мусулмоннинг зиммасидаги мажбуриятдир. Бунинг маъноси имомнинг ҳадисга амал қилиши ўша ҳадисни тарк этишга ижмоъ қилинмаганлигига далилдир. Чунки бирон ҳадисни тарк қилишга ижмоъ қилишлари ўша масалада бу ҳадисга муқаддам қилинадиган бошқа ҳадис борлигининг далилидир.

Заҳабий ва Ибн Ражаблардан олдин бу шартни имом Ибн Салоҳ қўйган, унинг гапига Субкий куйидагича қўшимча қилади: «Агар кишининг қуроллари – яъни мутлақ ёки муқайяд ижтиҳоднинг сабаблари – мукамал бўлмаса ва ҳадисга муҳолиф бўлишдан қалбида ғашлик топса, бунинг устига изланиб, унга муҳолиф бўлганлардан етарли жавоб топа олмаса, шу ҳадисга бирорта мустақил имом амал қилган ёки амал қилмаганига қарасин!

Агар бирор имомнинг ўша ҳадисга амал қилганини топса, мазкур ҳадисга амал қилиш борасида унинг мазҳабига эргашиши мумкин. Бу ҳолат ушбу масалада ўз имомининг мазҳабини тарк этиши учун узр бўлади». ¹¹⁸

Баъзида ҳадис саҳиҳ бўлса-да, унга амал қилинмаслиги мумкинлиги ҳақида уламоларимизнинг жуда кўп гаплари бор. Ибн Абу Лайло: «Киши баъзи ҳадисларни олиб, баъзисини тарк этмагунча, фақиҳ бўла олмайди», деган.

Ибн Ражаб «Шарҳу илали Термизий»да мужтаҳид имом Суфён Саврийнинг шундай деганини ривоят қилади: «Олинмайдиган ҳадислар ҳам келган».

«Тариху Абу Зуръа Дамашқий»да имом Авзоъий раҳимаҳуллоҳнинг шундай дегани ривоят қилинади: «Ҳадиснинг қай бири олиншини қандай ўргансанг, қай бири олинмаслигини ҳам шундай ўрган!»

Иккинчидан: Имом Субкийнинг гапида бир нуқта бор. Имомнинг сўзини далил қилиб оладиган киши ана шу нуқтани тушуниши ва унинг маъносини очиши лозим.

У зот раҳимаҳуллоҳ: «Ҳар бир киши ўзини Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг олдиларида деб тасаввур қилсин, у зотдан бирон нарса эшитиб, кейин унга хилоф иш қилиши дуруст бўладими?! Аллоҳга қасамки, йўқ!» деган. Аллоҳга қасамки, албатта, бу хатарли мақом. Абу Саъид ибн Муалло намоз ўқиётганда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам уни чақирганларида жавоб бермаган. Кейин «Эй Аллоҳнинг Расули! Мен намоз ўқиётган эдим», деганида Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Аллоҳ: «Қачон сизларни Аллоҳ ва Унинг Расули чақирса, ижобат қилинглар...», демаганмиди!?» деб, унга танбеҳ берганларини билган

¹¹⁸ Заҳабийнинг гапи мужтаҳид муқайядда топилиши керак бўлган шартлар ҳақида, Ибн Ражабнинг гапи эса умумий.

киши қандай қилиб у зотнинг ҳадисларини тарк этади? Намозда турган кишига у зотнинг чақириқларига жавоб бермагани учун эътироз билдирган бўлсалар, у зотдан ҳадис эшитиб, кейин у ҳадисни тарк этган мусулмоннинг ҳоли қандай бўлди?!

Бу гап бирон масалада Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўзларидан ҳадис эшитган киши ҳақидадир.

Аммо бизнинг ҳолимиз ундай эмас. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан кейин то бизнинг кунимизгача бўлган кишилардан биронтаси бир масалада икки ҳадис кўрса, нима қилади? Масалан: Зайд ибн Собит, Абу Ҳурайра ва Оиша розияллоҳу анҳумдан ривоят қилинган Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг «**Олов теккан нарсадан (есанглар) таҳорат қилинглари**»¹¹⁹ деган сўзлари, кейингиси имом Бухорий «Таҳорат китоби»да «Кўй гўшти ва толқондан (еган кишининг) таҳорат қилмагани ҳақидаги боб»да Ибн Аббос, Амр ибн Умайя Зомрий ва мўминларнинг онаси Маймуна розияллоҳу анҳумдан ривоят қилган «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам кўйнинг устухонини едилар [бошқа ривоятда «кўйнинг қўли», дейилган], кейин намоз ўқидилар, таҳорат қилмадилар», деган ҳадис. Зайд ибн Собит ва Абу Ҳурайралар Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг олов теккан нарсадан таҳорат қилишга буюрганларини эшитганларини айтишмоқда. Ибн Аббос, Амр Зомрий ва Маймуналар эса Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг олов теккан гўшт егач, таҳоратларини янгиламасдан намоз ўқиганларини кўрганларини айтишмоқда. Уларнинг биронтаси Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан кўрган нарсага амал қилмаслиги дуруст эмас. Буни имом Субкий ҳам

¹¹⁹ Муслим ривоят қилган.

таъкидлаган. Лекин улардан кейингилар бир масалада икки ҳадис кўрса, бундай ҳолатда Жобирнинг «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан икки ҳолатнинг охиргиси олов теккан нарсдан таҳорат қилишни тарк қилиш эди»¹²⁰ деган сўзига ўхшаш ташқи қарийналар ва таржиҳ қилиш учун сабабларни излайди.

Лекин «Фатҳ»да келишича, Зухрий «Олов теккан нарсдан таҳорат қилишга буюрилган ҳадис мубоҳликка далолат қилувчи ҳадисларни насх қилади», деган. Имом Нававий бу ҳақда шундай дейди: «Туянинг гўштидан бошқа олов теккан нарсдан таҳорат қилиш йўқлигига ижмоъ собит бўлган».

Имом Сарахсий раҳимаҳуллоҳ «Усул»ида¹²¹ айнан шу масалага алоқадор қимматли гап айтган. «Аслининг эътиборига кўра, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сўзлари илмни вожиб қилади. Шубҳа эса уни у зотдан нақл қилишда бўлиши мумкин». Ким у зот соллаллоҳу алайҳи васалламдан бир сўзни эшитса, бу унга қатъий илмни ифода қилади ва унга амал қилиши вожиб бўлади. Лекин кимга у зотнинг сўзлари нақл қилинса, баъзида қарийналар ана шу сўзни у зотнинг ўзларидан эшитганликнинг ўрнига ўтиб, қатъий илмни ва амал қилиш вожиб эканини ифода қилади. Баъзида эса нақл йўлида (яъни ровийда) ёки манқулда (яъни нақл қилинган нарсада) шубҳа пайдо бўлиши мумкин. Бунда манқул нарса қатъий собит маълумотга ёки бошқасига муҳолиф бўлади. Биз сўз юритаётганимиз ана шундай ҳолатларнинг биридир.

Ибн Мунзирнинг «Авсот»ида шундай дейилади: «Ҳикоя қилишларича, Ҳаммод ибн Салама шундай де-

¹²⁰ Абу Довуд 1/241 (193) ва Насоий 1/108(185) ривоят қилишган.

¹²¹ Бунинг асли Ибн Абдулбаррнинг «Тамҳид»ида келган. 3/332, 334.

ган экан: «Агар сенга бир кишидан иккита бир-бирига хилоф ҳадис келса-ю, уларнинг қай бири носих, қай бири мансух эканини ҳам, қай бири олдин айтилган-у, қай бири кейин айтилганини ҳам билмасанг, демак, у кишидан сенга ҳеч нарса келмабди». Яъни у кишидан сенга ҳеч нарса нақл қилинмаган, деб ҳисобла!

Абу Довуд «Сунан»да шундай дейди: «Агар Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинган икки ҳадис бир-бирига хилоф чиқиб қолса, у зотнинг саҳобалари қай бирини олганларига қаралади».

Бу ҳақдаги баҳс анча узун! Ундаги бизни қизиқтирадиган нуқта шуки, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўзларидан эшитмаган кишининг ҳолати, у хоҳ саҳобий бўлсин, хоҳ бошқа, у зотнинг олдиларида ўзларидан ҳадис эшитган кишининг ҳолатидан бошқача бўлади. У зотдан эшитмаган киши иккала ҳадисни ҳам била туриб, уларнинг фақат биригагина амал қилади. Аммо ҳадисни у зотдан эшитган ёки бевосита кўрган киши эса иккинчи ҳадисни бошқа бировдан эшитган бўлса ҳам, ўзининг кўрганига ёки у зотдан ўзи бевосита эшитганига амал қилади. Лекин иккинчи ҳадисни унга хабар қилган саҳобий биринчи ҳадисга ҳам амал қилингани, кейин эса насх бўлганини айтса, у ҳолда ўша иккинчисига амал қилиши мумкин.

Ибн Аббос розияллоҳу анҳумо Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг гўшадан уч лукма еб, кейин таҳоратларини янгиламай намоз ўқиганларини кўрган. Унга Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳу «**Олов теккан нарсадан (есанглар) таҳорат қилинглар!**» деган ҳадисни ривоят қилганида, Ибн Аббос ўзи кўрган ҳолатни восита орқали унга етиб келган хабардан устун қўйиб, бу ҳадисга амал қилмаган. Бу ҳолатда Ибн Аббосга «Ўзингизни

Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг олдиларида деб фараз қилиб кўринг. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан етиб келган хабарга хилоф қиласизми?» дейиш тўғри бўлмайди.

Имом Аҳмад «Муснад»да ва Таҳовий «Шарҳу маонил осор»да ривоят қилишади: «Урва ибн Зубайр розияллоҳу анҳу Ибн Аббос розияллоҳу анҳумога: «Одамларни адаштирдиг, эй Ибн Аббос!» деди. У: «Бу нима деганинг, эй Урвача?» деди. У: «Одамлар Байтни тавоф қилишгач, эҳромдан чиқишади», деб фатво беряпсан. Ваҳоланки, Абу Бакр ва Умар розияллоҳу анҳумо ҳажга талбия айтиб келишар, ҳайит кунигача эҳромда бўлишар эди», деди. Шунда Ибн Аббос: «Шу билан адашдингларми?! Мен сизларга Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан ҳадис айтсам, сизлар менга Абу Бакр ва Умардан ҳадис айтасизлар-а», деди. Урва: «Абу Бакр ва Умар розияллоҳу анҳумо Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни сендан кўра яхшироқ билишар эди», деди.¹²²

Буни Табароний ҳам ривоят қилган. Унинг лафзи куйидагича: «Урва Ибн Аббосга: «Одамларни адаштириб юбординг-ку», деди. У: «Бу нима деганинг, эй Урвача?» деди. «Киши умра ёки ҳажга эҳром боғлаб чиқади. Тавоф қилгач, эҳромдан чиқади», деб айтяпсан. Ваҳоланки, Абу Бакр ва Умарлар бундан қайтаришар

¹²² Бу «Шарҳу маонил осор»даги лафз. «Муснад»дагисида Урва: «У иккиси сендан кўра Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга кўпроқ эргашувчи ва сендан кўра яхшироқ билишар эди». Тамҳид»да (3/353) Имом Яҳё ибн Саъид Ансорий раҳимахуллоҳ: «Абу Бакр ва Умарлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳидоятларига одамларнинг энг яхши эргашувчилари бўлишган», деган. Бу масалани яна «Зодул маъод» 2/178,223, «Эълоус-Сунан»дан (10/258,274) ҳам кўринг.

эди», деди. Шунда Ибн Аббос: «Ҳолингга вой бўлгур, сенинг наздингда улар иккови Аллоҳнинг Китобидагидан ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам саҳобалари ва уммат учун суннат қилиб берган нарсадан устунми?» деди. Урва: «Улар иккови Аллоҳнинг Китобини ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини мендан ҳам, сендан ҳам яхшироқ билишар эди», деди.

Демак, Ибн Аббос розияллоҳу анҳумо Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бир ишни қилганларини кўрган. Шунинг учун «Уммат агар бу ишни тарк этиб, бошқа одамнинг сўзига кўра амал қилса, адашадди», деган. Чунки Ибн Аббос масалада бундан бошқа гап ҳам борлигини билмаган. Лекин Урва: «Тўғри, аммо биз Абу Бакр ва Умарнинг гапини олаётганимизда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини тарк этмаяпмиз. Чунки олдимизда икки йўл бор, бири Ибн Аббоснинг кўрганига амал қилиш бўлса, иккинчиси Абу Бакр ва Умарларнинг кўрганига амал қилиш. Биз бунда Абу Бакр ва Умарлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламини бошқалардан кўра яхшироқ билганлари сабабли уларнинг гапини олдик», демокда.

Абу Ҳанифа, Молик, Шофеъий ва Аҳмад розияллоҳу анҳуларнинг фикҳини ташлаб, ўзлари «Китоб ва Суннат фикҳи» ёки «Суннат фикҳи» деб ном қўйиб олган нарсаларга эргашишга чақираётганларга айтадиган жавобимиз ҳам айнан мана шу. Уларга айтамизки: «Уларнинг ўрнига сизнинг фикрингизни қабул қила олмаймиз. Чунки улар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламини сиздан кўра яхшироқ билишар эди. Ҳатто биз «Сиздан кўра яхшироқ билишар эди», деганимизда илм бобида

уларни сизга қиёслашни ҳам ирода қилмадик. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини маҳкам тутишга бўлган иштиёқимиз бизни ана ўша зотлар суннати мутоҳҳарадан олган фикҳга эргашишга ундайди.

Ибн Аббос билан Урва ўртасида бўлиб ўтган бу гапларни тўлиғича зикр қилмай, кесиб олиб, буни ўзлари учун асос қилиб оладиганлар, афсуски, Ибн Аббос розияллоҳу анҳумонинг матннинг зоҳири билан чегараланиб қолмай, балки ҳукмнинг сабабига қараб билдирган фикрларини қабул қилишмайди. Ибн Аббос: «Тавофда паҳлавонча юриш суннат эмас. Ким уни суннат деса, хато қилибди», дейди.¹²³ Умар эса: «Буни Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам қилганлар, у зот қилган ишни тарк этишни истамаймиз», деган.¹²⁴

Мана шулар имом Субкий айтган гапнинг жавобидир.

«Мусулмон киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламгагина эргашишга буюрилган, у зотдан бошқасига эмас» деган жумланинг жавобига келсак, бу гапни айтадиган кишига шундай деймиз:

«Сизнинг бу гапингиз шуни тақозо қиладики, суннатга эргашишга чақирган, суннатни илм ё амал жиҳатидан тарк этишни тўғри йўлдан тойиш, залолат, шармандалик, деб айтган имомлар тўғри йўлда бўлмаганлар, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга эргашмаганлар. Шунинг учун сиз уларнинг фикрларини ташлаб, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга эргашмоқчисиз. Сиз уларни шундай тасаввур қиляпсиз. Чунки сиз ҳам

¹²³ «Саҳиҳи Муслим» 2/921(237).

¹²⁴ «Фатҳул Борий» 3/471(1605).

ўша мен эшитган гапларни эшитгансиз. Бўлмағур фикрларни тарқатиб юрадиган кишилар тўрт мазҳабга эргашишни инкор қилиб, ўзларининг бу фикрларини Аллоҳ азза ва жалланинг қуйидаги сўзи билан қувватлашади: «Улар Аллоҳни қўйиб, ўзларининг ҳабр ва роҳибларини ҳамда Масих ибн Марямни робб тутдилар...»¹²⁵

Бу ояти карима билан Адий ибн Ҳотим розияллоҳу анхунинг қуйидаги ҳадисини келтиришади. Адий ибн Ҳотим Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига мусулмон бўлиб келади. У зот мана шу оятни ўқиётганларини эшитиб: «Улар уларга ибодат қилишмаган-ку», дейди. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Улар одамларга ҳалолни ҳаром, ҳаромни ҳалол қилиб беришган. Одамлар эса уларга эргашишган. Мана шу уларга ибодат қилганлари бўлади», дейдилар. Фитна кўзғайдиганлар ҳам муқаллидларга: «Сизлар Аллоҳни қўйиб, фалончи ва фалончиларни робб қилиб олдингиз. Улар сизга: «Мана бу ҳаром, мана бу ҳалол», деб ажратиб беришяпти», дейишади.¹²⁶

Аллоҳ азза ва жалланинг каломининг маъносини Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам тафсир қилган маънодан буриб юборишларини қаранг. Улар Ислом уламоларини мусулмонларнинг кўз ўнгида Аллоҳни қўйиб, ибодат қилинадиган ҳабрлар ва роҳиблар қилиб кўрсатишмоқда. Бундан ортиқ нотўғри талқин қилиш мумкинми? Бундан ортиқ залолат бўладими?

Ислом имомлари айтадиган ҳар бир сўзларига эҳтиёт бўлишар, Аллоҳ Ўз каломида бирон нарсани ҳалол

¹²⁵ Тавба сураси, 31-оят.

¹²⁶ Тавба сураси, 31-оятнинг тафсирини «Тафсиру Ибн Касир» ва бошқа тафсирлардан кўринг!

ёки ҳаром қилганини ёки Аллоҳнинг Расули ҳадиси шарифда бирон нарсани ҳалол ёки ҳаром қилганини аниқ билишсагина ана шунга муносиб фикр билдиришар эди. Тарих бунга жонли гувоҳ. Аммо ояти каримада зикр қилинган ҳабр ва роҳиблар эса ўзларининг ғаразли мақсад ва муддаоларига, дунё лаззатларига эришиш учун самовий китобларда Аллоҳ таоло нозил қилган нарсаларни ўзгартирар, бошқача талқин қилишар эди. Уларнинг аввалги ва ҳозирги тарихи ҳаммага маълум.

Азиз ўқувчи! Китобнинг бошидаги ушбу мавзуга алоқадор гапларни яна бир карра ўқиб чиқинг. Унда имом Абу Ҳанифанинг суннатга эргашишдан чиқиш залолат экани, суннатсиз илм талаб қилиш эса фасод экани ҳақидаги фикри, имом Шофеъий Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга хилоф қиладиган кишини черковдан бўйнида зуннор билан чиқаётган роҳибга ўхшатгани кабилар ўтди. Мана шундан кейин Аллоҳ таолонинг каломи борасида, мусулмонларнинг таниқли имомлари ҳақида бундай ўйин қиладиган, разилликка борадиган кимсалар хусусда динингиз, ақл-идроқингиз ва илмингиз ила ўзингиз ҳукм қилинг.

У имомлар сиз тасаввур қилгандан-да суннати мутоҳҳарани кўпроқ лозим тутган эдилар. Худди муаззин имомнинг такбирларини орқа сафдагиларга етказиб берганидек, улар ҳам Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг буйруқ ва тақиқларини ўзларидан кейингиларга етказиб берувчидирлар.

Агар сиз: «Мен динимнинг ҳукмларини далил орқали тушунишни хоҳлайман. Бу ҳукмни Абу Ҳанифа айтганидек тушуна олмадим. Балки уни имом Шофеъий айтганидек тушундим. Мен ўзим далилини билмаган амални қила олмайман, шунинг учун шофеъий мазҳа-

бига кўра амал қилсам бўладими?» десангиз, жавоб шуки, бир мазҳабдан бошқасига ўтиш

- муқаллид ўзи билган бир ишга тақлид қилиши сабабли бўлиши мумкин. Бунинг зарари йўқ;

- турли мазҳаблардаги рухсатларни излаш сабабли бўлиши мумкин. Бу жоиз эмас;

- бир масалада изланиб, ижтиҳод қилиб, кейин шу тўхтамга келиши мумкин. Агар изланган одам бу мақом – мужтаҳид имомларнинг далилларини таржиҳ қилиш мақомига аҳл, яъни ҳақли бўлса ва инсофли бўлса, зарари йўқ. Ҳатто бу Ислом фикҳи ва уламоларининг фахри ҳисобланади. Буни инкор қилиб бўлмайди. Нававий, Ибн Салоҳ, Из ибн Абдуссалом, Тақийюддин Абул Аббос, Шамсиддин Абу Абдуллоҳ, Тақий Субкий ва Ибн Ҳумомга ўхшаш кўпгина мутааххир уламоларда бу ҳолат кузатилган.

Ҳатто шайхларимизнинг шайхи аллома Кавсарий раҳимахуллоҳнинг – кўпчилик у кишини ҳанафий мазҳабига таассуб қилишда айбласалар-да, – «Мақолот» китобида имом Абу Ҳанифанинг ҳибс қилинган вақф фақат ҳокимнинг ҳукми билангина лозим бўлиши ҳақидаги фикрини олмаганини, балки жумҳур уламоларнинг фикрини, саҳиҳ ҳадисларда ва саҳобалардан собит бўлган нарсани олганини кўрасиз. Шунингдек, у киши куйидаги гапни кўп қайтарган: «Абу Ҳанифа бир неча масалаларда Шурайҳ ва Наҳаъийларга ўхшаган зотларга далилини ўрганишга кўп ҳам уринмай эргашган. Лекин ҳақ ойдин бўлиб, ҳужжат ўша фикрнинг аксига кўра бўлса, у фикрни Абу Ҳанифанинг ижтиҳодига нисбат бериш тўғри бўлмайди. Чунки у киши бу масалада ижтиҳод қилмаган, балки бошқа имомларга эргашган».¹²⁷

¹²⁷ Шу ўринда бир гапни айтмоқчиман. Устоз Кавсарий қайтарган, айб

У кишининг бу гапи «Ан-Нукаут-торийфа» китобининг муқаддимасида сўз юритган масалаларга алоқадор. У ерда ўндан ортиқ масала зикр қилинган!

Яна шайхларимизнинг шайхи аллома Зафар Аҳмад Усманий Таҳонавий раҳимахуллоҳнинг ҳам қарашлари шундай бўлган. У киши ўзининг энциклопедик китоби «Эълоус-сунан»да ҳанафий мазҳабини маҳкам тутишига қарамай, ҳанафий мазҳабида машҳур бўлган бир неча фикрларни тарк этган;

санаган ва рози бўлмаган бу ҳолат илм аҳлининг тилида «таассуб» дейлади. Унинг кўриниши қуйидагича: уламолар ихтилоф қилган бир масалада сиз бир фикрни ихтиёр қилган бўласиз-да, кейин билсангиз, масалада бошқа фикр ҳужжатга муносиб бўлиб, сиз ихтиёр қилган фикр ҳужжатдалилсиз экан. Сиз бундай фикрларни ажрата оладиган илмий савияга эга бўласиз. Мана шундай ҳолатда ўзингиз аввал ихтиёр қилган фикрда қолиб, ҳужжат ва далилли фикрни тарк этишингиз айна таассуб бўлиб, бундай қилиш сизга ҳаромдир.

Лекин сиз ихтиёр қилган фикрнинг далил ёки қиёсдан бирон асоси бўлса, унга амал қилишда давом этишингиз ҳақдир. Бу «тамассуку» (маҳкам ушлаш) бўлади, таассуб эмас, гарчи бошқа фикр далил жиҳатдан зохирроқ бўлса ҳам. Бирон кишига сизнинг бу тамассукингизни таассуб ёки кўр-кўрона тақлид қилиш, деб баҳолаш жоиз эмас. Баъзи кишиларнинг бир гуруҳ илм аҳллари шундай васфлашлари ҳаром, жоиз эмас. Чунки таассуб ҳаром амалдир. Ҳаром амални қилиш эса фосиқлик ҳисобланади. Мусулмон кишини, айниқса мусулмон олим кишини кундай равшан бўлмаган далил билан фосиқликда айблаш жоиз эмас.

Баъзи шундай ножоиз лақаблар билан уламоларга таъна қилишдан тийилсинлар, Аллоҳга тақво қилсинлар. Чунки охириги пайтда «Бу таассуб», «Бу кўр-кўрона тақлид» каби сўзларни кўп эшитяёмиз. Фикрларини чуқурроқ ўргансангиз, ҳақиқий кўр ким эканини билиб оласиз.

Барчамиз Ислом умматининг яқдиллиги, фирқачилик ва бошбошдоқликдан йироқ бўлиши борасида Аллоҳга тақво қилайлик. «Албатта, қулоқ, кўз ва дил – ана ўшалар масъулдирлар».

Абу Довуд имом Аҳмаддан сўраган фикҳий масалалар ҳақидаги «Масоилу имом Аҳмад» китобида шундай келади: «Абу Довуд шундай деди: «Аҳмаддан шомдан олдинги икки рақъат намоз ҳақида сўрашди. У: «Мен ўқимайман, агар бирор киши ўқиса, ҳечқиси йўқ», деди». Абу Довуд айтади: «Бундан олдин бу ишни яхши санагани ва тўғри деб билганини эшитган эдим».

- агар изланиш олиб бораётган киши бу мақомга аҳл бўлмаса ва баҳс юритишда инсофли бўлмаса, ана шу биз инкор қиладиган ҳолатдир. Бундайлар қандай лақаб, қандай таҳаллуслар ортига беркинишмасин, барибир буни тан олмаймиз. Афсуски, бундайлар салафларга эргашишни даъво қилишади-ю, лекин салафларга таъна қилишади, уларнинг обрўларини тўкишади.

Биз бундай алданган кимсаларга шундай деймиз: «Бир масалада ҳанафий мазҳабидан шофеъий мазҳабига кўчиб ўтиш, бошқа бир масалада моликий мазҳабига ҳам кўчиб ўтиш тақазо қилинади. Яна бошқа масалада ҳанбалий мазҳабига ҳам кўчиб ўтиш лозим. Натижада тўртинчи бир масалада яна аввалги мазҳабга қайтилади ёки бу тўрт мазҳабдан бошқа мутлақо йўқ бўлиб кетган мазҳабларга кўчиб ўтилади».

Халифа, имом Умар ибн Абдулазиз розияллоҳу анҳу айнан мана шундай кўчиб юришни танқид қилган. Уни имом Доримий «Сунан»ида шундай ривоят қилади: «... Ким ўз динини хусумат учун¹²⁸ нишон қилиб олса, кўчиб юриши кўп бўлади».

Имомларнинг мазҳабларини бир-бирига таржиҳ қиладиган бундай кўчиб юрувчи кимсанинг оқибати шундай бўладики, ижтиҳод қилиб, бир йўла тўрт мазҳабдан ҳам, ҳатто қирқта мазҳабдан ҳам чиқиб кетади.

Умар ибн Абдулазизнинг юқоридаги гапини айтишига сабаб имом Молик билан содир бўлган бир ҳолатдир. Уни ҳофиз Ибн Абдулбаррнинг «Ал-Интиқо» китобидан нақл қилиб келтираман: «Маън ибн Ййсо айтади: «Бир куни Молик масжиддан менинг кўлимга таянган ҳолда

¹²⁸ Тортишиш учун мавзу қилиб олса.

қайтаётган эди. Абул Жувайрия деган – у муржиъалардан, деб гумон қилинарди – киши келиб, «Эй Абу Абдуллох, сенга бир нарса айтаман, ҳужжатини келтираман ва у ҳақдаги фикримни айтаман, эшит!» деди.

Молик: «Агар мени енгсанг, нима бўлади?» деди. «Менга эргашасан», деди у.

Молик: «Агар мен сени енгсам-чи?» деган эди, «Мен сенга эргашаман», деди.

Молик: «Агар бошқа бир киши келиб, иккимизни ҳам енгса-чи?» деди. «Иккимиз ҳам унга эргашамиз», деб жавоб қилди.

Шунда Абу Абдуллох – яъни Молик – шундай деди: «Аллох Муҳаммад соллаллоху алайҳи васалламни бир дин ила юборган, сен эса у ёқдан-буёққа кўчиб юряпсан. Умар ибн Абдулазиз: «Ким ўз динини хусумат учун нишон қилиб олса, кўчиб юриши кўп бўлади», деган».

Шу ўринда сиз «Бу суҳбат фикҳнинг биз сўз юри-таётган фарълари ҳақида эмас, балки ақийдавий масалалар ҳақида бўлганга ўхшайди, чунки у киши муржиъаликда гумон қилинган экан», десангиз, мен шундай жавоб бераман:

«Тўғри, лекин кўп ёшларимиз фикҳий масалаларда у фикрдан бу фикрга ўтиб юришни жоиз санаб, кейин ақийдавий масалаларда ҳам худди шундай қила бошлашди. Ўзларига ёққан, муносиб келган фикрларни оладиган, бошқасини ташлайдиган бўлишди».

Улар ўзларини ўнглаб олишлари, йўлларини аниқ белгилаб олишлари лозим. Чунки бу иш хатарлидир. Урва ибн Зубайр розияллоху анхумо шундай дейди: «Қачон бир кишининг бирор ёмон амал қилаётганини кўрсанг, билгинки, унинг яна бошқа шунақа ишлари бор. Қачон бир кишининг бирор яхши амал қилаётга-

нини кўрсанг, билгинки, унинг яна бошқа шунақа амаллари бор». ¹²⁹

Имомларга эргашиш йўлини тарк этиб, далилга эргашишни даъво қиладиганлар, суннатга чақиряпмиз, унга нусрат беряпмиз, деяётганлар ўзлари билмаган ҳолда аввал ҳеч ким айтмаган гапни айтишади.

Бу фикр ўзидан кейингисига муқаддима, даҳлиздир. Имом Молик розияллоҳу анҳу бундай ҳолатларга танбеҳ бериб, шундай деган: «Имомларнинг фикрларини қабул қилинг, улар билан тортишманг. Агар ҳузуримизга келган ҳар бир гапдон кишига эргашаверсак, бориб-бориб Жаброил алайҳиссалом келтирган нарсани ҳам рад этиб қўйишимиздан кўрқаман». ¹³⁰

«Абу Ҳанифанинг гапидан ҳукмнинг далилини тушунмадим. Имом Шофёъийникидан эса уни тушундим», деган даъвоингиз бир масалада имом Шофёъийнинг фикрига муҳолиф саҳиҳ ҳадис собит бўлган, деб туриб, яна шофёъий мазҳабидаги фикрни тарк этиб, ўзларининг наздида саҳиҳ бўлган ҳадисга амал қиладиганларнинг ишига ўхшайди. Ишларининг оқибатини эса ўзингиз кўрдингиз. Суфён ибн Уяйнадан Аллоҳ рози бўлсин. У киши шундай деган эди: «Фақиҳларга таслим бўлиш динда саломат бўлишдир». ¹³¹

Ҳурматли ўқувчи, имом Молик, Ибн Уяйна ва Ибн Ваҳбларнинг ҳар бир масалада фақиҳ имомларга мурожаат қилиш зарур экани, йўқса, киши динини хатарга қўйиши мумкинлиги борасидаги фикрлари бир-бирига мувофиқ келганига эътибор беринг!

¹²⁹ «Таҳзибул Камол»даги Урва ибн Зубайрнинг таржимаи ҳолидан.

¹³⁰ Аллома Шаъроний «Мезонул Кубро»,1/51.

¹³¹ Кураший, «Ал-жавоҳир ал-мудийя»,1/453.

Шунинг учун ривоят имомлари фикҳ ва фақиҳларнинг қадрини яхши билишар ва ўз шогирдларини уларнинг ҳузурига юборишар, илм мажлисларида иштирок қилишга ундашар эди.

Ибн Абдулбарр муҳаддис имом Алий ибн Жаъддан шундай ривоят қилади: «Зухайр ибн Муовиянинг ҳузурига эдик. Бир киши келиб қолди. Зухайр унга: «Қаердан келяпсан?» деди. У: «Абу Ҳанифанинг ҳузуридан», деди. Шунда Зухайр: «Абу Ҳанифанинг ҳузурига бир кун боришинг сен учун менинг ҳузуримга бир ой қатнашингдан кўра манфаатлироқдир!» деди».

Зухайр ибн Муовияни ҳофиз Заҳабий: «Ҳофиз, ҳужжат», деб васфлаган ва Шуъайб ибн Ҳарбнинг у ҳақдаги куйидаги сўзини нақл қилган: «Зухайр менинг наздимда таниқли имом Шуъба ибн Ҳажжожга ўхшаганларнинг йигирматасидан кўра ҳофизроқдир».

«Тазҳиб Тарихи Ибн Асокир»да имом Аҳмад розияллоху анхунинг ўғли Абдуллоҳдан шундай ривоят қилинади: «Ҳадис асҳобларидан бир гуруҳи Абул Осим Набил Заҳҳок ибн Махладнинг ҳузурига келишди. Шунда у: «Фикҳ ўргансанглар бўлмайдими? Орангларда фақиҳ йўқми?» деб, уларни мазаммат қила кетди. Улар: «Орамизда бир киши бор», дейишди. «Ким у?» деди Абул Осим. «Ҳозир келиб қолади» деб, отам келгач, «Ана келди», дейишди. Абул Осим отамга разм солиб, «Олдинга ўт» деди. Отам: «Одамларнинг елкасидан хатлаб ўтишни макруҳ деб биламан», деди. Шунда Абул Осим: «Мана бу унинг фикҳи», деди. Сўнгра: «Унга йўл очинглар», деди. Улар йўл очишди. Абул Осим отамни олдига ўтирғизиб, ундан бир масалани сўради. Отам жавоб берган эди, иккинчисини сўради. Унга ҳам жавоб берган эди, учинчисини сўради. Унга ҳам жавоб олди. Бир неча масалага жавоб олгач, Абул Осим қойил қолди».

Абул Осимнинг шогирдларини фикҳни ўрганишга ундашини, фикҳ билан шуғулланганларни хурмат қилишини кўринг!

У кишининг яна шундай гапи бор: «Ҳадисда диroyат-сиз – яъни фикҳсиз – етакчилик қилиш арзимас етакчиликдир».¹³²

«Ҳовий»да имом Суютий раҳимахуллоҳ шундай дейди: «Салафларимиз: «Фикҳсиз муҳаддис худди табобатдан беҳабар дори сотувчига ўхшайди. Дўконида дорилар кўп бўлса-да, уларнинг қай бири нимага даво эканини билмайди. Ҳадиссиз фақиҳ эса дориси йўқ табибга ўхшайди. У қайси дори нима дардга даво эканини билади-ю, аммо ўша дорилар ўзида йўқ».¹³³

Булар биринчи сабабга оид айтмоқчи бўлган гапларимиз эди. Энди иккинчи сабабнинг баёнига ўтамиз.

¹³² «Ал-Муҳаддис ал-Фосил», 253-бет.

¹³³ 2/398.

ИККИНЧИ САБАБ ҲАДИСИ ШАРИФНИ ТУШУНИШДАГИ ИХТИЛОФЛАРИ

Имомларнинг ҳадиси шарифни тушунишдаги ихтилофлари икки хил асосга кўра бўлиши мумкин:

Биринчиси ақлий идрок ва иқтидорнинг турли-туманлиги сабабли келиб чиқадиган ихтилофдир.

Иккинчиси имомларнинг ҳадисни тушунишдаги ихтилофлари бўлиб, бу бир ҳадиснинг бир неча маънога далолат қилиши сабабли келиб чиқади.

Биринчи сабаб. Ақлий идрок ва иқтидорнинг турли-туманлиги сабабли келиб чиқадиган ихтилофга ҳеч ким шубҳа қилмайди. Чунки одамлар ақл, идрок ва иқтидорларининг кучли ёки кучсизлиги жиҳатидан турличадирлар. Бу турлилик гоҳида кишининг табиати ва фитратига боғлиқ бўлиши; гоҳида эса касбий, яъни орттирилган ҳам бўлиши мумкин. Чунки имомлар турли маданият, миллат вакиллари бўладилар. Қиладиган илмий сафарлари, у сафарлар давомида учрашадиган шайх ва устозлари ҳам турли-туман кишилар бўлади. Баъзида бу ҳолат кишининг касби, иш фаолиятига ҳам боғлиқ бўлади. Масалан, қози лавозимида ишлаган киши одамлар қўллаши мумкин бўлган ҳийлалар, махфий ишлардан яхши хабардор бўлади, тижорат билан шуғулланган киши эса дунёвий ишларни, олди-сотди масалаларини яхшироқ билади.

Имом Шофеъий розияллоху анхуга: «Ақл ҳақида нима дейсиз, у туғма бўладими?» дейишди. Шунда у киши: «Йўқ, кишилар билан ҳаммажлис бўлиш, улар-

нинг баҳс-манозараларида иштирок этиш орқали ортирилади», деди.¹³⁴

Гоҳида Аллоҳ азза ва жалла Ўзининг фазли ила айрим кишиларга буларнинг барчасини инъом қилади ва улар ўзларидаги фитрат билан барча ҳолатларнинг моҳиятини чуқурроқ идрок этадилар.

Авс ибн Хужр айтади:¹³⁵

«Алмаъий¹³⁶ сенга гумонни ҳам худди ўзи кўргандек ва эшитгандек айтиб беради».

Ибн Румий айтади: «Алмаъий бир қарашдаёқ ишнинг ғайб ортидаги охирини кўради».¹³⁷

Сўнгра Аллоҳ таоло улар учун касбий сабабларни ҳам ато қилиб, қувватларини янада оширади. Бу аввалда ҳам, ҳозир ҳам кузатиладиган ҳолат.

Дарҳақиқат, Аллоҳ таоло ушбу фазлни Ислом имомларининг барчаларига истисносиз ато қилган, оламлар Робби Аллоҳга ҳамд бўлсин! Лекин бу уларнинг барчалари тенг савияда бўлишган, дегани эмас. Мана шу жиҳатдаги тафовут сабабли баъзи ихтилофлар келиб чиққан.

Имом Шофеъий раҳимахуллоҳ «Рисола»нинг бошроғида уламоларнинг суннатни тушуниш борасидаги тафовутлари ҳақида сўз юритган ва биз юқорида айтган фикрни таъкидлаб: «Суннатни тушуниш борасида улар турли даражадалар», деган.

Жалолиддин Суютий раҳимахуллоҳ «Ал-Баҳруллази захор»да шундай дейди: «Ҳадиснинг маъноларини англаш, ундан ҳукмлар истинбот қилиш, зоҳирий маъноси

¹³⁴ Абу Нуъайм «Ал-Ҳиля» 9/121.

¹³⁵ «Ал-Баён ват-Табайюн», 4/68.

¹³⁶ Ўта доно киши.

¹³⁷ Абу Аҳмад Аскарӣй, «Ал-Масуун», 127-бет.

бир-бирига қарама-қарши бўлган ҳадисларни мувофиқлаштириш, бир қарашда маъноси тушунарсиз бўлганларини изоҳлаш бепоён денгиздир. Уламолар ижтиҳод қилганлари сари ундаги нозик маънолар очилиб бораверади.

Буни баъзи мисоллар билан ёритишга уринаман:

Имом Абу Ҳанифа кироатда ва ҳадис ривоят қилишда машҳур тобеъин Аъмашнинг ҳузурида эди. Имомдан бир масала ҳақида сўраб: «Бу ҳақда нима дейсиз?» дейишди. Имом жавоб берди. Шунда Аъмаш: «Буни қаердан олдинг?» деди.

Имом: «Сиз бизга Абу Солиҳдан, у Абу Ҳурайрадан ривоят қилган ҳадисда, сиз Абу Воилдан, у Абдуллоҳ ибн Масъуддан ривоят қилган ҳадисда, сиз Абу Иёсдан, у Абу Масъуд Ансорийдан ривоят қилган ҳадисда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: **«Ким бир яхшиликка далолат қилса, унга амал қилганнинг ажрича ажр бўлади»**, деганлар.

Сиз бизга Абу Солиҳдан, у Абу Ҳурайрадан ривоят қилган ҳадисда бир киши у зот соллаллоҳу алайҳи васалламга: «Эй Аллоҳнинг Расули, уйимда намоз ўқиётган эдим, бир киши кириб қолди. Менга бу ёқди», деди. Шунда у зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: **«Сенга икки ажр: махфийлик ажри ва ошкоралик ажри!»** дедилар.

Сиз бизга Ҳакамдан, у Абу Мижлаздан, у эса Ҳузайфадан, Ҳузайфа Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилган...

Сиз бизга Абу Зубайрдан, у Жобирдан, Жобир Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилган...

Сиз бизга Язид Рақошийдан, у Анасдан, Анас эса Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилган...

Шунда Аъмаш: «Етарли, мен сенга юз кунда айтиб берган ҳадисларимни менга бир соатда айтиб бердинг!»

Мен сенинг бу ҳадисларга амал қилишингни билмабман. Эй фақиҳлар! Сизлар табибсиз, биз эса дорифуруш! Сен эса икки томонни ҳам тутибсан!» деди.¹³⁸

Бу воқеани Ибн Ҳиббон «Сиқот»да асли мисрлик, фақиҳ Алий ибн Маъбад ибн Шаддод Рокқийнинг таржимаи ҳолида мухтасар тарзда келтирган.

Шунингдек, Ибн Абдулбарр ҳам «Жомеъ баёнил илм»да, Хатиб «Фақиҳ вал-мутафаққиҳ»да Убайдуллоҳ ибн Амр Рокқий Асадийдан ривоят қилишган. У ҳам фақиҳлардан бўлган. У шундай дейди: «Аъмашнинг ҳузурда эдик, у Абу Ҳанифадан бир неча масалаларни сўради. Абу Ҳанифа унга жавоб берди. Аъмаш: «Буни қаердан оляпсан?» деди. Абу Ҳанифа: «Сиз бизга Иброҳимдан шундай ҳадис... айтиб бергансиз, сиз бизга Шаъбийдан бундай ҳадис... айтиб бергансиз», деди. Шунда Аъмаш: «Эй фақиҳлар! Сизлар табибсиз, биз эса дорифуруш!» деди».

Имом Аҳмад раҳимахуллоҳ имом Шофeъий раҳимахуллоҳга: «Фалон, фалон масалаларда нима дейсиз?» деди. Шофeъий унга жавоб берди. Шунда Аҳмад: «Буни қаердан олиб гапиряпсиз? Бу борада ҳадис ёки оят борми?» деди. Аҳмад айтади: «Шунда имом Шофeъий бу борада Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ўша масалага очиқ-ойдин далолат қиладиган бир ҳадис келтирди».

«Тарихи Бағдод»да имом Абу Ҳанифа раҳимахуллоҳнинг таржимаи ҳолида имом Абдуллоҳ ибн Муборакдан шундай ривоят қилинади: «Авзоъийни кўргани

¹³⁸ Аллома Алий Қорийнинг «Ал-Жавоҳир Ал-Мудийя» китобининг охиридаги (2/484) «Имом Абу Ҳанифанинг маноқиблар»идан. Худди шунга ўхшаш ҳолат имом Абу Ҳанифа розияллоҳу анҳунинг соҳиби Абу Юсуф раҳматуллоҳи алайҳ ва Аъмаш розияллоҳу анҳулар орасида ҳам бўлиб ўтган.

Аъмаш фақиҳ ва муҳаддисларни нозик васф қилган. Сўнг Имом Абу Ҳанифа бу икки жиҳат – табиблик ва дорифурушликни ҳам, яъни фикҳ ва ҳадисни ҳам жамлаганини айтиб, таҳсин айтган.

Шомга бордим. У билан Байрутда учрашдим. У менга: «Эй хуросонлик, Куфадан чиққан, Абу Ҳанифа деган бидъатчи ким?» деди. Кейин уйга қайтдим-да, Абу Ҳанифанинг китобларини олдим. Уч кун давомида улардан энг яхши масалаларни ажратиб олдим. Учтинчи куни китобни олиб, Авзоъийнинг ёнига келдим. У масжиднинг муаззини ва имоми эди. Кўлимдаги китобни кўриб: «Бу қандай китоб?» деди. Китобни унга узатдим. «Нуъмон шундай деди», деб ёзиб қўйган масалаларимни кўра бошлади. Азон айтиб бўлиб, тик турганча китобнинг бошини ўқиб чиқди. Кейин китобни қўйнига солди-да, такбир айтиб, намозни ўқиб берди. Кейин китобни олиб, давомини ўқиди-да: «Эй хуросонлик, бу Нуъмон ибн Собит ким ўзи?» деди. «Мен Ироқда кўрган бир шайх», дедим. «У буюк шайхлардан экан, бориб, ундан кўпроқ илм талаб қил!» деди. «Мана шу сиз қайтарган Абу Ҳанифа бўлади», дедим».

Ҳофизуддин Кардарий «Маноқиб»ида ушбу воқеага кўшимча қилиб, Ибн Муборакнинг куйидаги сўзини ривоят қилади: «Сўнг Авзоъий билан Маккада учрашдик. У Абу Ҳанифадан ўша масалалар ҳақида сўрар, Абу Ҳанифа эса унга мен ёзиб олганимдан-да кенгроқ қилиб тушунтирар эди. Абу Ҳанифа кетгач, Авзоъийга: «Нима дейсан энди бу киши ҳақида?» дедим. «Илмининг мўллиги, ақлининг кўплигига ҳавас қилдим. Аллоҳга истиффор айтаман, у ҳақда нотўғри фикрда эканман. Уни лозим тут, у мен ўйлаганимдек эмас экан», деди».¹³⁹

Ҳадис ва ҳанафий фикҳининг етук имомларидан бири Ийсо ибн Абоннинг таржимаи ҳолида Хатиб Бағ-

¹³⁹ «Маноқиб», 45-бет. Бу воқеани шайхимиз, аллома, ҳадис шайхи Муҳаммад Закариё Кандеҳлавий «Авжазул масолик ила шарҳи Муваатто Молик»да ҳам келтирган. 1/88,89.

додий Муҳаммад ибн Самоъадан шундай ривоят қилади: «Ийсо ибн Абон биз билан бир масжидда намоз ўқир эди. У масжидда имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний ҳам намоз ўқир ва фикҳ дарслари ўтказар эди. Мен Ийсо ибн Абонни ана шу дарсларга чақирар эдим. У эса: «Улар ҳадисга хилоф қилишади», деб келмас эди. Ийсонинг ўзи эса ҳадисни яхши билар эди. Бир куни биз билан бомдодни ўқиди. Муҳаммад ибн Ҳасаннинг дарс берадиган куни эди. Мен уни дарсга чақирдим. Муҳаммад дарсни тугатгач, Ийсони унинг ёнига олиб келиб: «Бу котиб биродарингиз Абон ибн Садақанинг ўғли. У ақлли ва ҳадисни яхши билади. Мен уни сизнинг дарсингизга чақирсам, «Ҳадисга хилоф қилишади», деб келмаяпти», дедим. Муҳаммад унинг ёнига келиб: «Эй болам, биз қачон ҳадисга хилоф қилганимизни кўрдинг? Биздан бирон нарса эшитмай туриб, биз ҳақимизда гувоҳлик беришга шопма!» деди. Ўша куни Ийсо имом Муҳаммаддан ҳадиснинг йигирма беш бобидан сўради. Муҳаммад унинг ҳар бирига жавоб бериб, унинг носих ва мансухларини ажратиб, ҳар бирига далил айтди. Имом Муҳаммаднинг ҳузуридан чиққанда Ийсо ибн Абон менга қаради-да, «Бу киши билан менинг ўртамга парда тушиб қолган экан. Ана энди ўша парда кўтарилди. Аллоҳнинг бандалари ичида бунақаси бор, деб ўйламаган эканман», деди ва Муҳаммад ибн Ҳасанни лозим тутиб, унинг кўлида фақиҳ бўлди».¹⁴⁰

Нақл қилинган ушбу хабарларда биз назарда тутган масалага далолат қиладиган ўринлари аниқ ва равшан. Охирги хабар имомларнинг ҳадисни кам-кўп билишда турли савияда бўлганларига оид сабабга очик далилдир.

¹⁴⁰ «Тарих Бағдод» 11\158, Бу воқеани ҳофиз Самъоний «Ансоб»да ҳам нақл қилган.

Иккинчи сабаб имомларнинг ҳадисни тушунишдаги ихтилофлари бўлиб, бу бир ҳадиснинг бирдан ортиқ маънога далолат қилиши сабабли келиб чиқади. Бу ҳолат воқеликда кўп кузатилган. Ҳадисни тушунишга оид бундай турли-туман фаҳмларнинг тўғри бўлиши, эътиборга олинishi учун бир неча шартлар қўйилади:

- араб тили жиҳатидан мақбул бўлиши, араб тилининг меъёрларига мувофиқ келиши ва ортиқча такаллуф бўлмаслиги лозим.

- шариятнинг собит бошқа аҳкомларига мухолиф бўлмаслиги лозим.

Мана шу икки шартга батафсилроқ тўхталсак. Биз ҳадисни тушунишдаги ихтилофларининг сабаблари ҳақида сўз юритмоқчи бўлган фикр имомлари бу мулоҳазалардан асло ғафлатда бўлмаганлар.

Бирдан ортиқ маънога далолат қилган ҳадис устида баҳс юритаётган имом икки бир-бирига қарама-қарши маънонинг бирини кучайтирувчи омилларни излайди.

Матн бирдан ортиқ маънога далолат қилган ҳолатга бир мисол келтираман.

Набий соллаллоху алайҳи васаллам ҳадисда шундай деганлар: «**Икки савдолашувчи ажралмагунларича ихтиёрлидирлар**».

Уламолар ушбу ҳадисда назарда тутилган ажралиш қандай экани борасида ихтилоф қилишган. Имом Шофеъий ва бошқа бир гуруҳ уламолар: «Бу ҳадисда «ажралиш» деганда, жисмоний ажралиш назарда тутилган, шунга биноан, сотувчи ва харидор агар ҳали бир мажлисда, яъни савдо қилинаётган жойда бўлишса, савдони амалга ошириш ёки амалга оширмасликда ихтиёрли бўладилар, агар уларнинг бири бошқасидан биров узоқлашса ва шартно-

ма қилинаётган жойдан чекинса, шартнома вожиб (тугал) бўлади ва уларнинг бири иккинчисининг розилигисиз шартномани буза олмайди», дейишган.

Имом Абу Ҳанифа ва бошқа бир гуруҳ уламоларнинг мазҳабларига кўра, бу ҳадисда «ажралиш» деганда сўз билан ажралиш назарда тутилган. Шунга биноан, сотувчи ва харидор бевосита савдо молига ёки савдога оид гапни гаплашаётган бўлишса, савдони амалга ошириш ё оширмасликда ихтиёрлидирлар. Агар савдо бўйича келишиб, бир тўхтамга келиб, кейин бошқа мавзуга ўтсалар, савдо вожиб (тугал) бўлади. Уларнинг бирига иккинчисининг розилигисиз шартномани бузиш дуруст бўлмайди.

Ушбу масалада ҳар икки томоннинг ҳам далил ва ҳужжатлари бор. Мен уларнинг баъзиларини мухтасар тарзда келтираман. Мақсадим бу жиҳатдан келиб чиққан ихтилофнинг сабабини баён қилиш, холос, икки томоннинг далилларини тўлиқ келтириб, мазҳаблар орасида таржиҳ қилиш эмас. Чунки бу мендекларнинг иши эмас.

Имом Шофеъий ва унинг фикрини қўллаб-қувватлаганлар фикрларининг тўғрилигини ҳам нақлий, ҳам ақлий жиҳатдан асослаганлар.

Нақлий далиллари ушбу ҳадиснинг ровийси Абдуллоҳ ибн Умар розияллоху анхумонинг хатти-ҳаракати бўлиб, у киши бирон кишидан нарса сотиб олса, ундан бир неча қадам узоқлашар, агар у одамда яна бошқа иши бўлса, кейин унинг олдига қайтар эди. Бир саҳобийнинг ўзи ривоят қилган ҳадисга оид тушунчаси ва татбиқи бошқаларнинг тушунчасидан кўра тўғрироқ бўлади. Ақлий далиллари эса куйидагича: ҳадисда: «**Икки савдолашувчи ажралмагунларича ихтиёрлидирлар**», дейилмоқда. Икки савдолашувчининг асл ҳолати бир-бирларидан ажралган бўли-

шидир. Масалан: сотувчи ўз дўконида, харидор эса уйда бўлади. Кейин харидор сотувчининг ёнига келиб, савдо жойида бирлашиб, савдо қиладилар-да, сўнг асл ҳолатларига қайтадилар, яъни ажраладилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам «...ажралмагунларича...» деганда шуни, яъни ҳар бирлари асл ҳолатларига қайтишларини, ўз жойларини эгаллашларини назарда тутганлар. Валлоҳу аълам.

Имом Абу Ҳанифа ва унинг фикрини қўллаб-қувватлаганлар ҳам фикрларининг тўғрилигини нақлий ва ақлий жиҳатдан асослаганлар.

Нақлий далиллари Аллоҳ азза ва жалланинг «Эй иммон келтирганлар! Бир-бирларингизнинг молларингизни ботил йўл билан еманг. Магар ўзаро розилик асосидаги тижорат бўлса, майли. Ўзингизни ўзингиз ўлдирманг. Албатта, Аллоҳ сизларга раҳмлидир».¹⁴¹

Ояти карима шуни ифода қиладики, шартноманинг вожиб (тугал) бўлишидаги асл ўзаро розилик бўлиб, у розиликнинг асоси ийжоб ва қабул, яъни таклиф ва қабулдир. Бу иккиси эса тугал бўлди.

«...ажралмагунларича...» деган ибора ояти каримага муҳолиф келиб қолмаслиги учун бошқа маънода тушунилади. Яъни сўз билан ажралмагунча, деган маънода тушунилади. «Ажралиш» деган сўз бир неча шаръий матнларда жисмонан эмас, балки сўз билан ажралиш маъносида ҳам келган. Масалан:

وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا

«Барчангиз Аллоҳнинг арқонини маҳкам тутинг ва ажралиб кетманг».¹⁴²

¹⁴¹ Нисо сураси, 29-оят.

¹⁴² Оли Имрон сураси, 103-оят.

وَمَا نَفَرَقَ الَّذِينَ أُوْتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَةُ ۗ

«Китоб берилганлар уларга «баййина» келганидан сўнггина ажралиб кетишди».¹⁴³

Ақлий далиллари эса куйидагича: Ҳофиз Ибн Абдулбарр ривоят қилган хабарда Суфён ибн Уяйна шундай дейди:¹⁴⁴ «Абу Ҳанифа Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларига мисоллар келтириб, кейин уни ўз илми¹⁴⁵ билан рад этади. Унга Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг «**Икки савдолашувчи ажралмагунларича ихтиёрлидирлар**» деган ҳадисларини айтиб берсам, у: «Агар савдо қилувчилар бир кемада бўлсалар, айт-чи, улар қандай ажраладилар?» деди. Бундан ҳам ёмонроқ бўладими?»¹⁴⁶

Абу Ҳанифанинг бу жавоби ўта нозик жавоб бўлиб, мақсадни қисқа қилиб ифода этишдир. У киши шундай демокчи: «Ажралиш деганда жисмоний ажралиш назарда тутилса, шундай ҳолатлар борки, унда жисмоний ажралиш имконсиз бўлиб қолади. Масалан, савдо қилувчилар денгиз ўртасида бир кичик кемада бўлсалар, бири бошқасидан узоқлаша олмайди. Бу эса мураккаб натижа – улар

¹⁴³ Баййина сураси, 4-оят.

¹⁴⁴ «Ал-Интиқо», 276 бет. «Ал-Жавҳарун-накий», 5/272.

¹⁴⁵ «Ал-Интиқо»нинг мендаги нусхасида шундай дейилган. Эҳтимол, асли «ақли билан»дир.

¹⁴⁶ Бу Суфён ибн Уяйна розияллоҳу анхунинг Абу Ҳанифа розияллоҳу анху ҳақидаги дастлабки фикри бўлса керак. Чунки кейинроқ у киши Абу Ҳанифа ҳақида яхши фикрда бўлган. Бунга «Ал-Жавоҳир ал-Мудийя»даги (1/453) куйидаги ривоят далолат қилади: «Абу Юсуф раҳимаҳуллоҳнинг шогирдларидан бири Бишр ибн Валид Киндийдан ривоят қилинади: «Биз Ибн Уяйнанинг ҳузурда ўтирар эдик. Бирон мушкул масала чиқиб қолса, Ибн Уяйна: «Абу Ҳанифанинг соҳибларидан бирор киши борми?» дер эди. «Бишр», дейишарди. Кейин у: «Бу масалага жавоб бер!» дер, жавоб берсам, «Фақиҳларга таслим бўлиш динда саломатликдир!» дер эди».

кемада қанча қолишса, шартнома ҳам шунча муддат боғланмай, амал қилмай, яқунига етмай тураверади».

Ушбу мисол Суфён ибн Уяйна розияллоҳу анхунинг тушунчасига муҳолиф келгани учун имом Абу Ҳанифа розияллоҳу анхуни ақл билан ҳадисга хилоф қилди, деб ўйлаган. Аслида эса ундай эмас.¹⁴⁷

Ушбу мисол бир матннинг икки маънога далолат қилиши мумкинлигига ҳам, шунингдек, биринчи масала – кишиларнинг табиий, ақлий истеъдодлари турлича эканига ҳам мисол бўла олади. Валлоҳу аълам!

Мен ушбу бош сабаб – ҳадисдаги ихтилофларига кўп мисол келтирмай, бошқа бир муҳим масалага ишора қилмоқчиман. Китоб ва суннатдан истинбот қилинган ушбу шаръий аҳкомларнинг барчаси диндир, улар Китоб ва суннатдан олинган бўлиб, ундан айро эмас. Китоб ва суннат Исломнинг икки асосий масдари бўлганидек, улардан истинбот қилинган фикр ҳам мавқе жиҳатидан Китоб ва суннатга тобе бўлади, улардан ажралмайди.

Суютий «Итқон»да Куръондан истинбот қилинган илмлар ҳақидаги олтмиш бешинчи навнинг аввалида шундай дейди: «Имом Шофеъий розияллоҳу анху шундай дейди: «Уммат айтган барча нарсалар суннатнинг шарҳидир. Суннатнинг барчаси эса Куръоннинг шарҳидир».¹⁴⁸

Шофеъий яна шундай дейди: «Кишида динга оид бирон савол туғилса, албатта, Аллоҳнинг Китобида унга ишора қилувчи бир далил бўлади». Маълумки, у

¹⁴⁷ Ибн Абдулбарр «Ал-Интиқон»да шундай дейди: «Абу Ҳанифа ва у зотнинг асҳобларини кўрган ҳофиз, имом Фазл ибн Мусо Сийнонидан: «Абу Ҳанифага таъна қиладиганлар ҳақида нима дейсан?» деб сўрашди. Шунда у: «Абу Ҳанифа илмдан уларнинг ақллари етганини ҳам, етмаганини ҳам келтирди. Улар учун ҳеч нарса қолдирмади. Шунинг учун унга ҳасад қилишди!» деб жавоб берди».

¹⁴⁸ «Итқон» 4/24,25.

далил истинбот йўли билангина аниқланади. Шунга кўра, истинбот қилинган нарса нимадан истинбот қилинган бўлса, ўшанга мансуб бўлади. Модомики истинбот саҳиҳ, тўғри қилинган бўлса!

Абу Довуд раҳимаҳуллоҳ «Сунан»да Абдуллоҳ ибн Амр розияллоҳу анҳумонинг куйидаги ҳадисини ривоят қилади: «Илм уч турлидир, ундан бошқаси фазл, муҳкам оят, амал қилиб келинган суннат ёхуд одил фариза».

Имом Хаттобий раҳимаҳуллоҳ «одил фариза»нинг шарҳида шундай дейди: «Буни икки хил таъвил қилиш мумкин:

Биринчиси: тақсимотдаги адолат бўлиши мумкин. Бунга кўра улушлар Китоб ва суннатда кўрсатилган асосга кўра тақсимланади;

Иккинчиси: Китоб ва суннатдан ёки уларнинг маъноларидан истинбот қилинган бўлиши мумкин. Бунга кўра, бу фариза Китоб ва суннатдан олинган нарсаларга тенг бўлади ҳамда Китоб ва суннатдан олинган нарсанинг маъносида бўлади.

Имом Шотибий ушбу маънони мисол билан тасдиқлаб, «Мувофақот»да шундай дейди: «Суннат орқали айтилган нарсалар Китобда ирода қилинганининг айни ўзидир. Суннат Китобга нисбатан унинг тафсири, ундаги аҳкомларнинг маъноларига шарҳ ўрнидадир. Бунга Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзи далолат қилади:

﴿ ٤٤ ﴾ لَتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

«...одамларга нозил қилинган нарсани ўзларига баён қилиб беришинг учун...»¹⁴⁹

¹⁴⁹ Наҳл сураси, 44-оят.

Аллоҳ таолонинг

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا
 نَكَالًا مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٣٨﴾

«Ўғри эркак ва ўғри аёлнинг қўлларини кесинглар. Бу Аллоҳ томонидан иқоб ўлароқ, қилган қилмишларига яраша жазодир. Аллоҳ азиздир, ҳакимдир»¹⁵⁰ деган қавлидаги «кесипш» билақдан кесипшдир. Оятда назарда тутилган айни маъно ўғирланган нарсанинг қиймати бир нисоб ёки ундан ортиқ бўлиши, ҳимояланган нарса бўлишидир. Бу ҳукмларни Суннатнинг ўзи Китобсиз собит қилган, дейилмайди.

Худди шунингдек, бизга имом Молик ёки муфассирлардан биронтаси бирор оят ёки ҳадиснинг маъносини баён қилиб берса ва биз унга амал қилсак, «Биз Аллоҳнинг сўзига ёки Расулуллоҳнинг сўзларига амал қилдик», деймиз. «Фалончи муфассирнинг сўзига амал қилдик», дея олмаймиз.

Бу борадаги ҳукми умумлаштириб, аллома, ўз асридаги фақиҳларнинг шайхи Муҳаммад Бахят Мутиъий раҳимаҳуллоҳ ўзининг «Аҳсанул калом фимаятаъаллаку биссуннати вал бидъати минал аҳком» рисоласида шундай дейди: «Тўрт далил – Китоб, Суннат, Ижмо ва Қиёс – дан саҳиҳ ваҳж билан очик-ойдин ёки ижтиҳод йўлига кўра олинган ҳар бир ҳукм Аллоҳнинг ҳукми ва шариатидир, Аллоҳ эргашишга буюрган Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳидоятидир. Чунки ҳар бир мужтаҳиднинг фикри – модомики маз-

¹⁵⁰ Моида сураси, 38-оят.

кур тўрт далилнинг биридан олинган бўлса – ўзи учун ва унга эргашган ҳар бир киши учун Аллоҳнинг шариатидир».

Бироз тааммул қилиб кўрсак, бунга саййидимиз Алий каррамаллоҳу ваҳҳаҳунинг имом Бухорийнинг «Саҳих»ида бир неча ўринларда ривоят қилган сўзи ҳам далолат қилади. Бу ривоятларнинг биринчиси «Илм китоби»да, «Илмни ёзиш» бобида келган. Бухорий Абу Жухайфа розияллоҳу анҳудан ривоят қилади: «Алийга: «Сизларда бирор китоб борми?» дедим. У: «Йўқ, фақат Аллоҳнинг Китоби ёки мусулмон кишига ато этилган фаҳм, ёхуд ушбу саҳифадаги нарса...» деди».

Ибн Мунаййир раҳимаҳуллоҳ айтади: «Фаҳм деганда фикҳ, истинбот ва таъвилни назарда тутган». Ҳофиз «Фатҳ»да айтади: «Фаҳм деганда Китобдаги нарсага зиёда қилиш имконини собит қилиш назарда тутилган. Ундан бирон ёзилган нарса назарда тутилмаган».

Имом Шотибий раҳимаҳуллоҳ айтади: «Муфтий уммат ичида Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг мақомларидадир. Бунинг далили қуйидагилар:

Биринчиси: ҳадисда

«إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ...»

«Албатта, уламолар анбиёларнинг меросхўридир...» дейилган.

Иккинчиси: муфтий ҳукмларни етказишда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ноибидир.

Учинчиси: муфтий бир жиҳатдан шариатни жорий қилувчи ҳамдир. Чунки у шариатдан етказётган нарса-си ё шариат соҳибининг ўзидан нақл қилинган бўлиши, ёки нақл қилинган нарсадан истинбот қилинган бўлиши

мумкин. Биринчи ҳолатда у етказувчи бўлади. Иккинчи ҳолатда эса ҳукм жорий қилишда у зотнинг ўринбосарлари ҳисобланади. Чунки ҳукм жорий қилиш фақат шариат соҳибининг вазифасидир. Агар мужтаҳидга ўз фикри ва ижтиҳоди билан ҳукмлар жорий қилиш жоиз бўлса, бу жиҳатдан у шариатни жорий қилувчи ҳисобланиб, унга эргашиш ва айтган гапига кўра амал қилиш вожиб бўлади. Мана шу айни ўринбосарликдир.

Демак, муфтий худди Набий каби Аллоҳдан хабар етказувчи, Набий каби ўз қарашига кўра шариатнинг ҳукмларини турли ҳолатларга татбиқ қилувчи, Набий каби уммат ичида буйруғига бўйсуниладиган шахсдир. Шунинг учун муфтийларни улул-амр (иш эгалари, ишбошилар) дейишган.

Салафларимиздан имом Абдуллоҳ ибн Муборак ушбу маънога ишора қилиб, шундай дейди: «Абу Ҳанифа раҳимаҳуллоҳнинг фикри деманглар, балки ҳадиснинг тафсири, денглар».¹⁵¹

Имом Ибн Ҳазм раҳимаҳуллоҳ мазкур маънони бундан-да равшанроқ баён қилиб, шундай дейди: «Мужтаҳидлар истинбот қилган барча нарсалар, гарчи авом уларнинг далилини билмаса-да, шариатдан деб ҳисобланади. Ким буни инкор қилса, имомларни хато қилганликда ва Аллоҳ уларга изн бермаган ишни қилишда айблаган бўлади. Бундай дейиш эса залолатдир».¹⁵²

Буни аллома, шайх Зафар Аҳмад Усманий Таҳонавий раҳимаҳуллоҳ ҳам нақл қилиб, унга қуйидагича қўшимча қилган: «Бу қиёсани тан олмайдиган зоҳирийнинг гапи! Лекин унинг мужтаҳид имомларга, Аллоҳ-

¹⁵¹ Ибн Абул Авом, «Маноқибул имом ва асхабиҳ», 101-бет.

¹⁵² Аллома Шайроний, «Мезонул Кубро» 1/16.

нинг шариатига омонотдор кишиларга нисбатан одо-
бига қаранг! Бу гапларни «Муҳалло»ни ёзгандан кейин
айтган бўлса керак». ¹⁵³

Муҳтарам ўқувчи, Ибн Ҳазм раҳимаҳуллоҳнинг «...
гарчи авом уларнинг далилини билмаса-да» деган га-
пига эътибор қилинг. «Авом» сўзини у усул уламола-
рининг истилоҳига кўра ишлатган. Улар «оми», «авом»
деганда мужтаҳид бўлмаган одамни назарда тутишади.
Ҳозирда бизнинг истеъмолимиздаги толиби илм бўлма-
ган киши назарда тутилмаган.

Шунга биноан Ибн Ҳазмнинг мақсади шуки, фақиҳ
имомларнинг фикҳи шариатдан саналади. Биз уларнинг
далилларини билишимиз, унга воқиф бўлишимиз шарт
эмас. Баъзида фаҳмимизга оғир келгани учун ёки биз-
гача мутлақо етиб келмаган бўлгани учун биз уларни
билмаслигимиз мумкин. Валлоҳу аълам.

Фақиҳлар – Абу Ҳанифа ва Исломнинг бошқа имом-
ларининг бир неча ўн минглаб масалалардаги фикҳи
Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатлари-
нинг тафсиридир. Улар Исломга четдан кириб қолган
эмас, шариатнинг асл манбаига таянмаган ҳолда ўз ақл-
ларидан ўйлаб топган фикрлари ҳам эмас.

Биз «Абу Ҳанифанинг фикҳи», «Шофеъийнинг фик-
ҳи», деганимиз Абу Ҳанифанинг тушунчаси, Шофеъий-
нинг тушунчаси, деганидир. Савол туғилади: «Нимага
оид тушунчалари?» Бу фақат Аллоҳ азза ва жалланинг
Китобига оид, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг
суннатларига оид тушунчаларидир. Зотан, фикҳ – ту-
шуниш, демакдир.

¹⁵³ «Инжоул ватан», 53-бет. Кейинчалик бу китоб «Абу Ҳанифата ва
асхабуҳул муҳаддисун» номи билан чиққан.

Шу ўринда одамлар орасида кенг тарқалган бир хатони кўрамиз. У хато шуки, баъзилар ўзининг фикҳи, тушунчасини ва одамларга тақдим этаётган илмини «Суннат фикҳи», «Китоб ва суннат фикҳи» деб номламоқда. «Суннат фикҳи», «Китоб ва суннат фикҳи» деганда Китоб ва суннатни тушуниш назарда тутилади. Улар тақдим этаётган фикҳ кимнинг фикҳи, кимнинг тушунчаси? Аслида бу Зайд ёки Амр каби нотаниш одамларнинг фикҳи бўлиб, улар уни «Китоб ва суннат фикҳи» деб номлаб олиб, одамларга ўзларини диннинг асл манбасини тақдим этаётгандек қилиб кўрсатишади ва одамларни Абу Ҳанифа, Молик, Шофеъий ва Аҳмад розияллоҳу анҳуларнинг фикҳидан йироқлаштириб, «Ҳой одамлар, сизлар Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг фикҳини истайсизларми ё Абу Ҳанифа, Шофеъийларнинг фикҳиними?» дейишади.

Уларнинг ичида ҳатто ўзининг ҳаммажлисларига имом бўлиб намоз ўқиб бериш учун олдинга ўтиб, «Сизларга Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг намозларини ўқиб беришимни истайсизми ёки Абу Ҳанифанинг намозиними?» деганлари ҳам бор. Бу қандай юзсизлик?!

Улар ўз тушунчаларини Китоб ва Суннатга нисбат бериб, Абу Ҳанифанинг фикҳини Китоб ва Суннатга эмас, балки Абу Ҳанифанинг ўзига, Шофеъийнинг фикҳини Шофеъийнинг ўзига нисбат беришди. Аслида Китоб ва Суннатнинг шарҳи бўлган фикрни Китоб ва Суннатдан бегонага чиқаришди-да, одамларга шундай тушунча тақдим этишдики, бу тушунчанинг тўғри жойи мазкур уламоларнинг дастурхонидаги бир увоқдир, хато жойлари эса буларнинг ўзларидан содир бўлган хатодир.

Уларнинг сўзларига алданганларнинг алданиш сабаби – ўз замонларида суннат илми, ривоят, таҳаммул,

шарҳ ва таъриф жиҳатидан кенг тарқалган, динда, тақвода, парҳезкорликда, илм ва фаҳмда етакчи бўлган имомларнинг фикридан беҳабарликларидир.

Исломий илмларни ҳар тарафдан қамраб олган уларнинг даврларидаги қайноқ илмий муҳит ҳозирги кунимизда йўқ. Ҳатто ўзини юқори олиб, ўзини олим деб кўрсатиб, ижтиҳодни даъво қиладиганларнинг ёзаётган нарсаларида ҳали араб тилини дуруст ўзлаштирмаганларини кўрасиз. Яна баъзилари Аллоҳ таолонинг ҳаққида қандай кўпол хато қиляётганини билмай, ўзини илмли, шариатга таслим бўлувчи қилиб кўрсатиб, «Маъсумлик Аллоҳга», дейишади. Аллоҳ азза ва жаллани ким маъсум қилади? Нимадан маъсум қилади? Бу борада бирон далил борми? Агар бунинг маъносини тушунмаса, оғир мусибат-ку! Агар маъносини билатуриб айтаётган бўлса, динни янгилашни даъво қилишдан олдин иймонини янгилаб олиши лозим бўлади.

Иккинчи сабаб ҳақидаги гапимни тугаллашдан олдин бироз аввалроқ айтган нарсаларимдан баъзи ҳолатларни истисно қилишим лозим. Китоб ва Суннатдан – ижмоъ ва саҳиҳ қиёсдан ҳам – истинбот қилинган нарсалар диндандир, уларни истинбот қилинган манбаларидан ажратиш жоиз эмас. Лекин уламоларнинг ғариб фикрлари, рухсатлари ва шозз қарашларини истисно қилиш лозим.

Имом Байҳақий «Сунани Кубро»да имом Авзоъийдан ривоят қилади: «Ким уламоларнинг фақат ғариб фикрларини олса, Исломдан чиқибди».

Бағавий «Жаъдиёт»да, Ибн Абдулбарр «Жомиъу баёнил илм»да обид, ҳужжат Сулаймон Таймийнинг шундай деганини ривоят қилади: «Агар ҳар бир олим айтган рухсатларни олсанг, сенда ёмонликларнинг барчаси жам бўлади». Ибн Абдулбарр бунга: «Бу гап иж-

моъ бўлиб, унга хилоф қилганларни билмайман», деб қўшимча қилган. Ибн Ражаб «Шарҳу илали Термизий»-да имом Моликнинг шайхларидан бири Иброҳим ибн Абу Абланинг шундай деганини ривоят қилади: «Ким уламоларнинг шозз фикрларини йиғса, кўп ёмонликларни тўплаган бўлади. Муовия ибн Курра: «Илмнинг шоззларидан сақланинг!» деган».

Аллома Кавсарий раҳимахуллоҳ «Зуюл тазкиротил ҳуффоъ»га ёзган таълиқларида Ибн Абу Абланинг бу гапини куйидагича нақл қилган: «Ким уламоларнинг шозз фикрларига эргашса, адашади».

Байҳақий «Сунан»да моликийларнинг Ироқдаги имоми қози Исмоил ибн Исҳоқ раҳимахумаллоҳдан ривоят қилади: «Мўътазиднинг ҳузурига кирдим. Менга бир китоб берди. Қарасам, унда уламоларнинг хато, янглиш фикрлари ва ҳужжатлари тўпланган экан. «Эй мўминлар амири! Бу китобнинг мусаннифи зиндик!» дедим. Шунда Мўътазид: «Бу ҳадислар саҳиҳ эмасми?» деди. Мен: «Ҳадислар ривоят қилинганидек. Лекин маст қилувчини – набизни – мубоҳ деган киши мутъани ҳаром деган. Мутъани мубоҳ деган киши қўшиқ ва маст қилувчи нарсани мубоҳ демаган. Ҳар бир олимнинг хато ва камчилиги бор. Ким уламоларнинг хатоси, тойилишларини жамлаб, амал қилса, дини кетади!» дедим. Кейин Мўътазид китобни ёқтириб юборди».

Имом Аҳмад раҳимахуллоҳ «Илал» китобида Муҳаммад ибн Яҳё Қаттоннинг шундай деганини ривоят қилади: «Киши ҳадисларда келган барча рухсатларга эргашаверса, фосиқ бўлиб қолади».

«Мусаввада»да шайх Тақийюддин раҳимахуллоҳнинг куйидаги гапи бор: «Абдуллоҳ ибн Аҳмад отасидан шундай ривоят қилади: «Яҳё Қаттоннинг шундай

деганини эшитдим: «Агар киши Мадина аҳлининг кўшиқ эшитишга, Кўфа аҳлининг набиз ичишга, Макка аҳлининг мутъанинг жоизлигига оид барча рухсатларга амал қилса, фосиқ бўлиб қолади».

Бу гапнинг асли Яҳё Қаттонга тегишлими ёки ўғли Муҳаммадга? Менимча, Яҳёга тегишли бўлса керак.

Ҳофиз «Ат-талхисул ҳабир»да шундай дейди: «Абдурраззоқ Маъмарнинг шундай дегани ривоят қилинган: «Агар киши кўшиқ эшитиш ва аёлларнинг орқасига яқинлик қилиш борасидаги Мадина аҳлининг гапини олса, мутъа ва сарф борасида Макка аҳлининг гапини олса, маст қилувчи ичимлик борасида Куфа аҳлининг гапини олса, Аллоҳнинг бандаларининг энг ёмони бўлади».

Имом Ҳоким «Маърифату улумил ҳадис»да имом Авзоъийдан ривоят қилиб: «Ироқ аҳлининг гапларидан бештаси, Ҳижоз аҳлининг гапларидан ҳам бештаси тарк қилинади...» деб, уларни зикр қилган.

Абу Бакр Ожуррий «Нарда, шатранж ва кўнгилочар нарсалар» китобида шундай деган: «Агар киши шатранж ўйнашга рухсат борлигига ҳужжат келтириб: «Бу ўйинни баъзи аҳли илм деб ишора қилинган кишилар ҳам ўйнаган-ку» деса, унга шундай дейилади: «Бундай ҳужжат келтириш илми тарк қилиб, ҳавою нафсига эргашган кишининг гапидир. Агар ана шу ишора қилинганлар тойилган бўлишса, тойилган ишларига эргашиш лозим бўлмайди. Биз ундан қайтарилганмиз. Уламоларнинг тойилишларидан эҳтиёт бўлиш лозим».

Сўнг Абу Бакр Ожуррий Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анхунинг шундай деганини ривоят қилади: «Уч нарса адаштирувчидир: Залолатга етакловчи имомлар; Қуръон билан тортишадиган мунофиқ; Олимнинг тойилиши».

Калом, ҳадис ва фикҳ илмларида имом бўлган Абу Алий Каробийсий баъзи салафларнинг шозз гапларини хикоя қила туриб, шундай деган: «Агар бирор киши: «Булар илм аҳллари-ку»; деса, унга: «Исломни мингта жоҳилнинг тойилиши буза олмайди, аммо уни битта олимнинг тойилиши ҳам бузиши мумкин», дейилади».¹⁵⁴

Аллоҳга қасамки, Каробийсий тўғри ва яхши гапни айтган. Лекин ўша тойилиш жоҳиллик ва аҳмоқлик билан қувватлантирилса, ҳатто уни омма кўз ўнгида ҳақ дея гавдалантирилса, хато ва ботил бўлади. Аммо унга эътибор берилмаса ёки рад қилинса, зарари йўқ.

Ибн Абдулбарр «Жомеъ»да шундай дейди: «Ҳақимлар олимнинг тойилишини кеманинг дарз кетишига қиёслашади. Кема чўкса, у билан жуда кўпчилик чўкиб кетади».

Агар сиз: «Бирон гапнинг тойилиш ёки хато эканининг аломати нима?» десангиз, мен шундай дейман: «Абу Довуд ва бошқалар Муъоз ибн Жабал розияллоҳу анҳунинг бир гапини ривоят қилишган – у ҳақ ва ҳикматли гапдир:

«Тобеъинларнинг улуғларидан ва Муъознинг хос шогирдларидан бири Язид ибн Амира айтади: «Муъоз ҳар бир зикр мажлисида: «Аллоҳ одил ҳақамдир», дер эди. Бир куни у шундай деди: «Сиздан кейин фитналар келади. Унда мол кўпаяди, Қуръон очилади. Ҳатто ундан мўмин ҳам, мунофиқ ҳам, хур ҳам, кул ҳам, эркак ҳам, аёл ҳам, катта ҳам, кичик ҳам олаверади. Киши «Одамларга нима бўлган, мен Қуръон ўқисам ҳам, менга эргашишмайди? Аллоҳга қасамки, уларга бундан бошқа бирон янгилик қилиб беришим керак», дейишгача боради. Унинг янгидан ўйлаб топган нарсасидан эҳтиёт бўлинг! Чунки ҳар бир бидъат

¹⁵⁴ «Тобақотуш-шофеъийятил кубро» 2/125.

залолатдир. Ҳақимнинг тойилишидан ҳазир бўлинг. Зотан, шайтон залолатни ҳақимнинг оғзидан гапириши мумкин. Баъзан эса мунофиқнинг гапи ҳам ҳақ бўлиши мумкин».

Язид ибн Амира айтади: «Унга: «Аллоҳ сизга Ўз раҳматини ёғдирсин, ҳақим залолатни, мунофиқ эса ҳақни гапираётганини қандай биламан?» дедим.

Муъоз шундай деди: «Ҳақимнинг эшитганинда «Бу нима?» деб ҳайрон бўладиган гапларидан эҳтиёт бўл, лекин унинг бундай гаплари сени ундан асло узоқлаштирмасин. Чунки у бир карра ортга қайтиб, ҳақни айтиши мумкин. Балки, ҳақнинг нури бўлади».

Байҳақий айтади: «Муъоз ибн Жабал розияллоҳу анҳу ҳақимнинг тойилиши ундан юз ўгиришни тақозо қилмаслигини, балки нури бўлмаган сўзларинигина тарк қилиш лозим эканини айтмоқда. «Ҳақнинг нури бўлади», дегани унинг Китоб ё суннат, ёки ижмоъ, ёхуд қиёда унга далолат қилувчи нарса бўлади, деганидир. Валлоҳу аълам».

Муъоз розияллоҳу анҳу ўз сўзида икки тоифа – Исломдан чиқиб кетадиган, Исломга мутлақ зид бўлган фикрларни илгари сурадиган тоифа ҳамда иймон ва ҳикмат устида бўлган солиҳ тоифа ҳақида тўхталиб, у тоифада баъзан тойилиш ва англашилмовчиликлар бўлиши мумкинлигини, киши ушбу ҳолатда бу икки тоифани бир деб билмаслигини, балки ҳидоят ва ҳайр узра бўлган тоифани лозим тутиши ва ундаги шозз фикрлар ва англашилмовчиликлардан ўзини узоқ тутмоғи лозимлигини таъкидламоқда.

Шунингдек, бизга тойилишларнинг аломати ҳақида ҳам хабар бериб, унинг лойқа, хира бўлишига, унда ҳақнинг мусаффолиги, шаффофлиги кўринмаслигига ишора қилиб, уни «шубҳали нарсалар» деб номламоқда

ва сиз уни эшитиб ёки кўрибоқ, «Бу нима?» деб унинг ҳақлигини фитратингиз ила инкор қиласиз, демоқда».¹⁵⁵

Мусаффо ҳақнинг нури ва уни қувватлайдиган далили ҳам бўлади, валлоҳу аълам!

Имом Шамсиддин Абу Абдуллоҳ раҳимахуллоҳнинг «Иъломул муваққиъин»да¹⁵⁶ айнан шу мавзуга алоқадор ажойиб гапи бор. Унда уламоларнинг янглиш фикрларидан сақланиш ҳақида сўз юритган. Ушбу ўринда унинг аввалини нақл қиламан. Унда имомларнинг йўлини лозим тутиш билан уларнинг олинмайдиган сўзларидан эҳтиёт бўлиш ҳақида гапириб, шундай дейди: «Икки нарсани эътиборга олиш лозим. Унинг бири иккинчисидан улуғроқ. Бири: Аллоҳ учун, Унинг Расули соллаллоҳу алайҳи васаллам учун, Китоби ва дини учун насиҳат, Аллоҳ Ўз Расулини ҳидоят ва очик-ойдин далиллар ила юборган динни унга зид ва ботил фикрлардан поклаш; Иккинчиси: Ислом имомларининг фазли, қадри, ҳуқуқ ва мартабаларини билиш, шунингдек, уларнинг фазллари, илмлари ва Аллоҳ учун ҳамда Унинг Расули учун насиҳат қилишлари ҳар бир айтган гапларини олаверишни тақозо қилмаслигини англаб етиш. Улар ҳам айрим масалаларга ўз илмларига таяниб фикр билдирган ёки фатво берган бўлсалар, фикр ва фатволари Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларига муҳолиф бўлиб қолган бўлса, бу уларнинг сўзларини мутлақ ташлашни, уларга таъна қилишни тақозо қилмайди. Бу икки ҳолат ҳам мақсаддан четлашишдир. Уларни гуноҳкор ҳам санамаймиз, маъ-

¹⁵⁵ Бунга Ибн Абдулбаррнинг «Жомеъ»сидаги (2/111) ривоят ҳам далолат қилади: «Улар: «Ҳақимнинг тойилиши қандай бўлади?» дейишди. «У шундай сўзки, сизларни ҳайрон қолдиради, уни (фитратингиз ила) инкор қиласиз ва «Бу нима?» дейсиз», деди».

¹⁵⁶ 3/294

сум ҳам демаймиз! Балки уларнинг йўлларидан, улардан олдинги саҳобаларнинг йўлларидан юрамиз. Улар саҳобалардан қабул қилиб олган йўлдан биз ҳам юрамиз. Аллоҳ қалбини Исломга очиб қўйган киши учун бу икки иш орасида ўзаро қарама-қаршилиқ йўқ. Бундай қарама-қаршилиқ имомларнинг қадрини, фазлини билмаган киши учун ёки Аллоҳ Ўз Пайғамбари орқали юборган шариатнинг моҳиятини билмаган киши учунгина бўлиши мумкин. Шариатни ва воқеликни яхши тушунган киши аниқ биладики, Исломда солиҳ қадами ва ўзига хос ўрни бўлган киши ҳам хатога йўл қўйиши мумкин ва у бунда узрли бўлади, ҳатто ижтиҳоди учун ажр ҳам олади. Лекин ўша хатога унга эргашилмайди ва бу унинг қадрини туширмайди, имомлигига путур етказмайди ва мусулмонларнинг қалбларидаги унга нисбатан бўлган ҳурмат-эҳтиромга зарар етказмайди».

Дунёсини дини ҳисобига ислоҳ қиладиган, шоз фикрларни илгари сурадиганлар уламоларимизнинг айтган сўзлари Китоб ва Суннатдан олингани, унинг ўзига хос ўрни ва аҳамияти борлигини ҳужжат қилиб олмасликлари учун баъзи уламолардан шоз фикр ва тойилишлар содир бўлганини, ундай фикрларни олиш ва эргашиш жоиз эмаслигини бироз ба-тафсилроқ ёритдим.

Аллоҳ Ўз изни ила ҳаққа бошлагувчидир.

Имом Суфён Саврий раҳимаҳуллоҳнинг қуйидаги сўзини ҳам шунга кўра изоҳласак бўлади. Имом айтади: «Бир киши ихтилофли масалада бир фикрни ихтиёр қилиб, унга амал қилаётган бўлса, сен эса бошқа фикрни тўғри деб билсанг, уни қайтарма!»

Яъни ўша масаладаги ихтилоф мўътабар, мумкин ихтилоф бўлса. Уламолар орасида қуйидаги гап машҳур:

فَلَيْسَ كُلُّ خِلَافٍ جَاءَ مُعْتَبَرًا *** إِلَّا خِلَافٌ لَهُ حَظٌّ مِنَ النَّظَرِ

Ҳар бир келган ихтилоф ҳам мўътабар бўлавермайди!
Магар эътиборга лойиқ насибаси боригина мустасно.

Аммо нодир ва шозз хилофларни индамай ташлаб қўйиб бўлмайди. Ибн Ҳазм «Ал-Иҳкам» китобида нодир ва шозз қавлларга бир неча мисоллар келтирган, гарчи уларни ихтилофни раҳмат деб биладиганларга раддия ўларок айтган бўлса ҳам.

Шунинг учун бундай хилофнинг ва уни қилувчининг хатосини баён қилиш вожиб бўлиб, бу Аллоҳ учун, Унинг Китоби учун, Расули ва омма мусулмонлар учун насихат қилиш ҳисобланади.

Ибн Ражаб Ҳанбалий раҳимахуллоҳ ўзининг муборак ва фойдали китоби – «Жомеъул улуми вал-ҳикам»да шундай дейди: «Аллоҳ таоло учун, Унинг Китоби ва Расули учун насихат қилишнинг яна бир тури – бу уламоларгагина хос¹⁵⁷ – залолатга етакловчи фикрларни Китоб ва Суннат билан рад этиш, Китоб ва Суннат ундай фикрларга асло далолат қилмаслигини баён қилиш, шунингдек, уламоларнинг тойилишларидан бўлган заиф фикрларни рад этиш, Китоб ва Суннат уларни рад этишга далолат қилишини баён қилиш ҳам шунинг жумласидандир».

¹⁵⁷ «Бу уламоларгагина хос» деган қайднинг нақадар муҳим эканига эътибор қаратинг. Демак, ҳақни ва маъруфни баён қилиш, мункардан ва залолатга етакловчи фикрлардан огоҳлантириш уламоларнинг вазифаси. Улардан бошқалар бу мақомга интилишлари жоиз эмас. Афсуски, ўзини Аллоҳнинг дини ва шариятига васий қилиб олган баъзи кимсалар кўпайиб кетди. Бу масалада одамлар орасида кенг ёйилган хатолардан бири «Исломда дин кишилари, руҳонийлар деган тушунча йўқ», деб «ҳар бир мусулмон дин масаласида гапириш ҳуқуқига эга», деган фикрни илгари сурадилар. Бунинг асли тўғри, лекин нотўғри талқин қилинмоқда.

Ибн Ражаб яна шундай дейди: «Рад этиш вожиб бўлган мункар ижмоъ қилинган мункардир. Ихтилоф қилинган масалада асҳобларимизнинг баъзилари: «Ижтиҳод қилиб ёки бирон мужтаҳидга мумкин бўлган тарзда тақлид қилиб амал қилаётган кишини қайтариш вожиб эмас», дейишган. Қози Абу Яъло «Аҳкомус-Султония»да мункар эканига иттифоқ қилинган ишга йўл очиб берувчи заиф хилофни бундан истисно қилган. Бу рибо ёки зинога баҳона бўлувчи мутъа никоҳи кабилардир. Имом Аҳмаддан шахмат ўйнайдиган кишини қайтариш лозимлиги нақл қилинган. Қози буни ижтиҳодсиз ёки тақлидсиз ўйнаган кишига тааллуқли, деган.

Шариат кўрсатмалари рад этишга далолат қилган заиф хилофлар ҳам уламоларнинг шоз ва нодир фикрлари ҳисобланади, валлоху аълам!

Аллоҳдан бизни тўғри йўлга ҳидоят қилишини, сўзларимиз ва амалларимиз тўғри бўлишини сўраймиз!

УЧИНЧИ САБАБ

ИМОМЛАРНИНГ ЗОҲИРИ БИР-БИРИГА ҚАРАМА-ҚАРШИ БЎЛГАН СУННАТГА НИСБАТАН ТУТГАН ЙЎЛЛАРИНИНГ ТУРЛИ-ТУМАНЛИГИ

Бу сабаб фақиҳ имомлар ихтилофининг муҳим сабабларидан бири ҳисобланади. Бу ўринда икки буюк илм – ҳадис илми ва усулул-фиқҳ илмидан истифода олиш мумкин.

Ҳадис илмидан олинадиган истифода бир масалага оид барча ҳадислар, масалага узоқ ёки яқиндан боғлиқ бўлган барча маълумотлар кўриб чиқилишида намоён бўлса, усулул-фиқҳ илмидан олинадиган истифода ундаги Китоб ва Суннатдаги кўрсатмалар асосида олинган қоида ва ҳукмлардан фойдаланишда намоён бўлади.

Шунингдек, бу сабаб остига нозик фаҳм, ҳикматли назар ва бир-бирига зид келиб қолган матнларни мувофиқлаштириш ҳам киради. Буларни қуйида яна батафсил кўриб чиқамиз.

Шарафли илмни янги бошлаган кишиларга махфий эмаски, кўпинча бир масалада ҳукмга далолат қилишда турли ҳадислар ворид бўлади. Гоҳида ана шу ҳадислар иккитадан ортиқ маънога далолат қилади.

Бундай ҳолатда уламолар турлича йўл туттишади.

1. Жамлаш. Бир-бирига зид икки маънони жамлаш, таъвил қилиш ва маъноларини мувофиқлаштириш.

2. Насх. Жамлаш имкони бўлмаса, бирини бошқаси билан насх қилиш.

3. Таржиҳ. Насхнинг ҳам имкони бўлмаса, қариналар¹⁵⁸ ҳам ёрдам бермаса, у ҳолда бир ҳадисни бошқасига таржиҳ қилиш.

¹⁵⁸ «Қарина» сўзи арабча «қарана» феълидан олинган бўлиб, бир нарса-ни бошқасига қўшиш, бириктириш маъноларини англатади. Истилоҳда эса мақсадга очиқ-ойдин бўлмаган тарзда далолат қилувчи нарсага айтилади.

Уламолар орасида учинчи йўлни иккинчисидан муқаддам қўйганлар ҳам бор, яъни: жамлаш, таржиҳ қилиш, сўнг насх.

Бу борада батафсил гапирсак, гап жуда чўзилиб кетади, шунинг учун масаланинг қуйидаги баъзи жиҳатларига тўхталамиз:

1. Икки бир-бирига зид келиб қолган матнларни жамлашда билим, ақл муҳим аҳамият касб этади. Баъзи уламолар ақл ва билимлари тўсилиб қолгани учун «Бу икки ҳадисни жамлаб бўлмайди», дейишса, бошқа аҳли илмларга Аллоҳ фатҳ бериб, жамлаш йўлини топадилар. Шунинг учун уламолар зоҳири бир-бирига қарама-қарши бўлган матнларни жамлаш имкони йўқ, деб даъво қилишда шовшмаслик ва маълумотни аниқлаб олиш зарурлигини таъкидлайдилар.

2. Агар жамлаш имкони бўлмаса, у ҳолда имом насхни ўрганиб чиқади. Буни қариналар ёрдамида амалга оширади. Бундай қариналар «насхни танитувчилар» деб номланиб, улар тўрттадир:

Биринчиси: Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бирон ҳукмнинг насх бўлганини очиқ айтишлари. Мисол учун, имом Муслим ривоят қилган қуйидаги ҳадис:

«نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ فَزُورُوهَا...»

«Сизларни қабр зиёратидан қайтарган эдим, энди зиёрат қилаверинглар».

Иккинчиси: Саҳобийнинг сўзидан билиниши. Бунга Абу Довуд, Насойй ва бошқалар Жобир ибн Абдуллоҳ розияллоҳу анҳудан ривоят қилган қуйидаги ҳадис мисол бўла олади.

Жобир айтади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан содир бўлган икки ишнинг охиргиси олов теккан нарса (егандан сўнг) таҳорат қилмаслик бўлган».

Учинчиси: ҳадиснинг мунсухлиги давр, вақт орқали аниқланиши. Бунга қуйидаги ҳадис мисол бўла олади. Шаддод ибн Авс розияллоҳу анхудан ривоят қилинади:

«أَفْطَرَ الْحَاجِمُ وَالْمَخْجُومُ».

«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Қон олувчининг ҳам, қон олдирувчининг ҳам рўзаси очилди», дедилар».

Ушбу ҳадиснинг баъзи ривоятларида бу ҳижратнинг саккизинчи йили бўлгани айtilган. Бу ҳадисни Ибн Аббоснинг қуйидаги ҳадиси насх қилади: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам эҳромли ва рўзадор ҳолларида қон олдирилди».

Ҳадиснинг баъзи ривоятларида бу ҳолат ҳижратнинг ўнинчи йили видолашув ҳажида бўлгани айtilган.

Насх баъзида унга ишора қиладиган қариналар орқали ҳам аниқланиши мумкин. Масалан, ҳадисни ривоят қилаётган саҳобий кейинроқ мусулмон бўлган бўлса ва ҳадисни шундан кейин эшитганини очик айтса, ушбу ҳадис аввалроқ Исломи қабул қилган ва ҳадисни ўша даврда эшитган саҳобийнинг ҳадисини насх қилади.

Бундан ташқари, яна бир қанча нозик ҳолатлар борки, уларни эътибордан қочирмаслик ва чуқур ўрганиш лозим.

Тўртинчиси: ҳадиснинг мансух экани ижмоъ ундаги маънонинг хилофига кўра боғлангани орқали билиниши.

Бу ўринда ижмоънинг боғланган ё боғланмаганини, унга хилоф қилганлар бор ёки йўқлигини аниқлаб олишда кўп қийинчиликларга дуч келинади.

3. Насх бўлган, дейиш имконсиз бўлса, у ҳолда имом икки ҳадиснинг бирини таржиҳ қилишга ҳаракат қилади.

Икки ҳадиснинг бирини таржиҳ қилиш ўта машаққатли ва қийин иш. Чунки биринчи босқич – икки ҳадисни жам қилиш ақл ва билим талаб қилади, иккинчи босқич кўп мутолаа қилиш ва ривоятни талаб қилади, таржиҳ эса ҳам ақл ва билимни, ҳам ривоятни талаб қилади. Бу ўриндаги билим чуқур фаҳм ва ўткир фикрни талаб этади. Ривоят эса бир масаладаги ҳадисларга оид санадлар, саҳобалардан иборат ровийлар, уларнинг васфлари, ҳадиснинг лафзлари ва шу каби барча куллий ва жузъий нарсаларни мутолаа қилиш, ўрганиш демакдир.

Китобнинг биринчи нашрида «Бир масаладаги ҳадисларга оид барча маълумотларни ўрганиш» жумласини ёзганимда бир мисолни айтишни ният қилган эдим. Маълумки, жумҳур имомлар Абу Ҳурайра розияллоху анхунинг Набий соллаллоху алайҳи васалламдан ривоят қилган «Бирингизнинг идишини ит яласа, етти марта ювсин!» ҳадисига амал қилдилар. Ҳанафийлар эса Абу Ҳурайранинг ўзининг фатво бергани ва амал қилганидан келиб чиқиб, «Уч марта ювишнинг ўзи кифоя қилади», дейдилар. Чунки улар ҳадисни ривоят қилган саҳобийнинг ўша ҳадисга хилоф амал қилишини ҳадисга амал қилмасликка сабаб қилиб кўрсатадилар.

Аллома, муҳаққиқ Кавсарий раҳимахуллох шундай дейди: «Етти марта ювиш мансух. Уч марта ювиш мансух эмас. Чунки Набий соллаллоху алайҳи васаллам итлар масаласида қаттиққўлликдан енгилликка босқичма-босқич ўтганлар. Бунинг акси бўлмаган, яъни енгилликдан қаттиққўлликка қараб юрилмаган. Одамларнинг итга боғлиқлигини қисқартириш учун дастлаб

уларнинг ҳаммасини ўлдиришга буюрганлар. Сўнг фақат қора қопағон итни ўлдиришга буюрганлар. Кейин эса ов ити, пода ва экинни кўриқловчи итларга рухсат берганлар. Етти марта ювиш қаттиқ олинган вақтларга муносиб бўлса, уч марта ювиш енгиллик берилган вақтларга муносиб бўлиб, икки ишнинг охиргиси мана шу ҳисобланади».¹⁵⁹

Кўриб турганингиздек, бу масала фақат етти марта ювиш ҳадиси, «...саккизинчисини тупроқ билан ишқаланглар», деган ривоят ва Абу Ҳурайра розияллоху анҳунинг фатвоси ва амали билангина чегараланиб қолмай, балки ҳайвонга оид барча ҳукмларни ўрганиш ва бу борадаги шариятнинг мақсадини аниқлаб олишни ҳам талаб этади.

Усул уламолари зоҳири бир-бирига зид келиб қолган ҳадисларни таржиҳ қилишнинг важҳлари борасида кўп қийналишган, китобларида бу ҳақда батафсил тўхталишган. Бу ҳақда сўз юритганларнинг пешқадами имом Шофеъий раҳимахуллоҳдир. У киши «Рисола»да¹⁶⁰ қаршисидаги кишига хитоб қилиб, шундай деган: «Сиз ва биз устига бино қурадиган асос шуки, агар ҳадислар ихтилофли бўлиб қолса, шунчаки бирини олиб, бошқаларини тарк эта олмаймиз. Оладиган ҳадисимиз тарк этадиганимиздан кучли эканига далолат қилувчи сабаб бўлсагина, бирини олиб, бошқаларини тарк этишимиз мумкин». Қаршисидаги киши: «Ўша сабаб нима?» деди. Шофеъий айтди: «Икки ҳадиснинг бири Аллоҳнинг Китобидаги ҳукмга яқинроқ бўлишига ўхшаш. Агар шундай бўлса, ўшаниси ҳужжат бўлади. Агар уларда Аллоҳнинг Китобидаги ҳукм бўлмаса, ҳа-

¹⁵⁹ «Ан-Нукат ат-торийфа», 199-бет.

¹⁶⁰ 284-бет.

дисларнинг амал учун муносиброғи собитроғи бўлади. Бу эса ўша ҳадиси ривоят қилган кишиларнинг санадлари машҳур, ўзлари илм ва ҳифзда таниқли бўлишлари билан аниқланади. Ёки биз олган ҳадис икки ё ундан ортиқ йўлдан ривоят қилинган бўлиб, тарк этганимиз эса фақат бир йўлдан ривоят қилинган бўлади-да, кўп йўлдан ривоят қилингани бир йўлдан ривоят қилинганидан устун бўлади. Ёки биз олган ҳадис Аллоҳнинг Китобидаги маънога ёки Расулуллоҳнинг суннатларидагига яқинроқ бўлади ёки илм аҳллари таниган, билган фикр бўлади, ёки қиёс жиҳатидан саҳиҳроқ бўлади, ёки жумҳур саҳобалар айтган фикрга мувофиқ бўлади».

Имом Ҳозимий раҳимаҳуллоҳ ҳам «Ал-Иътибар фин-насиhi вал-мансухи минал-осор» китобининг муқаддимасида бунга тўхталиб, таржиҳ важҳларининг элликтасини зикр қилган.¹⁶¹ Уларнинг аксарига мисоллар ҳам келтирган. Сўзининг охирида: «Бундан ташқари яна бир қанча важҳлар ҳам борки, бу мухтасар чўзилиб кетмасин деб, уларни зикр қилмадик», деган.

Ҳофиз Ироқий раҳимаҳуллоҳ Ҳозимийнинг гапини нақл қилиб: «Таржиҳ важҳлари юздан ортади. Уларнинг мухтасар шаклда саналганини кўрдим. Ҳозимий санаган элликтадан бошлайман, сўнг тартиб билан қолганларини айтаман», деб бир юз ўнта важҳни зикр қилган ва: «Таржиҳнинг бундан бошқа важҳлари ҳам бор, лекин уларнинг баъзилари мақбул, баъзилари эса мақбул эмас», деган.¹⁶²

Шавкониё «Иршодул Фухул»да¹⁶³ таржиҳ қилувчи омилларни ўн икки асосий қисмга ажратган ва жами

¹⁶¹ 9-23-бетлар.

¹⁶² «Ан-Нуқат ала Ибнис-Салоҳ» 245-250-бетлар.

¹⁶³ 276, 284-саҳифалар.

бир юз олтмишта важҳни зикр қилган. Ҳар бир қисмнинг сўнгида бу ўринда зикр қилинган важҳлардан бошқа яна бошқалари ҳам борлигини таъкидлаб ўтган.

Мана шундан баъзиларнинг жоҳиллигини ёки ўзини жоҳилликка солиб олишини билиб оламиз. Улар зоҳири бир-бирига қарама-қарши икки ҳадисни кўрсалар, таржихнинг айтиб ўтилган важҳларига мутлақо эътибор қилмай, «Саҳиҳайн»да ривоят қилинган ҳадисни бошқасига таржих қилишга шошадилар. Ҳолбуки, ҳофиз Ироқий таржих важҳларининг юзтасини санаб ўтгач, бир юз иккинчи важҳ сифатида ҳадиснинг «Саҳиҳайн»да ривоят қилинган бўлишини айтган.

Шу тариқа улар ғофиллик билан ёки ўзларини ғофилликка солиб, таржихнинг ундан олдинги бир юз бир важҳини бекорга чиқарадилар.

Шавкониё ҳадиснинг санадига оид таржих қилувчи омиллар ҳақида сўз юритиб, уларнинг қирқ иккита важҳ эканини айтган ва қирқ биринчи важҳ ўлароқ ҳадиснинг «Саҳиҳайн»да ривоят қилинган бўлишини таъкидлаган.

Азиз ўқувчи, бузғунчиларнинг куйидаги гапи сизни асло чалғитмасин: «Ибн Салоҳ муттафакун алайҳ ҳадисни Бухорийнинг ўзи ривоят қилган ҳадисдан муқаддам экани, Бухорийнинг ўзи ёлғиз ривоят қилган ҳадисни эса Муслим ўзи ёлғиз ривоят қилган ҳадисдан муқаддам эканини айтган ва ҳоказо».

Ҳофиз Ироқий икки шайх ривоят қилган ҳадисларни ушбу охирги мартабага жойлаштирган. Буни у Ибн Салоҳнинг китобига ёзган шарҳида айтган. Ибн Салоҳнинг гапи ва унинг тартиби ҳам мана шунга яқин. У бундан ғофил қолган ёки унутган, деб айтиб бўлмайди! Бу тартиб бироз тор доирада, Ироқий ва усулий олимларнинг гаплари эса кенгроқ доирададир.

«Саҳиҳ»нинг соҳиби имом Бухорийнинг ўзи ҳам бир бобнинг ҳадисларини келтиришдаги услуби билан шунга ишора қиладикки, «Саҳиҳ»ида ривоят қилган баъзи ҳадисларни тарк этиб, бошқа ҳадисга амал қилади. Имом Муслимда ҳам шунга ўхшаш ҳолатни кузатиш мумкин. У киши «Саҳиҳ»ида жаноза учун туриш лозимлигига далолат қиладиган ҳадисларни келтириб, унинг кетидан уни насх қиладиган ҳадисларни келтирган.¹⁶⁴ Имом, муфассир Куртубий раҳимахуллоҳ «Тафсир»ида¹⁶⁵ имом Муслим ҳар бир бобни ўзи ихтиёр қилган ҳукмни баён қилувчи ҳадис билан якунлаганини айтган.

Имом Муслимнинг бир ҳадисни саҳиҳ деганинигина олишимиз лозим, у ҳадисни қандай тушуниши ё ихтиёр қилиш-қилмаслигини олишга мажбур эмасмиз. Бу борада муҳолиф ҳам биз билан ҳамфикрдир.

Аmmo имом Бухорий жаноза учун ўрндан туриш ҳақидаги ҳадисларнигина ривоят қилиш билан чегараланган. Уларнинг мансух эканига далолат қиладиган ҳадисларни келтирмаган.

Шу ўринда бир эслатма. Аллома Баннурий раҳимахуллоҳ «Маъорифус-Сунан»да¹⁶⁶ шундай дейди:

«Саҳиҳ тўпламларининг муаллифлари Бухорий, Муслим ва улардан бошқа имомлар фикҳий қарашлар ва ижтиҳод жиҳатидан ёки фикҳнинг баъзи нозик ўринларида ўз имомларига эргашиш жиҳатидан ўзлари учун муайян йўл танлаганлар, ихтилофли масалаларда ўзлари маъқул деб билган фикрларни ихтиёр қилганлар. Сўнг китобларини таълиф қилганда ҳам ўзларининг

¹⁶⁴ 2/659 (73, 81).

¹⁶⁵ 3/212.

¹⁶⁶ 6/379, 380.

фикҳий мазҳабларига мувофиқ келадиган ҳадисларни келтирганлар, фикҳий қарашлари ҳадисга киришиб кетган.¹⁶⁷ Бошқа ҳадисларни эса фикҳда ихтиёр қилмаганлари боис келтирмаганлар. Икки томоннинг ҳам ҳадисларини келтиришни лозим тутган имомларгина уларни тўлиқ ривоят қилганлар. Масалан, имом Термизий «Сунан»ида, Ибн Абу Шайба ва Абдурраззоқлар «Мусаннаф»ларида, Имом Аҳмад «Муснад»ида шундай қилишган...»

Фикҳий қарашларининг ҳадисга киришиб кетишига бир неча сатрлар олдин келтирилган мисол намуна бўлади. Имом Муслим жанозага ўрнидан туриш лозимлигига далолат қилувчи ҳадисларни ривоят қилиб, ортидан бунинг мансух эканига далолат қилувчи ҳадисларни келтирган. Имом Насоий ҳам шундай қилган.¹⁶⁸ Имом Бухорий эса фақат ўрнидан туришга оид ҳадисларни келтирган, холос. Чунки унинг фикҳий қараши имом Муслимникидан бошқача бўлган, туришга оид ҳадисларни мансух деб билмаган ва шу сабабли бошқа маънодаги ҳадисларни келтирмаган. Демак, имом Муслим ва Насоийлар ўз фикҳий қарашларига мувофиқ бўлгани учун туришнинг мансухлигига оид ҳадисларни ҳам келтиришган, имом Бухорий эса фикҳий мазҳабига мувофиқ келмагани учун уларни келтирмаган. Шу тариқа уларнинг фикҳий қарашлари ҳадисга киришиб кетган.

Яна бир мисол:

Абу Ҳурайра розияллоху анҳу ривоят қилган «**Ким жанозани масжидда ўқиса, унинг фойдасига ҳеч нарса йўқ**» деган ҳадис. Бу ҳадис кўп манбаларда кел-

¹⁶⁷ «Фикҳий қарашлари ҳадисга киришиб кетган» жумласи аср имоми Муҳаммад Анвар Кашмирийнинг гапларидан.

¹⁶⁸ «Ал-Кубро» 1/625,627.

тирилган. Лекин имом Муслим уни келтирмай, Оиша розияллоху анҳонинг «Одамлар бунча тез унутишмаса! Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам Сухайл ибн Байзонинг жанозасини масжидда ўқиганлар-ку» деган ҳадисини келтирган. Имом Насоий ҳам шундай қилган. Бу уларнинг фикҳи ва ихтиёри. Абу Довуд эса аввал Оиша розияллоху анҳонинг ҳадисини келтириб, бобни Абу Ҳурайра розияллоху анҳунинг ҳадиси билан тугатган. Бу унинг ихтиёри ва фикҳи.

Ибн Можа эса аксинча тартибда келтирган. Аввал Абу Ҳурайранинг ҳадисини келтириб, Оишанинг ҳадиси билан тугатган ва: «Оишанинг ҳадиси кучлироқдир», деган. Бу ҳам у кишининг ихтиёри ва фикҳидир.

Демак, бу муҳаддисларнинг фикҳига тақлид қилиш, уларга эргашиш Абу Ҳанифа, Молик, Шофеъий ва Аҳмад каби фақиҳларнинг фикҳига эргашишдан устун ёки афзал эмас. Ҳатто аксинча, буларнинг фикҳига эргашиш уларникига эргашишдан афзал. Имом Термизийнинг «Фақиҳлар ҳадиснинг маъноларини билувчироқ» деган гапи юқорида ўтди.

Далили имом Бухорий ривоят қилган ҳадис бўлган ҳукмни далили, масалан, Абу Довуд ривоят қилган ҳадис бўлган ҳукмга таржиҳ қилиш тўғри эмас. Чунки бу аслида бир масалада ворид бўлган бир неча ҳадислар ичидан бир ҳадисни ихтиёр қилган имом Бухорийнинг мазҳабини айна масалада ворид бўлган бошқа ҳадисни ихтиёр қилган бошқа мазҳабга таржиҳ қилиш бўлади. Бу эса анави бузғунчилар ирода қилган нарса эмас.

Имомларнинг фикҳ борасида ихтилоф қилишларига оид бу кенг майдонни кўриб, бир фикҳий ҳукмда иж-

тиҳод қилиш нақадар қийинлигини идрок қилишимиз, мужтаҳид имомларимиз илмий жиҳатдан қандай юқори савияга эга бўлганларини билиб олишимиз мумкин.

Учинчи сабаб ҳақидаги сўзимнинг якунида ихтилоф унча машҳур бўлмаган бир масалага оид гапни келтираман. Басмала Тавба сурасидан бошқа барча сураларнинг биринчи оятими ё йўқми, иқтидо қилган киши имомнинг орқасида қироат қилиш ё қилмаслиги, рукуъдан олдин ва рукуъдан турганда икки қўл кўтарилиши ё кўтарилмаслигига оид масалалар каби бу масалада уламолар алоҳида рисоалар ёзмаганлар. Бу мисолни танлашдан мақсадим шуки, юқорида сўз юритилган уч маслакнинг барчаси ушбу битта масалада жам бўлган.

Имом Нававий раҳимахуллоҳ айтади: «Бизнинг мазҳабимизга – шофеъий мазҳабига кўра эркак ва аёллар оқарган сочларини сариқ ёки қизилга бўяшлари мустаҳабдир. Қорага бўяш ҳаром. Бир ривоятга кўра макруҳи танзиҳий, ҳам дейилган. Лекин ихтиёр қилинган фикр ҳаромлигидир. Бунинг далили Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисда: **«Қорадан сақланинглар»**, деганларидир. Мана шу бизнинг мазҳабимиз».

Қози Йёз раҳимахуллоҳ айтади: «Саҳоба ва тобеъинлардан иборат салафларимиз соч-соқолни бўяш ва уни нима билан бўяш борасида ихтилоф қилишган. Баъзилар бўямасликни афзал дейишган ва бунга Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг оқликни ўзгартиришдан қайтарганларини, у зот соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўзлари ҳам бўямаганларини далил қилиб келтиришган. Бу фикр Умар, Алий, Убай ва бошқалардан ривоят қилинган. Баъзилар эса бўяш афзал, дейишган. Имом Муслим ва бошқа муҳаддислар келтирган ҳадисларга биноан бир гуруҳ саҳоба ва тобеъинлар ҳам бўяшган.

Сўнгра улар ихтилоф қилишган: кўпчилик сариққа бўяган. Жумладан, Ибн Умар, Абу Ҳурайра ва бошқалар. Бу Алийдан ҳам ривоят қилинган.

Уларнинг бир гуруҳи хина ва катам¹⁶⁹ билан, баъзилари эса заъфарон билан бўяшган.

Баъзилар қорага ҳам бўяган. Бу Усмон, Алийнинг икки ўғли Ҳасан ва Ҳусайн, Уқба ибн Омир, Ибн Сирин, Абу Бурда ва бошқалардан ривоят қилинган.

Табарий шундай дейди: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан оқликни ўзгартириш борасида ҳам, бўяшдан қайтариш борасида ҳам ривоят қилинган ҳадислар саҳиҳдир. Ўзаро зиддият йўқ. Балки бўяшга буюрганлари Абу Қуҳофа каби соч-соқоли жуда оқариб, кўримсиз бўлиб қолганларга тегишли бўлса, бўяшдан қайтарганлари эса соч-соқоли бироз оқарганларга оиддир».

Табарий яна айтади: «Салафларнинг бўяш ёки бўямаслик борасидаги ихтилофлари бу борадаги ҳолатларининг турличалигига кўра бўлган. Нима бўлганда ҳам, бу ҳақдаги на амр ва на тақиқ вожиб эмаслигига ижмоъ қилинган. Шунинг учун улар бир-бирларига бу борада эътироз билдиришмаган. Бу масалада буниси носих, наригиси мансук, дейиш ҳам жоиз эмас».¹⁷⁰

Қози Йёз айтади: «У кишидан бошқалар шундай деган: «Бу икки ҳолатга кўрадир:

Биринчиси: бўяш ё бўямасликда ҳар ким ўзи яшаётган минтақанинг урф-одатига қарайди. Урфдан чиқиш макруҳ бўлади.

¹⁶⁹ Танасидан сиёҳ, соч бўёғи кабилар олинадиган ўсимлик.

¹⁷⁰ Бундай дейишидан кўринадики, «Буниси носих, наригиси мансук», дегавлар ҳам бўлган экан. Шунинг учун ушбу матнни «учта маслакни ўзида жамловчи», деб айтдим. Валлоҳу аълам.

Иккинчиси: оқликнинг ҳолатига қаралади. Кимнинг оқлиги бўялмаганда бўялгандан кўра чиройлироқ бўлса, унинг ҳақида бўямаслик афзал. Кимнинг оқлиги бўямаса хунук кўринса, бўяган маъқул». Мана шу Қози Иёзнинг нақл қилганидир. Саҳиҳ ва суннатга мувофиқи мазҳабимиздан нақл қилганимдир. Валлоҳу аълам». Нававийнинг гапи тугади.¹⁷¹

Имом Ҳоқим ҳадис илмларидан йигирма тўққизинчи турини «Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васалламнинг суннатларининг ичида бир-бирига қарама-қарши келиб қолган суннатлар ва турли мазҳабларнинг уларнинг бирини ҳужжат қилиб олиши», деб айтган.¹⁷² Кейинчалик бу турдаги ҳадислар «Мухталафул ҳадис» номини олган. Ҳоқим бунга кўп мисоллар келтирган ва қуйидаги мисол билан хотима қилган:

Абдулворис ибн Саъид Таннурийдан ривоят қилинади: «Маккага бордим. У ерда Абу Ҳанифа, Ибн Абу Лайло ва Ибн Шубрумалар билан кўришдим. Абу Ҳанифадан: «Савдо қилиб, бир шарт кўйиш ҳақида нима дейсиз?» деб сўрадим. Шунда у киши: «Савдо ҳам, шарт ҳам ботил», деди.

Сўнг Ибн Абу Лайлонинг ҳузурига бориб, худди шу саволни сўрадим. У: «Савдо жоиз, шарт эса ботил», деди.

Кейин Ибн Шубрумадан сўрадим. У: «Савдо ҳам, шарт ҳам жоиз», деди.

Шунда мен ажабланиб, ўзимга ўзим: «Субҳаналлоҳ! Ироқнинг уч фақиҳи бир масалада уч хил фикр айтишса-я!?» дедим.

¹⁷¹ Ибн Аббор «Муъжам асҳоби Аби Алий Содафий» китобида соч-соқолни бўяш масаласида Қози Иёз билан Абу Жаъфар Аҳмад ибн Абдурраҳмон Батружийлар орасида бўлиб ўтган ажойиб илмий мунозарани нақл қилган, 24-саҳифа.

¹⁷² «Маърифату улумил ҳадис», 122-саҳифа.

Абу Ҳанифанинг олдига бориб, бу ҳолатни айтдим. У шундай деди: «Улар иккиси нима деганини билмайман. Менга Амр ибн Шуъайб ҳадис айтиб берган, у отасидан, у эса бобосидан ривоят қилади: **«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам савдо ва шартдан қайтарганлар»**. Савдо ҳам ботил, шарт ҳам ботил».

Сўнг Ибн Абу Лайлонинг олдига бориб, бу ҳолатни айтдим. У шундай деди: «Улар иккиси нима деганини билмайман. Менга Ҳишом ибн Урва ҳадис айтиб берган, у отасидан, у эса Оишадан ривоят қилади: **«Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам менга Барийрани сотиб олиб, озод қилишга буюрдилар»**. Савдо жоиз, шарт эса ботилдир».

Кейин Ибн Шубруманинг олдига бориб, бу ҳолатни айтдим. У шундай деди: «Улар иккиси нима деганини билмайман. Менга Миъсар ибн Кидом ҳадис айтиб берган, у Муҳориб ибн Дисордан, у эса Жобирдан ривоят қилади: **«Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга бир туя сотдим, у зот Мадинагача уни миниб боришимни шарт қилдилар»**. Савдо ҳам, шарт ҳам жоиз».

Баъзи одамлар бу ишни жуда ҳам осон деб ўйлашади. Улардан: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳажлари қандай бўлган, ифрод ҳажми ё таматтуъми, ёки қиронми?» деб сўрасангиз, – ваҳоланки, у зот фақат бир марта ҳаж қилганлар – саволингизни тугатмасингиздан олдин ўзи кўрган бир ёки иккита ҳадисга таяниб, жавоб беришга ошиқади. Бу ҳам кифоя қилмагандек, агар унга хилоф қилсангиз, «Фалон имом бундай деган», деб сизга хужум қилади. Бироз олдин ижтиҳод қилишга даъво қилиб турган одамнинг ўзига тақлидни қурол қилиб олганини кўрасиз.

Имом Ҳоким Анас розияллоҳу анҳунинг «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаж ва умрани

жамлаб талбия айтганларини эшитдим», деган ҳадисини келтириб, Ибн Умар розияллоҳу анҳунинг бунга хилоф қилганини айтган ва шундай деган: «Имом Ибн Хузайма ушбу хабарларнинг барчасини ўрганиб, яхши таҳлил қилган ва тамааттуъни ихтиёр қилган. Аҳмад ва Исҳоқлар ҳам шуни ихтиёр қилишган. Шофеъий ифродни, Абу Ҳанифа эса қиронни ихтиёр қилган».

Имом Ҳоким айтганидек, Ибн Хузайманинг бу борадаги тадқиқи беш жуздан иборат.¹⁷³ Имом Ҳоким имом Абул Ҳасан Синжонийнинг куйидаги сўзини ҳам келтирган: «Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайманинг ҳаж ҳақидаги гапига назар солиб, у биз яхши билмайдиган бир илм эканига иймоним комил бўлди».

Абул Ҳасан агар Ибн Хузайманинг замондоши имом Таҳовийнинг китобини кўрганида, нима дер экан-а!?

Куйида имом Нававийнинг Қози Иъздан нақл қилган гапини келтираман:

«Уламоларимиз ва бошқалар бу ҳадислар ҳақида кўп гапиришган. Улар орасида инсофли, яхши таҳқиқ қилгани ҳам, такаллуф қилиб, ноўрин гапиргани ҳам, ҳаддан зиёд кўп гапириб, зериктиргани ҳам, қисқа ва тушунарсиз гапиргани ҳам бор. Бу ҳақда энг батафсил сўз юритган киши Абу Жаъфар Таҳовий Ҳанафий Мисрийдир. Чунки у зотнинг бу масалада ёзгани минг ва раққа яқин. Бу масалада у киши билан бир вақтда Абу Жаъфар Табарий ҳам сўз юритган. Улардан кейин Абу Абдуллоҳ ибн Абу Суфра, Муҳаллаб, Қози Абу Абдуллоҳ ибн Муробит, Қози Абул Ҳасан ибн Қассор Бағдий, Ҳофиз Абу Умар ибн Абдулбарр ва бошқалар фикр билдиришган».

¹⁷³ «Бешта жуз», деганда ҳадисий жуз назарда тутилган бўлиб, у таҳминан икки юз саҳифадан иборат.

Шундан кейин ҳам оқил толиби илм ўзи ўқиб олган бир неча саҳифадан келиб чиқиб, шунча имомларнинг сўзларини деворга уриши жоизмикан?!

Ушбу жузъий масалани таҳқиқ қилиб, ҳажми деярли «Саҳиҳи Бухорий»нинг ҳажмига яқин бўлган китоб ёзган имом Таҳовийдек зот ҳам бир мазҳабга мансублигини сақлаб қолган, гарчи баъзи масалаларда мазҳабига хилоф қилган бўлса ҳам. Мазҳабига ҳам, мазҳабга эргашганларга ҳам таъна қилмаган.

Ўтган имомларимиз зоҳири ихтилофли бўлган ҳадисларни бир жойга тўплаб, уларни ўрганиб, таҳқиқ қилиб, сўнг бир хулоса қилиш ишига катта эътибор қаратганлар. Бу борада имом Шофеъий раҳимаҳуллоҳ «Ихтилафул ҳадис» китобини таълиф қилган. Ибн Қутайба «Таъвилу мухталафил ҳадис» китобини ёзган. Бу икки китоб нашр қилинган. Закариё Сожийнинг ҳам бу борада китоби бор. Уни «Кашфуз-Зунун»нинг соҳиби «Ихтилафул ҳадис» сарлавҳаси остида зикр қилган.

Имом Ибн Жарир Табарийнинг ҳам ушбу мавзуга оид китоби бўлиб, уни «Таҳзибул Осор» деб номлаган. Бу китоб ҳақида «Кашф»нинг соҳиби: «Ушбу китоб ўзининг бобида тенги йўқ ягона китобдир», деган. Китобнинг бир қисми тўрт жузда нашр қилинди. Кейинчалик бешинчи жузи ҳам чиқди.

Имом Абу Жаъфар Таҳовийнинг айнан шу мавзуда иккита катта китоби бор:

Биринчи – «Шарху маонил осор ал-мухталифатил марвиъяти ан Расулиллаҳи соллаллоҳу алайҳи васаллама фил аҳком». Ҳофиз Қураший «Ал-Жавоҳирул мудийя»да айтишича, бу китоб муаллифнинг илк асарларидан ҳисобланади. Китоб муаллифнинг буюк имом ва мужтаҳид эканига далолат қилади.

Иккинчиси – «Мушкилул осор». Қурашийнинг таъкидлашича, бу асар у кишининг охирги таълифотларидан ҳисобланади. Аллома Кавсарий раҳимахуллоҳ ушбу китоб ҳақида: «У шундай китобки, қадимда ҳам, ҳозирда ҳам бу бобда бунга ўхшагани таълиф қилинмаган», деган.

ТҶРТИНЧИ САБАБ

СУННАТНИ БИЛИШДА ДАРАЖАЛАРИНИНГ ТУРЛИЛИГИДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН ИХТИЛОФ

Бу сабаб ҳақидаги сўзимни Имом Шофеъийнинг машхур китоби – «Рисола»даги қуйидаги гапи билан бошламоқчиман:

«Биз суннатнинг ҳаммасини тўлиқ жамлаган бирор кишини билмаймиз. Барча аҳли илмларнинг илми жамланса, ҳамма суннатларни қамрайди, аммо ҳар бирининг илми ўз ҳолича суннатни тўлиқ қамрамайди. Бирларида бўлмаган илм бошқаларида бўлади. Улар илмда турли даражададирлар: Айримлари баъзи нарсаларни ўтказиб юборган бўлса-да, аксарини ўзида жамлаган бўлади; айримлари эса бошқалардан кўра камроғини жамлаган бўлади».

Бу маънони яна қуйидаги фикри билан ҳам таъкидлайди: «Ғоҳида (мужтаҳид) киши бир суннатдан беҳабар бўлиб, унинг сўзи ўша суннатга хилоф бўлиши мумкин. У суннатга қасддан хилоф қилмайди, киши айрим нарсалардан ғофил қолиши ва таъвилда хато қилиши табиийдир».

Мағрибнинг ҳофизи имом Ибн Абдулбарр раҳимахуллоҳ шундай деган: «Саҳобалардан бирор кишини

билмайманки, илмнинг барчасини жамлаган бўлса. Албатта, бирон нарса унга махфий қолади. У билмаганини бошқалар билади. Бу ҳолат улардан кейингиларда ҳам шундайдир. Бир киши учун илмни тўлиқ ихота қилиш имконсиздир».¹⁷⁴

Имом Тақийюддин Абул Аббос раҳимахуллоҳ шундай дейди: «Ҳар бир саҳиҳ ҳадис имомларнинг ҳар бирига ёки муайян бир имомга етиб келган, деб эътиқод қилган киши қаттиқ янглишади».¹⁷⁵

Имом Биқоий «Ан-Нукатул-вафийя»да шайхи ҳофиз Ибн Ҳажарнинг ушбу сўзини нақл қилади: «Умматдан бирон киши барча ҳадисларни ҳифз ва итқон жиҳатидан жамлаган, дейиш дуруст эмас. Имом Шофеъийнинг «Ким «Суннатнинг барчаси бир кишида жамланибди», деб даъво қилса, фосиқ бўлади. Ким «Суннатнинг бир қисмидан уммат беҳабар», деб даъво қилса, фосиқ бўлади», дегани зикр қилинган».

Бирон киши набавий суннатнинг барчаси ўзида ёки бошқа бир кишида тўлиқ жамланганини даъво қилиши мумкин эмас. Бу имом Шофеъийнинг ва бошқа буюк мужтаҳид имомларнинг фикридир.

Суннатни ёд билиш ва ундан хабардорлик борасида имомларнинг турли даражада эканликлари ким суннатдан кўпроқ хабардор бўлса, бошқалардан кўра тақлид қилинишга ҳақлироқ бўлади, дегани эмас. Бирининг устунлиги суннатдан кўпроқ хабардорлигида бўлса, бошқасининг устунлиги фикҳ ва истинботда моҳирроқлигида бўлиши мумкин ва ҳоказо.

Кишининг ҳадисларни ўрганиб, мужтаҳидлик даражасига етиши ва тан олиншининг шарти ҳақида Тақийюд-

¹⁷⁴ «Ал-Изтизор» 1/36 ва 1/188. Доктор Қалъажий нашри.

¹⁷⁵ «Рофъул-малом», 17-бет.

дин Абул Аббос раҳимахуллох «Рофъул малом»да¹⁷⁶ шундай дейди: «Бирон киши ҳаргиз: «Ҳадисларнинг ҳаммасини билмаган киши мужтаҳид бўла олмайди», демасин. Агар мужтаҳид бўлиш учун Набий соллаллоху алайҳи васалламнинг аҳкомга оид айтган гапларини-ю, қилган ишларининг ҳаммасини билиш шарт қилинса, у ҳолда бу умматда мужтаҳид бўлмайди. Олимликнинг чегараси суннатнинг аксарини билиб, билмагани эса оз бўлишидир».¹⁷⁷

Масалан, имом Аҳмад, имом Молик, имом Шофеъий ва имом Абу Ҳанифа розияллоху анхулар бу майдонда энг кўзга кўринган олимлардандир. Гарчи баъзи одамлар имом Абу Ҳанифа ҳақида бошқачароқ фикрда бўлсалар-да. Шунинг учун бу ўринда Абу Ҳанифа ҳақида қисқача тўхталиб ўтаман.

Маълумки, ҳадиси шариф бир жиҳатдан эшитиш ва таҳаммул қилиш бўлса, иккинчи жиҳатдан ривоят ва адо-этишдир.

Муҳаддис аввал ҳадисни ўз шайхларидан олади. Мана шу таҳаммулдир. Сўнг уни одамларга ривоят қилиб беради. Бу эса адо, яъни етказишдир.

Киши ривоятга тўлиқ берилса, ривоятларини одамлар кўради ва кўп ёки кам таҳаммул қилгани зоҳир бў-

¹⁷⁶ 19-бет.

¹⁷⁷ «Аҳком ҳадисларининг ададини мингга яқин, дейишган. Ибн Ражабнинг «Ан-Нукат аъла Ибн Салох»ига қаранг, 1/299,300. «Бу миқдор билан юкоридаги гапни қандай мувофиқлаштирамиз?» дейилса, жавоб шуки, бу миқдорни айтган киши бобларнинг усули ва аҳкомга тегишли сариҳ (очиқ-ойдин) ҳадисларни назарда тутган. Расулulloх соллаллоху алайҳи васалламдан содир бўлган ҳар бир ҳаракат шарият экани, ундан ҳалол ва ҳаромга оид кўплаб аҳкомлар, одоб-ахлоқ истифода қилиш мумкинлигини инкор қилишмаган. Баъзи уламолар «Эй Абу Умайр, Нугайр нима қилди?» деган ҳадиснинг ўзидан тўрт юзта фойда олишган. Шубҳасиз, унда аҳкомга оид фойдалар кўп, аксари эса ахлоқ-одобга оид. «Фатҳул Борий»га (10/584), Саййид Абдулҳай Каттонийнинг «Ат-Таротиб Ал-идория»сига қаранг! (2/150)

лади. Лекин ривоятдан бошқа нарса билан ҳам шуғулланса, турли муносабатлар билан ривоят қилгани унинг кам ёки кўп таҳаммул қилганига далолат қилмайди. Масалан, Абу Бакр Сиддиқ розияллоху анху Исломдаги энг пешқадам, Набий соллаллоху алайҳи васаллам билан доим бирга бўлган киши, саҳобаларнинг энг билимдонидир. Шунга қарамай, унинг ривоятлари жуда оз. Ҳатто бу ривоятлардан у киши саҳобаларнинг энг билимдони экани у ёқда турсин, олим саҳобий эканини аниқлаб олиш ҳам мушкул. Бунинг эса ўзига хос сабаблари бор. Бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз.

Умар, Усмон, Алий каби бошқа саҳобалар ҳам, тобеъинлар ҳам шундай.

Ҳатто имом Молик ҳақида ҳам айни фикрни айтиш мумкин. У кишининг ҳадис борасидаги шуҳрати шогирди имом Шофеъий таърифлаганидек: «Қачон асар келса, Молик юлдуздир». Имом Молик айтади: «Ўз қўлим билан юз мингта ҳадис ёзиб олдим».¹⁷⁸

Аллома Зарқоний «Муватто»га ёзган шарҳининг муқаддимасида Ибн Ҳайёбдан шундай ривоят қилади: «Имом Молик юз минг ҳадис ривоят қилган».¹⁷⁹

¹⁷⁸ «Тартибул мадорик» 1\121,124.

¹⁷⁹ Ривоят таҳаммул дегани эмас. Улар одатда кўп билганларидан бошқаларини ривоят қилар эдилар. Мужтаҳид имом Лайс ибн Саъд розияллоху анхунинг таржимаи ҳолида шундай келади: «Шуайб ибн Лайс айтади: «Лайсга: «Сиздан китобларингизда йўқ ҳадисларни эшитяпмиз?» дейишди. Шунда у: «Қалбимда бўлган ҳар бир нарса китобимда ҳам бўлиши керакми?! Агар қалбимдаги нарсаларнинг барчасини ёзсам, уловга сиғмай қолади», деди» («Таҳзибут-газҳиб», 8/463).

«Тазкиратул Хуффо»да (1/544) ҳижрий 257 йилда вафот этган имом Аҳмад ибн Фурот Розийнинг таржимаи ҳолида у кишининг шундай дегани айтилган: «Бир ярим миллион ҳадис ёзиб олдим. Ўз таълифотларимда улардан беш юз мингтасини ишлатдим». Яъни ёзиб олганларидан учдан биринигина тасниф қилган. Хўп, шундай бўлса, ўша беш юз минг ҳадис қаерда?!

Имом Шофеъий ҳам шундай. Молик ва Шофеъийлар ҳадиси шариф борасида шубҳасиз, имомдирлар. Лекин китобларида ҳадислар сони имом эканликларига далолат қиладиган миқдорда эмас-кў.

Ибн Хузайма «Бирор саҳиҳ суннат йўқки, имом Шофеъий уни китобларида келтирмаган бўлса», деганда аҳком ҳадисларига оид саҳиҳ суннатни назарда тутган, мутлақ ҳадиси шарифларни эмас.

Имом Субкий «Маъна қавлил имам Мутталибий»да шундай деган: «Ҳадис ва фикҳда моҳир имом Ибн Хузаймага: «Шофеъий ўз китобларида келтирмаган ҳалол ва ҳаромга оид Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бирон суннатларини биласизми?» дейишганида: «Йўқ», деб жавоб берган».

Имом Молик ва имом Шофеъийларнинг бу борадаги узрлари ривоятдан кўра асосан фикҳ, ижтиҳод, истинбот, фикҳ ва ижтиҳод аслларини ўрнатгиш билан шуғулланганларидир. Бундан улар ҳадисни кам билганлар, деган хулоса келиб чиқмайди. Балки улар кўп таҳаммул қилиб, кам адо қилганлар.

Имом Абу Ҳанифа ҳам худди шундай кўп таҳаммул қилиб, кам адо қилган. Бун мутааххир имомлардан ҳофиз Ибн Ҳажар ўзидан сўралган фатвога берган жавобида ҳам таъкидлаган. Саховийнинг «Ал-Жавоҳир вад-дурар»ида шундай келади: «Ибн Ҳажардан: «Насоий ўзининг «Заифлар ва матруклар» китобида Абу Ҳанифа розияллоҳу анхуни: «Ҳадисда кучли эмас, ривоятлари кам бўлса-да, ғалат ва хатоси кўпдир», деб васфлаган. Шу саҳиҳми? Муҳаддис имомлардан биронталари бу фикрни тасдиқлашганми?» деб сўрашди. Ибн Ҳажар шундай жавоб берди: «Насоий ҳадис имомларидан биридир. Айтгани эса у кишига зоҳир бўлган ва ижтиҳоди

тақозо қилган гапдир. Имомнинг ҳамма гапи ҳам оли-
навермайди. Насоийнинг бу борадаги мутлақ гапини
муҳаддислардан бир гуруҳи қувватлашган. Хатиб ўзи-
нинг «Тарих»ида уларнинг сўзларини тўлиқ келтирган.
Ундаги гапларнинг қабул қилинадигани ҳам, рад эти-
ладигани ҳам бор. Имомнинг узри шуки, у зот эшитган
вақтидан то адо қилгунга қадар ёд билган ҳадисларини-
гина айтишни тўғри деб билган. Шунинг учун у киши
кам ривоят қилган. Лекин аслида у кишининг ривояти
кўп бўлган.

Умуман айтганда, бунга ўхшаш мавзуларга чуқур-
лашмаган маъқул. Чунки имом Абу Ҳанифа ва у кишига
ўхшаганлар кўприқдан аллақачон ўтиб бўлишган. Бирон
кишининг гапи уларга таъна етказа олмайди. Аллоҳ тао-
ло уларни иқтидо қилинадиган мақомга кўтариб қўйган».

Шунинг учун Ибн Ҳажарнинг ўзи «Таҳзиб»да Абу
Ҳанифанинг таржимаи ҳолида имом ҳақида келган
муҳолиф фикрларнинг барчасидан юз ўтирган, уларни
келтирмаган. Ундан олдин Миззий «Таҳзибул камол»-
да, Заҳабий «Сияр», «Тазкира» ва «Тазҳибу тазҳибил-
камол»да шундай қилишган. Ибн Ҳажар имомнинг тар-
жимаи ҳолини қуйидаги сўз билан яқунлаган: «Шайхи-
миз Абул Ҳажжож Миззий имомни заифга чиқарадиган
бирор нарсани келтирмай, тўғри қилган».

Бу гувоҳликнинг тўғрилигига очиқ-ойдин далолат
қиладиган бир нечта хабарлар бор.

Забийдий раҳимахуллоҳ айтади: «Яҳё ибн Наср ай-
тади: «Абу Ҳанифанинг ҳузурига кирдим. Уй тўла ки-
тоб эди. Унга: «Булар нима?» дедим. У: «Буларнинг бар-
часи ҳадислар. Буларнинг фақат фойда олинадиганини
ривоят қилдим, холос», деди».¹⁸⁰

¹⁸⁰ «Уқудул жавоҳир ал-мунифа», 131.

Аллома Алий Қорий «Маноқиб»ида Муҳаммад ибн Самоъадан куйидагини нақл қилади: «Абу Ҳанифа раҳимахуллоҳ етмиш мингдан ортиқ ҳадис зикр қилган. «Ал-Осор»ни қирқ минг ҳадисдан танлаб олган».

Моликий имомлардан бир нечтаси имом Моликнинг асҳобларидан Абдуллоҳ ибн Фаррух Форисийнинг таржимаи ҳолида бир ажойиб воқеани келтиришади. Абдуллоҳ ибн Фаррух фикҳда ироқликларнинг услубидан таъсирланган, имом Абу Ҳанифадан ўн мингга яқин масала ёзиб олган. Абдуллоҳ ибн Фаррух айтади: «Абу Ҳанифанинг ҳузурда эдим. Уйининг юқорисидан бир ғишт тушиб, бошимни қонатди. Шунда у: «Танла, агар хоҳласанг, жароҳатингнинг диясини бераман, хоҳласанг, уч юзта ҳадис айтиб бераман», деди. Мен: «Менга ҳадис яхши, уч юзта ҳадисни айтиб бера қолинг», дедим».¹⁸¹

Имом Аҳмад раҳимахуллоҳнинг «Ким тўрт юз минг ҳадис ёд олса, ижтиҳод ва фатвога салоҳиятли бўлиши мумкин» деган гапи, Ибн Маъиннинг бу борада «беш юз минг ҳадис», дегани кейинроқ келади. Имом Абу Ҳанифанинг замондошлари ва у зотдан кейингилар у зотнинг фақиҳ ва мужтаҳид эканини эътироф қилишган. Ҳатто «Одамларнинг барчаси фикҳ борасида Абу Ҳанифанинг илмига тобедир», ҳам дейишган. Бунинг маъноси шуки, демак, Абу Ҳанифа мужтаҳидга лойиқ равишда ўша ададдаги ҳадисларни, балки ундан ҳам кўпини жамлаган!

Ибн Холдун раҳимахуллоҳ «Муқаддима»сида ҳадис илми ҳақидаги сўзининг охирида шундай деган: «Унинг, яъни Абу Ҳанифанинг ҳадис илмида ҳам буюк мужтаҳидлардан эканига замондош имомлар орасида унинг мазҳаби эътимодли экани, унга суянилгани далил бўлади».

¹⁸¹ Ушбу қиссани Абу Бакр Моликий «Риёзун-нуфус»да (1/116), Қози Иёз «Тартибул мадорик»да (1/344), Абу Зайд Даббоғ «Маолимул иймон фий маърифати аҳлил Қайрувон»да (1/240) келтиришган.

Ижтиҳод учун салоҳиятли бўлишга ушбу катта адад-ни шарт қилиб қўйган ва шу фикрни қўллаб-қувватлаган имом Аҳмаднинг ўзи ҳам имом Абу Ҳанифани мақтаган улуғ имомлардан бири ҳисобланади. Буни имом Айний раҳимаҳуллоҳ «Бинойя»да келтирган. Уни аллома муҳаққиқ шайх Зафар Аҳмад Таҳонавий раҳимаҳуллоҳ нақл қилган.

Туфий Ҳанбалий ўзининг «Мухтасар ли Равзатин-назир»га ёзган шарҳида қиёсни инкор қилувчиларга раддия қилиш баҳсининг охирида шундай деган: «У зот – имом Абу Ҳанифа ҳақидаги умумий хулоса шуки, у киши суннатга қасддан хилоф қилмагани қатъийдир. Хилоф қилган ўринларида албатта очиқ-ойдин ҳужжат, солиҳ далилга таянган ҳолда ижтиҳод қилиб, хилоф қилган. У зотнинг ҳужжатлари одамлар орасида кенг тарқалган. У кишига хилоф қилганлар орасида инсоф-лилари кам. Абу Ҳанифа агар хато қилган бўлса, бир ажрга, тўғри топган бўлса, икки ажрга ноилдир. У кишига таъна қилувчилар эса ё ҳасадгўйлар, ё ижтиҳод ўринларини билмайдиган жоҳиллардир... Имом Аҳмаднинг бу зот ҳақидаги охириги айтган сўзи у киши ҳақидаги ижобий фикридир. Буни асҳобларимиздан Абулвард «Усулуд-дин» китобида зикр қилган».

Аллома Солиҳий Шофеъий «Укудул жуммон»да, Ибн Ҳажар Маккий Ҳайтабий Шофеъий «Ал-Хойротул ҳисон»да Заранжарийдан ривоят қилишади: «Имом Абу Ҳафс Кабир имом Абу Ҳанифанинг шайхларини ҳисоблашга буюрди. Шунда шайхлари тобеъинлардан тўрт мингтага етди». Сўнг Солиҳий баъзи шайхларини алиф-бо ҳарфлари бўйича санаб, йигирма уч саҳифага тартиб-лаб чиққан. Бу ниҳоятда катта адад бўлиб, ҳадис билан шуғулланган имомларнинг ҳаммасида ҳам бундай эмас.

«Ал-Хойротул ҳисон»да яна шундай дейилган: «Абу Юсуф шундай деди: «Ҳадиснинг тафсирини Абу Ҳанифадан кўра яхшироқ биладиган кишини кўрмадим. У саҳиҳ ҳадисни мендан яхшироқ билар эди».

Имом Абу Юсуф раҳимахуллоҳ ҳақида жарҳ ва таъдил илмининг имоми, ҳофизларнинг пешвоси Яҳё ибн Маъин шундай деган: «Раъй соҳиблари ичида Абу Юсуфдек ҳадисда собити, ҳифзи ўткири, ривояти саҳиҳини кўрмадим».¹⁸²

Ибн Маъин нима учун Абу Юсуфни хослаб айтди, дея олмаймиз, чунки у Абу Ҳанифани кўрмаган.

«Ал-Хойротул ҳисон»да яна шундай келади: «Абу Юсуф айтади: «Абу Ҳанифа бир фикрни айтмоқчи бўлса, фикрини қувватлайдиган бирор ҳадис ёки асар топармиканман, деб Куфа машойихларини айланиб чиқар эдим. Икки ёки учта ҳадис топиб, имомга келтирсам, «Бу саҳиҳ эмас» ёки «Бу маъруф эмас», дер эди. Шунда унга: «Буни қаердан биласиз, ахир бу ҳадислар фикрингизга мувофиқ келади-ку?» дердим. У зот: «Мен Куфа аҳлининг илмини биламан», дер эди.

Куфа шундай жойки, у ерга бир ярим минг саҳобийлар келиб, у ерни илмга тўлдириб юборганлар. Алий ибн Абу Толиб розияллоҳу анхунинг гувоҳлик беришича, Ибн Масъуд розияллоҳу анхунинг биргина ўзи бутун Куфани илмга тўлдирган».¹⁸³

Сарахсий раҳимахуллоҳ «Мабсут»да Ибн Масъуд розияллоҳу анхунинг сўзини шарҳлаб, шундай дейди: «Куфада қўл остида таълим оладиган тўрт мингта шогирди

¹⁸² Заҳабий, «Маноқиб», 40-бет.

¹⁸³ Аллома Кавсарийнинг «Ироқ аҳли фикҳи ва ҳадислари» китобига, Аллома Баннурийнинг «Маорифус-сунан»ига (1/252) қаранг!

бўлган. Ҳатто ривоят қилинишича, Алий розияллоҳу анҳу Куфага келганида, Ибн Масъуд розияллоҳу анҳу шогирдлари билан уни кутиб олгани чиқишган ва уфқни тўсиб қўйишган. Алий розияллоҳу анҳу уларни кўриб: «Бу шаҳарни илм ва фикҳга тўлдириб юборибсан», деган».

«Муснад»да Ибн Масъуд розияллоҳу анҳунинг ўз асҳобларини тўплаб, уларга шундай дегани ривоят қилинади: «Аллоҳга қасамки, бутун сизларнинг ичингизда ҳам худди мусулмон лашкарларидек дин, фикҳ ва Қуръон илмида кучли ва мутамаккинлар етишиб чиққан, деб умид қиламан», деди.

Куфада илм ва уламолар кўплиги сабабли унинг аҳли ва йигитлари илмда эртароқ етукликка эришганлар. Басрадаги тобеъинларнинг машҳури, имом Ибн Сийрин¹⁸⁴ шундай деган: «Куфа аҳличалик ёшлари билимдон қавмни кўрмадим».¹⁸⁵

Абу Нуъайм имом Аъмашнинг таржимаи холида шундай ривоят қилади: – Аъмаш куфалик эди – «Ҳабиб ибн Абу Собит – у ҳам куфалик бўлган – менга: «Ҳижоз ва Макка аҳли маносикларни яхши билишади», деди. Аъмаш унга: «Сен улар томон бўл – яъни мунозарада уларнинг ноиби бўл – мен эса Куфанинг. Бирон масала келтирсанг, албатта унга оид ҳадис келтираман», деди».

Имом Ҳоким раҳимаҳуллоҳ «Маърифату улумил-ҳадис» китобида «қирқ тўққизинчи тур» деб, ҳадис илмларининг алоҳида хос бир турини айтиб, шундай деган: «Бу боб ривоят қилган ҳадислари шарқу ғарбдан жамланадиган, ҳадислари билан табаррук қилинадиган тобеъинлар ва табаъа тобеъинларнинг энг ишончлилари-

¹⁸⁴ Ҳижрий 110 санада вафот этган.

¹⁸⁵ Абдуллоҳ ибн имом Аҳмад, «Ал-Илал ва маърифатур-рижал» 2/362 (2538).

ни, имомларини танишга оиддир». Имом Ҳоким бу бобда Мадинаи Мунаввара аҳлидан 40 та ровийни, Маккаи Мукаррама аҳлидан 21 та ровийни ва Куфа аҳлидан эса 201 та ровийни зикр қилган. Имом Абу Ҳанифани ҳам шулар жумласидан санаган.

Имом Ҳоким «Мустадрак»да «Валийсиз никоҳ йўқ» ҳадисини ривоят қилиб, ортидан шундай деган: «Биз зикр қилганлардан бошқа бир гуруҳ имомлар ушбу ҳадисни Абу Исҳоқдан мавсул тарзда ривоят қилишган. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит ҳам ўшарлардан».¹⁸⁶

Дарҳақиқат, Абу Ҳанифа раҳимахуллоҳ ўзи айтганидек ва бошқа имомлар тасдиқлаганларидек, бутун Куфа аҳлининг илмини жамлаган эди. Имом Бухорийнинг «Саҳиҳ»ларидаги шайхларидан бири Яҳё ибн Одам шундай дейди: «Худди Куръондагидек, ҳадисда ҳам носих ва мансух бор. Нуъмон – Абу Ҳанифа – ўз юрти аҳлининг барча ҳадисларини жамлаган. Кейин Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам умрларининг охирида қайсиларига амал қилганларини аниқлаб, ўшани олган ва шу тариқа фақиҳ бўлган».¹⁸⁷

Яҳё ибн Одамни таърифлаб, Яъқуб ибн Шайба: «Фақиҳул Бадан»,¹⁸⁸ деган. У «Харож» китобининг муаллифидир, у китоб нашр қилинган. «Сияру аъламин-нубало»да у ҳақда Халлолнинг шундай дегани ривоят қилинган: «Фикҳда ўз замонасининг тенгсизи эди».

Саймарий «Ахбару Аби Ҳанифата ва асҳабиҳ» номли китобида обид фақиҳларнинг бири Ҳасан ибн Солиҳнинг шундай деганини ривоят қилган: «Абу Ҳанифа ҳадиснинг носих ва мансухини ниҳоятда жиддий тад-

¹⁸⁶ 2/171.

¹⁸⁷ «Кашфул асрор», Алоъ Бухорий, 1/16.

¹⁸⁸ «Фақиҳул Бадан» – «Жисми фақиҳ», дегани бўлиб, фикҳ илми қонқониға сингиб кетган, фикҳни мукаммал билади, деган маънони англатади.

қиқ қилар эди. Ҳадис Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ёки саҳобалардан собит бўлса, унга амал қилар эди. Куфа аҳлининг ҳадиси ва фикҳини яхши билар ва юртининг олимлари лозим тутган нарсага эргашар эди. У: «Аллоҳнинг Китобида носих ва мансух бор, ҳадисда ҳам носих ва мансух бор», дер эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўз юрти аҳлига етиб келган энг охири амалларини яхши биларди».

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам қилган амалларининг энг охиригисини билиш нақадар аҳамиятли эканини имом Зухрийнинг куйидаги сўзидан билиш мумкин: «Саҳобалар Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ишларидан энг янгисини излар, уни муҳкам носих, деб ўшанга амал қилар эдилар».

Яҳё ибн Одам бу ҳақда шундай дейди: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сўзлари бўлса, бошқа кишининг сўзига эҳтиёж йўқ. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг охири ишларини «Бу Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам, Абу Бакр ва Умарларнинг суннатлари», дейилар эди».¹⁸⁹

Имом Абу Ҳанифанинг илми фақат ўз юрти ҳадислари билан чегараланиб қолмаган. Балки у киши ҳижозликларнинг ҳадисларини ҳам яхши билар эди. Чунки Язид ибн Умар ибн Хубайра у кишини қозиликка мажбурлаганида қозиликни қабул қилмаган, кейин 130 йилда Куфани ташлаб, Маккаи Мукаррамага кетиб қолган эди. Куфага эса фақат 136 йили Абу Жаъфар Мансур хукумат тепасига келгандагина қайтган. Мужтаҳид имомнинг Ислом оламининг маркази, илм ва уламоларнинг маскани бўлмиш Маккаи Мукаррамада ўтказган бу вақти қисқа муддат эмас.

¹⁸⁹ Ибн Абдулбарр, «Ал-Истизкор» 1/221.

Шунингдек, имомнинг маноқибида унинг эллик беш марта ҳаж қилгани айтилган. Ҳар ҳаж қилганида Макка, Мадина ва бошқа ўлкаларнинг уламолари билан кўришар эди. Шунинг учун ҳофиз Солиҳий ўзининг «Уқудул жуммон»ида зикр қилган Абу Ҳанифанинг шайхлари орасида маккалик, мадиналик ва бошқа юртлик уламолар кўп.

Имом Абу Ҳанифа ҳадисни ижоза¹⁹⁰ билан ривоят қилишни жоиз деб билмас эди. Бу фикр ўз замонасининг жарҳ ва таъдилдаги имоми Шуъба ибн Ҳажжождан ҳам нақл қилинган. Шуъба бу ҳақда шундай дейди: «Агар ижоза саҳиҳ бўлганида, илм учун қилинадиган сафар ботил бўлар эди».¹⁹¹ Абу Ҳанифадек имом илм талабида сафар қилиш тайин бўлиб турган ҳолда қандай қилиб фақат ўз юртининг шайхлари билан чегараланиб қолади?!

Бу жуда узун боб бўлиб, ушбу ўринда кўп гапирмоқчи эмасман. Имом Абу Ҳанифанинг бу жиҳати ҳақида аллома, муҳаққик, муҳаддис, фақиҳ, шайх Зафар Аҳмад Усманий Таҳонавий раҳимахуллоҳ «Инжоул ватан анил издиروي би имамиз-заман» китобида батафсил сўз юритган ва кўп нақллар келтирган.

Шайхимиз аллома, муҳаққик, мудаққик, шайх Муҳаммад Абдуррашид Нуъмоний раҳимахуллоҳ ҳам «Имом Абу Ҳанифанинг ҳадисда тутган ўрни» номли китоб ёзган. Шайхимиз аллома, шайх Абдулфаттоҳ Абу Ғудда раҳимахуллоҳ бу китобни янада тўлдириб нашр қилган.

Доктор Муҳаммад Қосим Ҳорисийнинг олти юз саҳифалик «Имом Абу Ҳанифанинг муҳаддислар ораси-

¹⁹⁰ Масалан, ровий ўз шогирдига «Мана шу китобдаги ҳадисларимни мендан ривоят қилавер», деб изн беришига ўхшаш. Ижозанинг турлари ва ҳар бир турнинг ҳукми билан «Мусталаҳул ҳадис» китоблари орқали танишишингиз мумкин.

¹⁹¹ Суютий, «Ат-тадриб» 256-257-б.

даги ўрни» номли илмий баҳси чоп этилди. Унда ҳам кўп янги ва ажойиб маълумотлар бор.

Шундан кейин ҳам бу имомга таъна қилишадими?!

Шу билан бирга, барчамиз тан оламизки, Абу Ҳанифанинг ёлғиз ўзи суннатнинг ҳаммасини ўзида жамламаган. Имом Шофеъий ҳам ёлғиз ўзи суннатнинг барчасини жамламаган. Бу сўзни имом Молик, имом Аҳмад, Саврий, Лайс ибн Саъд ва Авзоъийлар ҳақида ҳам айтамыз.

Шу ўринда айрим имомлар баъзи ҳадислардан беҳабар бўлишганига мисоллар келтираман.

- Имом Абу Ҳанифа: «Киши бирор нарсани вақф қилса, уни амалга ошириши мажбурий эмас, васият қилмаган ва қози ҳукм қилмаган бўлса, ундан қайтса ҳам бўлади», деган. Унинг наздида вақфнинг лозим бўлишига оид бирон далил собит бўлмаган.

Абу Ҳанифанинг бу фикрига унинг асҳоблари ва бошқа имомлар хилоф қилишган. Уларнинг наздида вақф лозимдир. Ҳанафий мазҳабида ҳам бу борадаги фатво Абу Ҳанифанинг икки шогирди қарашига, яъни вақф лозим эканига кўрадир.

Ийсо ибн Абон шундай дейди: «Абу Юсуф Бағдодга келганида «Вақфларни сотиш жоиз» деб, Абу Ҳанифанинг фикрига кўшилар эди. Кейин унга Исмоил ибн Улайя Ибн Авндан, у эса Ибн Умардан ривоят қилган ҳадисни – Умар розияллоху анҳунинг Хайбардаги улушини садақа қилгани ҳақидаги ҳадисни айтиб берди. Шунда Абу Юсуф: «Бунга хилоф қилиб бўлмайди. Агар бу ривоят Абу Ҳанифага етиб борганида, албатта амал қилган, хилоф қилмаган бўлар эди», деди.¹⁹²

¹⁹² Аллома Кавсарий, «Ан-Нукат ат-торийфа» 40-бет. Мавзуни батафсилроқ ўрганиш ва етарли фойда олиш учун Зафар Аҳмад Усманий Таҳонавийнинг «Эълоус-Сунан»ига қаранг, 13/96-127.

- Ибн Абу Ҳотим Розий «Такдиматул жарҳ ва таъдил»-да имом Моликнинг машҳур асҳобларидан бири имом Абдуллоҳ ибн Ваҳбдан шундай ривоят қилади: «Моликдан таҳоратда оёқ бармоқларининг орасини ишқалаш ҳақида сўрашди. Шунда у: «Лозим эмас», деди. Одамлар тарқалгунча индамай турдим. Кейин унга: «Бизда бу масалада бир суннат бор», дедим. У: «Қандай суннат?» деди. Мен: «Бизга Лайс ибн Саъд, Ибн Лаҳийъа ҳамда Амр ибн Хорислар Язид ибн Амр Маофирийдан, у эса Абу Абдуррахмон Ҳубулийдан, у Муставрид ибн Шаддод Курашийдан шундай ривоят қилади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг оёқ бармоқларининг орасини жимжилоқлари билан ишқалаётганларини кўрдим». Молик шунда: «Бу ҳадис ҳасандир.¹⁹³ Буни ҳеч эшитмаган эканман», деди. Кейинчалик бу ҳақда сўрашса, бармоқлар орасини ишқалашга буюрар эди». Ибн Абдулбарр «Истизкор»да мазкур воқеани зикр қилиб, шундай қўшимча қилган: «Кейинчалик имом Молик ўзи ҳам шунга амал қиладиган бўлди».

- Аҳмад ибн Ҳанбал айтади: «Бизга Шофеъий шундай деган: «Сизлар ҳадисни ва рижолларни мендан яхшироқ биласиз. Ҳадис хоҳ куфий, хоҳ шомий ё басрий бўлсин, уни менга билдириб қўйинг, у саҳиҳ бўлса, мен ҳам унга юрайин!»¹⁹⁴

Ҳанбалий имомлардан имом Абу Бакр Халлолнинг¹⁹⁵ «Ал-Амру бил маъруфи ван-наҳю анил-мункар» номли китобида қуйидаги ривоят келтирилади:

¹⁹³ Имом Заркаший бу воқеани «Ан-Нукат аъла Ибн Салоҳ»да ҳадисни ҳасан дейиш имом Бухорий, Аҳмадлардан олдинги табақадаги имомларда ҳам борлигига далил қилиб келтирган.

¹⁹⁴ Имом Аҳмад «Ал-Илал», 1/155. Байҳақий «Маноқибуш-Шофеъий», 1/528.

¹⁹⁵ Ҳижрий 311 санада вафот этган.

«Қабр олдида қироат қилиш боби: «Бизга Аббос ибн Муҳаммад Дурий хабар берган: «Бизга Яҳё ибн Маъийн ҳадис айтиб берган: «Бизга Мубашшир Ҳалабий ҳадис айтиб берган: «Менга Абдуррахмон ибн Ало ибн Лажлож отасидан ривоят қилиб, шундай деган: «Отам айтди: «Вафот этганимда мени лаҳадга кўй ва: «Бисмиллаҳ ва ала суннати Расулиллаҳ!» деб айт. Устимга тупрокни дўнг қилиб торт. Қабрим бошида Китобнинг Фотиҳаси ҳамда Бақаранинг боши ва охирини қироат қилгин! Мен Абдуллоҳ ибн Умарнинг шундай васият қилганини эшитганман».

Аббос Дурий шундай дейди: «Аҳмад ибн Ҳанбалдан: «Қабр олдида қироат қилиш борасида бирор нарса ёд олганмисиз?» деб сўрадим. Шунда у: «Йўқ», деди. Яҳё ибн Маъиндан сўраганимда, менга мана шу ҳадисни айтиб берди».

Халлол айтади: «Менга Ҳасан ибн Аҳмад Варроқ ҳадис айтиб берди: «Менга Алий ибн Мусо Ҳаддод ҳадис айтиб берди – у содуқ эди. Ибн Ҳаммод Муқриъ унга иршод қилар эди – Аҳмад ибн Ҳанбал ва Муҳаммад ибн Қудома Жавҳарийлар билан бирга жанозада эдим. Маййит дафн қилинган, бир кўзи ожиз киши ўтириб, қабр олдида қироат қила бошлади. Шунда Аҳмад унга: «Ҳой киши, қабр бошида қироат қилиш бидъат!» деди.

Қабристондан чикдик. Муҳаммад ибн Қудома Аҳмад ибн Ҳанбалга: «Эй Абу Абдуллоҳ! Мубашшир Ҳалабий тўғрисида нима дейсиз?» деди. У: «Ишончли», деди. «Ундан бирор нарса ёзиб олганмисиз?» деган эди, у: «Ҳа», деб жавоб берди.

Мен: «Менга Мубашшир хабар берди. У Абдуррахмон ибн Ало ибн Лажлождан, у эса отасидан ривоят қилган. Отаси: «Вафот этганимда қабрим бошида Ки-

тобнинг Фотиҳаси ҳамда Бақаранинг боши ва охирини қироат қилгин», деб васият қилган экан ва: «Ибн Умарнинг шундай васият қилганини эшитганман», деган экан», дедим. Шунда Аҳмад: «Қайтиб бориб, ҳалиги кишига айт, қироат қилаверсин!» деди.

«Масобих»даги айрим ҳадисларни Сирожиддин Қазвиний тўқима, деб айтганига ҳофиз Ибн Ҳажар жавоб берган. Унинг жавоблари «Мишкотул масобих»нинг охирига қўшилган. Ибн Ҳажар Алий ибн Саъид Насоийдан шундай нақл қилади: «Аҳмаддан тасбеҳ намози ҳақида сўрадим. У: «Бу борада менда саҳиҳ ҳадис йўқ», деди. Мен: «Мустамир ибн Райён Абул Жавзодан – Ҳурайрадан эмас – ривоят қилган, у Абдуллоҳ ибн Амрдан ривоят қилгани-чи?» дедим. Шунда Аҳмад ибн Ҳанбал: «Буни сенга ким айтиб берди?» деди. «Муслим ибн Иброҳим», деди. Аҳмад ажабланиб: «Мустамир ишончли ровий», деди. Аҳмаддан нақл қилинган бу ривоят у кишининг тасбеҳ намозини мустаҳаб дейишга қайтганини тақозо қилади».

Ибн Жавзий «Ал-Илал ал-мутанаҳия»да олтига саҳобадан: «Ҳар яхшининг ҳам, фожирнинг ҳам ортида намоз ўқийверинг!» деган ҳадисни турли йўллардан ривоят қилган. Ҳадиснинг йўллари ўн учтага етган ва ҳар бир йўлини заиф деб, сўзини имом Аҳмаднинг «Буни эшитмаганмиз», деган гапи билан тугаллаган.

Абу Бакр Маррузий «Ал-Илал ва маърифатур-рижол»да шундай ривоят қилади: «Абу Абдуллоҳдан – яъни имом Аҳмаддан – Абу Солт – яъни Абдуссалом ибн Солиҳ Ҳоравий – ҳақида сўрашди. Шунда Аҳмад: «Мункар ҳадислар ривоят қилган», деди. Унга: «Мужоҳид Алийдан Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг «Меш илмнинг шаҳриман, Алий эса унинг эшигш», деганларини ривоят қилган», дейишди. Аҳмад: «Буни эшит-

маганмиз», деди. «Мункар деганингиз шуми?» дейишди. Аҳмад: «Бундан бошқа, буни эса эшитмаганмиз!» деди».

Шунга қарамай, ушбу ҳадиснинг йўллари кўп, ҳеч бўлмаса ҳадиснинг асли бор. Буни Ҳофиз «Лисон»да ҳам айтган. Ундан бу ҳадис ҳақида сўрашганида, хос бир фатвода ҳасан, ҳам деган. Буни Суютий «Лаолиъ»-да нақл қилган. Бунинг зоҳири – ҳадис у кишининг наздида саҳиҳ лиғойрих.¹⁹⁶ Кейинчалик Саховий ҳам «Мақосид»да бу ҳадисни ҳасан, деган.

Имом Аҳмад «Хотиним ушловчининг кўлини қайтармайди» ҳадиси ҳақида «Собит эмас, асли йўқ!» деган. Ибн Жавзийнинг «Мавзуот»ида¹⁹⁷ ҳам шундай келган. Лекин ҳадиснинг Ибн Жавзий келтирган, Халлолнинг йўлидан келган санадини Ҳофиз «Ат-талхисул ҳабир»да саҳиҳ деган».¹⁹⁸

Булар улуғ имомлар ҳам баъзи ҳадислардан беҳабар қолган бўлишлари мумкинлигига мисоллар эди. Ўша ҳадисларни имомлар ҳаётлик чоғларида ёки вафот этганларидан кейин уларнинг баъзи асҳоблари истидрок қилганлар. Бу борада имомларга асло таъна қилиб бўлмайди. Шунингдек, бундай ҳолатлар ўта нодир. Демак, суннати набавияни бир киши якка ўзи асло ихота қила олмайди, комиллик Аллоҳ аzza ва жаллагина хосдир.

Имомларнинг ихтилофлари сабабларидан бири бўлган ушбу сабабга оид учта шубҳа пайдо бўлади. Қуйида

¹⁹⁶ «Саҳиҳ лиғойрихи» аслида «ҳасан лизотиҳи» ҳадис бўлади. Ҳадиснинг ривоят қилинган йўллари кўпайиши билан у «саҳиҳ лиғойрихи» даражасига кўтарилади.

¹⁹⁷ 3/70.

¹⁹⁸ 3/225.

улар ҳақида тўхталиб ўтаман. Лекин ундан олдин баъзиларда туғиладиган бир саволга жавоб бермоқчиман.

Нима учун бу сабабни сабабларнинг охиргиси, деясан?

Жавоб шуки, мен бу сабабни атайин, қасддан охирги сабаб, деб айтдим. Кўпчилик бу сабаб ҳақида сўз юришиб, уни сабабларнинг биринчиси, дейишганини яхши биламан. Улар «Имомлардан биронтаси амал қилмаган ҳадисни кўриб, имом бу ҳадисдан беҳабар бўлган, агар ҳадисни кўрганида, албатта амал қилган бўлар эди, ҳеч ким якка ўзи суннати набавияни тўлиқ қамрай олмайди», дейишга шошишади.

Мен эса икки асосга кўра уларнинг бу фикрларига қўшилмайман.

Биринчиси:

Улар ана шу имомнинг барча китобларини тўлиқ, астойдил ўрганиб чиқишмаган. Имомга ўша ҳадис етиб бормагани, шунинг учун унга хилоф қилганига оид оз бўлса-да далил ҳосил бўлиши учун унинг китобларини албатта ўрганиб чиқиш лозим. Айрим аҳли илмларнинг «Абу Ҳанифага «Фотиҳани Китобсиз намоз йўқ» ҳадиси етиб бормаган!» дейишганини эшитганман. Ваҳоланки, Абу Ҳанифа бу ҳадисни «Муснад»ида ривоят қилган. Китоб бир неча бор нашр қилинган, кенг тарқалган.

Шайхларимиз шайхи аллома, муҳаққиқ Муҳаммад Бахят Мутиъий раҳимахуллоҳ «Бола тўшакни кидир» ҳадиси ҳақида сўз юришиб, шундай дейди: «Ғаззолий шундай деган: «Бу ҳадис Абу Ҳанифага етиб бормаган. Агар етиб борганида, ҳаргиз жимоъ қилинган чўрини бу ҳадиснинг ҳукмидан истисно қилганини айтмаган бўлар эди. Буни Ҳарамайн имоми ҳам айтган». Сўнг бир неча сатрдан кейин шундай дейди: «Камол ибн Ҳумом ай-

тади: «Бунинг барчаси Абу Ҳанифа раҳимахуллоҳнинг мазҳабини яхши билмаганларидандир. Ушбу ҳадис у кишига етиб бормаган, деган гап тўғри эмас. Чунки айнан шу ҳадис у кишининг «Муснад»ида зикр қилинган!»¹⁹⁹

Мен шундай дейман:

«Бола тўшакниқидир» ҳадиси Муҳаммад Обид Синдийнинг тартибига кўра «Муснад»да «Никоҳ китоби»нинг охирги ҳадисидир. Уни аллома, шайх Муҳаммад Ҳасан Санбаҳлий «Тансиқун-Низом»да шарҳлаган. Ҳадисни Абу Ҳанифа ўз шайхи Ҳаммод ибн Абу Сулаймондан, у Иброҳим Наҳаъийдан, у Асвад ибн Язиддан, у эса Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳудан ривоят қилган. Бу эса Куфа аҳлининг Умар розияллоҳу анҳугача бўлган фақиҳлардан иборат санадидир.

Имом Абу Бакр Исмоилийнинг «Мўъжамуш-шуюх»ида шундай келади: «Абдуллоҳ ибн Масъуд: «Жунуб ҳолда тонг оттирган кишининг рўзаси дурст», деган. Суфён Саврий айтади: «Иброҳим Наҳаъий эса қазо қилади дейди» деб, Иброҳимнинг бу сўзидан ажабланар эди. Унга Ҳафс ибн Ғиёс: «Балки Иброҳим Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг жунуб ҳолда тонг оттирганлари, сўнг рўза тутаверганлари ҳақидаги ҳадисни эшитмагандир?» деди. Суфён: «Йўғ-е, у ҳадисни бизга Ҳаммод ибн Абу Сулаймон Иброҳимдан, у Асваддан, у эса Оишадан ривоят қилиб, айтиб берган», деди».

Иброҳим Наҳаъий ҳадисни билмаган, деб тахмин қилиб, қандай янглишганига эътибор қилинг!

Киши имомнинг барча китобларини тўлиқ ўрганиб чиқиб, бирон муайян ҳадисни унинг китобларидан топа олмаган ҳолда ҳам «Имом ўша ҳадисни билмаган», деб

¹⁹⁹ Иснавий, «Сулламул вусул лишарҳи ниҳаятил-суъл», 2/480.

айтиши жоиз эмас. Сиз бир саҳиҳ ҳадисни «Саҳиҳи Бухорий» ва «Саҳиҳи Муслим» китобларидан топа олмасангиз, «Имом Бухорий ва имом Муслимлар ўша ҳадисни билишмаган», дея оласизми? Йўқ, албатта!

Иккинчиси:

Имомни бирон ҳадисдан беҳабар, деб айтиш ғайбдан гапириш, мусулмонларнинг имомларига илмсиз, ҳужжат ва далилсиз таъна қилишдир. Ўша имом унга: «Мен бу ҳадисдан беҳабарман!» деб айтганми?!

Мана шу сабабли мен ушбу сабабни табиий равишда охирига қўйдим. Мантиқ ҳам, одоб ҳам шуни тақозо этади.

Ақлли киши бундай ҳолатда имомларга эътироз билдириб, «Фалон ҳадисдан беҳабар бўлганлар», деб айтишдан олдин биринчи навбатда ўзини айблаши лозим. Имом Байҳақий раҳимахуллоҳ «Маноқибуш-Шофъий»да имом Аҳмад ибн Ҳанбал розияллоху анҳудан ривоят қилинган ажойиб ҳикояни келтиради:

«Ҳумайд ибн Аҳмад Басрий айтади: «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ҳузурида эдим. Бир масалани муҳокама қилаётган эдик. Шунда бир киши Аҳмадга: «Эй Абу Абдуллоҳ! Бу борада саҳиҳ ҳадис йўқ!» деди. Аҳмад: «Гарчи бу борада саҳиҳ ҳадис бўлмаса-да, Шофъийнинг гапи бор, унинг ҳужжати бу масалада собитроқдир!» деди.

Кейин имом Аҳмад гапини давом эттириб, ҳалиги кишига ўзи билан имом Шофъий ўртасида бўлган бир воқеани айтиб берди. Унда имом Шофъий бирор фикрни айтса, албатта у фикрнинг суннатдан далили бўлиши айтилган. Лекин ўша далил баъзиларга махфий бўлади. Ҳатто имом Аҳмаддек зотларга ҳам махфий бўлиб қолиши мумкин.

У киши айтади: «Шофъийга: «Фалон, фалон масалаларда нима дейсиз?» дедим. Шунда у жавоб берди.

Мен: «Буни қаердан олиб гапиряпсиз? Бу тўғрида ҳадис ёки оят борми?» дедим. Шунда у ўша масалалар ҳақида Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан шундай бир ҳадис келтирдик, у ҳадис масалага очиқ-ойдин далолат қилар, лафзи ундан бошқа маънони кўтармас ҳам эди».

Албатта, ҳадисни имом Аҳмад розияллоҳу анҳу ҳам билар эди. Лекин ундан Шофеъий олган ҳукмни олиш, истинбот қилиш унга махфий қолган эди. Масалани сабр ва сокинлик билан суриштирди. Мана шу имомнинг юксак одобига далолат қилади. Шундай улуғ имом ўзини шундай тутган экан, ҳар бир мусулмон киши бундай ҳолатда имомдан ибрат олиши лозим!

Мавзуни баъзи имомларнинг сўзлари билан яқунлаш муносибдир.

Имом Абул Ҳасан Қобисий Моликий²⁰⁰ айтади: «Ҳадиснинг нақли ва лафзлари саҳиҳ эканини билган киши илмсиз равишда уни таъвил қилмаслиги, уни ҳалол ё ҳаромга далил қилмаслиги лозим. Чунки бу ривоят илми эмас. Ҳадиснинг носихи, мансухи бор. Мансух ҳадисга амал қилиш жоиз бўлмайди. Зотан, у амалдан қолдирилган бўлади.

Ҳадиснинг уламолар биладиган бир неча маънолари бор. Ҳозир уни батафсил ёритиш ўрни эмас. Бу ўринда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг видолашув ҳажидида қилган хутбаларидаги сўзлари кифоя қилади: «Шоҳид ғойибга етказсин. Балки шоҳид ўзидан кўра фақиҳроққа етказар!»

Имом Тақий Субкий «Ад-Дурратул мудийя» рисоласида бу ҳақда кўп сўз юритган. Ўқувчини зериктириб қўймаслик учун ундаги баъзи нарсаларнигина нақл қиламан. Субкий айтади: «Одамлар икки хил: Китоб ва

²⁰⁰ Ҳижрий 403 санада вафот этган.

суннатдан ҳукмлар чиқаришга қодир мужтаҳид олим; аҳли илмга тақлид қилувчи оми.

Мужтаҳиднинг вазифаси бирон ҳолат бўлса, шаръий далиллардан унга оид ҳукмни чиқаришдир. Омининг вазифаси эса уламоларнинг сўзларига амал қилишдир. Мужтаҳиддан бошқаси бирон оят ёки ҳадисни эшитиб, унга амал қиламан деб, уламоларнинг сўзларини тарк этишга ҳаққи йўқ. Агар уламоларнинг ўша ҳадисни била туриб, унга хилоф қилганларини билса, демак, улар бирон далил ёки асос бўлгани учунгина унга хилоф қилганлар. Аллоҳ таоло «Агар билмасангиз, зикр аҳлидан сўранг!» деган.

Мужтаҳид олимдан бошқалар, хусусан авом умумийлик ё мутлақлик бўлган бирон оятни эшитсалар, уламоларнинг сўзларига мурожаат қилмай, ўша умумийлик ёки мутлақликка амал қилишлари жоиз эмас. Чунки ундай умумий, мутлақ далилларга носих ва мансухни, умумийни ва хосни, мутлақни ва муқайядни, мужмални ва мубайянни, ҳақиқат ва мажозни билганларгина амал қиладилар».

Имом Субкий бу гапига Китоб ва суннатдан икки саҳифага яқин далиллар келтириб, сўнг шундай дейди: «Демак, бир далилнинг ўзига уни хослайдиган ёки қайдлайдиган далилларга назар солмай амал қилиш хато ҳисобланади... Агар киши далилдаги умумийликни хослайдиган ёки унга қарама-қарши бўлиб қоладиган далилни ўрганиш лозимлигини эътироф этса, албатта, бу ишни ўз аҳлига топширади ва ҳар бир илмнинг устида ундан-да илмли Зот борлигини билади. Шунингдек, киши суннатда баён қилиб берадиган ёки хослайдиган, ёхуд қайдлайдиган далил борлигини билмагунича, Китобдаги далилга амал қилиши ҳам тўғри бўлмайди. Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади:

«Ва сенга одамларга нозил қилинган нарсани ўзларига баён қилиб беришинг учун Зикрни нозил қилдик. Шоядки, тафаккур қилсалар» (Наҳл сураси, 44-оят).

Субкий яна шундай дейди: «Ким Китоб ва суннатни ҳамда имомларнинг сўзларини билмаса, уни тўғри йўлга йўллаб қўядиган пешвоси бўлмай туриб, ўзи эшитган бирон далилга амал қилиши жоиз эмас».

Уламоларнинг бу масала хусусидаги сўзлари жуда кўп. Ким агар мужтаҳид бўлмаса, демак, у тақлид қилувчи омидир. Бу масала усул китобларида батафсил ёритилган.

УШБУ САБАБГА ЭЪТИРОЗ ЎЛАРОҚ БИЛДИРИЛАДИГАН УЧ ШУБҲА

Биринчи шубҳа:

«Мужтаҳид имомларнинг айрим ҳадислардан беҳабар бўлганларига хужжат қоим қилишинг бошқа масалада яна бошқа ҳадислардан беҳабар бўлганлар, яна бошқасида бошқа далилларни билмаганлар, деган хулосага олиб боради. Агар шундай бўлса, у ҳолда далилни ўзимиз топиб, амал қилаверайлик, шунда хотиржам бўламиз».

Бу шубҳанинг жавоби куйидагича:

«Имом жуда оз бўлса-да, бирор дадилдан беҳабар қолган бўлса, албатта, унинг асҳоблари буни истидрок қилишган ва унинг мазҳаби мукамал ҳолда қарор топган. Бундай асҳоблар Абу Ҳанифанинг Абу Юсуф ва Муҳаммад каби, Шофеъийнинг Музаний ва Бувайтий каби, Моликнинг Ашҳаб ва Ибн Қайс каби шогирдларидир. Имом Аҳмаднинг мазҳабида ҳам худди шундай.

Агар Исломнинг олтин даврида мужтаҳид деб тан олинган имом жуда оз сонли, айрим далиллардан беҳабар қолган бўлса, сафнинг охиридаги муқтадий ундан-

да кўп нарсадан, ҳатто асосий нарсадан ҳам беҳабар қолгани асло эҳтимолдан холи эмас.

Агар мужтаҳид имом беҳабар қолган ҳадислар ҳатто мисол қилиб кўрсатишга ҳам арзимайдиган даражада оз бўлса, ақл ва илмнинг мантиқи оз билан кўпга ҳукм қилишни нотўғри санайди. Бу ўринда мантиқ аксинча, кўпни озга ҳукмрон қилишни тақозо қилади.

Биз «Имомга бу ҳадис етиб бормаган, шунинг учун бу масалада мана бундай ҳукм қилган. Эҳтимол, унга мана бу ҳадис ҳам етиб бормаган, шу сабабли мана бу масалада бундай ҳукм айтган. Имом айтган барча ҳукмларда мана шу эҳтимол мавжуд, шу сабабли биз барча мужтаҳид имомлардан алоҳида ажраб чиқиб, янги фикҳ бино қиламиз. Зотан, бу эҳтимол қаршисида ҳеч бир имомнинг фарқи йўқ», деб айтмаймиз!

Балки бундай деймиз:

«Имомга бу масаладаги далил маълум бўлган ва унинг тақозосига кўра ҳукм қилган. Бундан бошқа масалаларда ҳам худди шундай бўлган».²⁰¹

²⁰¹ Кавсарий раҳимахуллоҳ «Ан-Нукат ат-торифа» китобининг муқаддимасида имом Абу Ҳанифанинг фикҳидаги тақдирий масалаларнинг адади камида саксон уч мингта масала эканини айтади. Бу қадар улкан ададдаги масалалар олдида у зот далилидан беҳабар қолган айрим масалалар ҳеч нарса эмас-ку.

Абу Зуръа Димашкийнинг «Тарих»ида (1/263) Авзойининг етмиш мингдан ортиқ масалага жавоб бергани айтилади.

Халилий «Иршод»да (1/198) шундай деган: «Авзойий фикҳда ёддан саксон мингта масалага жавоб берган!»

Бу рақамлар сизни кўрқитмасин! Фақиҳлар эмас, муҳаддислар имоми бўлган Боғандий айтади: «Мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларидан уч юз минг масалага жавоб айтдим!»

Қасталоний «Латоифул ишарот»да (1/95) айтади: «Асмаъий шундай деган: «Қироат ва луғат имоми Амр ибн Алодан Қуръон, шеър ва араб тилига оид саккиз юз минг масала сўрадим. У гуё бу нарсаларни барча араблар биладигандек жавоб берди».

Минглаб масалалар қаршисида бир масала бўлса ва унга оид далил имомга етиб келмаганини аниқ билсак, ҳукмимиз айнан шу масалада бўлади. Лекин бу билан бошқа масалаларда ҳам имомга далил етиб келмаган, дея хулоса қила олмаймиз.

Инсофли ўқувчидан ушбу жумлаларни диққат билан ўқиб, сўнг баъзи шахсларнинг гап йўналишини қандай буриб юборишига эътибор қаратишларини сўрайман. Айтишадик: «Биз ҳар қандай ҳолатда Китоб ва Суннатга эргашишга, у иккисини бошқа барча нарсалардан устун қўйишга мажбурмиз. Агар имомларнинг Аллоҳнинг Китоби ва Расулининг суннатига муҳолиф бўлган бирорта сўзларини топсак, бизнинг ва ўша гап етиб борган ҳар бир мусулмоннинг зиммасидаги вазифа ўша имомнинг гапини тарк қилиш ва Аллоҳ ва Расулининг сўзини олишдир. Чунки имомлар суннатнинг ҳаммасини ихота қилмаганлар. Суннатнинг маълум бир қисмидан беҳабар қолганлар...»²⁰²

Бундайларнинг фикрига раддия ўлароқ юқоридаги айтганларим кифоя қилади!

Иккинчи сабаб шубҳа:

«Ҳозирги кунда суннат китоблари кўп. Замондош тадқиқотчиларда олдингиларга қараганда улардан фойдаланиш имконияти анча кенг. У китоблардан нашр қилиб, турли мундарижалар ва компьютер орқали бемалол исталган маълумотни топиш мумкин. Ҳозирда замонавий воситалар орқали китоблардаги собит маълумотларнигина олиб, бошқасини олмаслик, далили бор фикр ҳукмларни олиб, далилсизини тарк этиш имкони бор».

²⁰² Муҳаммад Ийд Аббосий «Ҳақиқатут-таъйин лимазҳабил аимматил мужтаҳидин». 66-бет.

Бу шубҳа бир неча важҳдан бўлади:

Биринчидан:

Бу аҳмоқлик сабабли айтилган гапдир.

Қадимда шундай дейишар эди:

وَكَمْ لِلشَّيْخِ مِنْ كُتُبٍ كِبَارٍ
وَلَكِنْ لَيْسَ يَذْرِي مَا دَحَاهَا

Баъзи шайхлар борки, асарлар битган,

Жавонларга тўлган, эҳтимол, сўзи,

Афсуслар бўлсинки, китоблар ичра

Не маъно жамланган, билмайди ўзи.

Яна шундай гап ҳам бор:

لَيْسَ بِعِلْمٍ مَا حَوَى الْقِمَطْرُ
مَا الْعِلْمُ إِلَّا مَا وَعَاهُ الصَّدْرُ

Амал қил, эй дўстим, неники билсанг,

Билганингга ўтар гар амал қилсанг.

Жавондаги китоб эмасдир илм,

Қалбларни тўлдирган илмдир, билсанг!

Ибн Ҳазм раҳимахуллоҳнинг таъбири билан айтганда:

فَإِنْ تَحْرِقُوا الْقِرطَاسَ لَا تَحْرِقُوا الَّذِي
تَضَمَّنَهُ الْقِرطَاسُ بَلْ هُوَ صَدْرِي

يَسِيرُ مَعِيَ حَيْثُ اسْتَقَلْتُ رَكَائِي
وَيَنْزِلُ إِنْ أَنْزَلُ وَيُذْفَنُ فِي قَبْرِي

*Китобларим ёқиб, йўқотолмайсиз,
Нақшинкор йўнилган менинг қалбимда.
Отда юрсам, мен-ла сайр этарлар ва
Кўмилсам, ётарлар бирга қабримда.*

Хатиб «Адабул фақиҳ вал-мутафаққиҳ»да айтади:

«Баъзи донишмандларга: «Фалончи жуда кўп китоб тўплаган», дейишибди. Шунда: «Унинг фаҳми китоблари миқдоричами?» дебди донишманд. «Йўқ», дейишибди унга. «Ҳеч нарса тўпламабди. Ахир чорвалар илмни нима ҳам қиларди?!» дебди донишманд.

Бир киши ёзган нарсасини ўзи тушунмайдиган кишига шундай деди: «Ёзганингдан сенга фақат чарчоқ, бедорлик ва қоғозингни қоралаш қолди, холос».

Тақийуддин Абул Аббос раҳимахуллоҳ «Рофъул малом»да шундай дейди: «Агар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг барча ҳадисларини муайян китобларга тўплаш мумкин, деб фараз қилинганида ҳам, олим китоблардаги жамики маълумотларни билиши мумкин эмас. Бунинг бир кишида ҳосил бўлишини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Баъзида бир кишида кўплаб китоблар бўлади, лекин у китоблардаги маълумотларни тўлиқ ихота қила олмайди. Шунинг учун бу китоблар жамланишидан олдин ўтган имомлар кейингилардан кўп жиҳатдан устундирлар. Чунки уларнинг китоблари қалбларида бўлган. Улар бир неча жилдлар келадиган китобларни ҳифз қилганлар. Бунга асло шубҳа йўқ».²⁰³

²⁰³ «Рофъул малом», 18-бет.

Иккинчидан:

Имомларимиз кўп таълиф қилганларига, бизгача уларнинг меросларидан кўп нарса етиб келган бўлишига қарамай, улар ўзлари ёд билган нарсаларнинг озгина қисминигина таълиф қилишган. Бу ҳақда юқорида Тақийюддин Абул Аббоснинг сўзини, ундан олдин Лайс ибн Саъд, Аҳмад ибн Фуротларнинг сўзларини кўрдингиз.²⁰⁴

Имом Боғандийнинг сал олдинроқ ўтган гапини эсланг: «Мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларидан уч юз минг масалага жавоб айтдим!»

Учинчидан:

Бугунги кунда суннат китобларининг энг каттаси Муттақий Ҳиндийнинг «Канзул Уммол»идир. Унда қирк олти мингдан ортиқ ҳадис бор. Лекин юқорида айтилганидек, ундан фойдаланишнинг имкони йўқ. Чунки унда зикр қилинган баъзи манбалар йўқ, уларнинг санадларининг ҳам таҳқиқи йўқ. Шунинг учун ишимиз барибир уларнинг санадларини билишга келиб тўхтайверади.

Тўртинчидан:

«Канзул Уммол»даги ҳадисларнинг адади мужтаҳид имомларнинг ёд олган ва эшитган ҳадисларининг адади ҳақида нақл қилингандан анча оз. Шунингдек, унда такрор келган ҳадислар ҳам бор.

Юқорироқда имом Абу Ҳанифанинг ўз таснифотларида етти юз мингдан ортиқ ҳадисни зикр қилгани, «Ал-Осор» китобини эса қирк минг ҳадисдан танлаб олгани айтилди.

²⁰⁴ «Тазкиратул Ҳуффо»да (1/544) ҳижрий 257 санада вафот этган имом Аҳмад ибн Фурот Розийнинг таржимаи ҳоли келтирилган. У шундай дейди: «Бир ярим миллион ҳадис ёздим. Ўз таълифотларимда улардан беш юз мингасидан фойдаландим». Яъни ёзиб олганларидан учдан биринигина таълифотларида ишлатган.

Яна имом Молик розияллоху анҳунинг юз мингта ҳадис ривоят қилгани, ушбу ҳадислардан ташқари ҳам қилган ҳадислари анча эканини айтиб ўтдик. Имом Аҳмад розияллоху анҳу ўзининг «Муснад»идаги ҳадисларни етти юз эллик минг ҳадисдан танлаб олгани ҳам машҳурдир!

«Иъломул муваққиъин»да шундай ривоят келади:

«Бир киши имом Аҳмад розияллоху анҳудан сўради: «Бир киши юз минг ҳадисни ёд олса, фақиҳ бўладими?»

Имом: «Йўқ!» деди.

«Икки юз минг ҳадисни ёд олса-чи?» деди. Имом яна: «Йўқ!» деди.

«Уч юз минг?» деди. Имом яна: «Йўқ!» деб жавоб берди.

«Тўрт юз минг бўлса-чи?» деган эди, имом «Бўлса керак» дегандек, қўли билан ишора қилди, яъни тўрт юз минг ҳадисни ёд олган одам фақиҳ бўлиши ва одамларга фатво айтиши мумкинлигига ишора қилди.

Хатиб «Жомеъ»да Яҳё ибн Маъиндан ривоят қилади:

Яҳёга: «Киши юз минг ҳадисдан фатво айта оладими?» дейишди. У: «Йўқ!» деди.

«Икки юз минг бўлса-чи?» дейишди. У яна: «Йўқ!» деди.

«Уч юз минг?» дейишди. Яна: «Йўқ!» деди.

«Беш юз мингта ҳадисдан-чи?» деган эди, «Эҳтимол» деди.

Хатиб бу ривоятга қўшимча қилиб айтади: «Яҳё ибн Маъин айтган миқдордаги ҳадисларни тўплашнинг ўзигина кишини фатво бериш мақомига лойиқ қилиб қўймайди. У одам ўша ҳадисларни яхши билиши, уларни таҳлил қилиши ва чуқур англаши ҳам лозим. Чунки илм фаҳмлаш ва атрофлича тушунишдир. Ривоятни қўпайтириш эмас!»

Тақийюддин Абул Аббос раҳимаҳуллоҳ ҳам ушбу ададни имом Аҳмад розияллоҳу анхунинг ўзидан «Му-саввада»да нақл қилган.

Ушбу улкан ададдаги ҳадисларга мавкуф, мақтуъ ва санадлари бир неча хил бўлган ҳадислар ҳам киришини инкор қилмаймиз. Лекин нима бўлса ҳам, орада катта фарқ бор! Санадлари турли хил бўлган такрор ҳадисларнинг лафзида ҳам кўпинча ҳар хиллик бўладики, бу эса ҳадисни тушуниш ва ундан истифода қилишда кўл келади.

Мавкуф ҳадислар эса шаръий далилларни салафи солиҳлар қандай тушунишгани, қандай татбиқ қилишгани борасидаги билимни ҳосил қилишда катта хизмат қилади.

Бешинчидан:

Агар бундай катта сонли ҳадисларнинг барчаси мавжуд, деб тасаввур қилсак ҳам, имомлар ўртасидаги ихтилоф барибир қоимлигича қолади. Чунки кўриб турганингиздек, ихтилофнинг бундан бошқа ҳам бир нечта сабаблари бор.

Ушбу ва бундан бошқа кўпгина қиссаларда ибрат олувчилар учун етарли ибрат бор.

Ромаҳурмузий «Ал-Муҳаддисул Фосил»да ривоят қилади: «Бир аёл Яҳё ибн Маъин, Абу Ҳайсама, Ҳалаф ибн Солим каби буюк муҳаддислар бор бир мажлис олдида тўхтади. Улар ҳадис борасида музокара қилиб ўтиришарди. Аёл уларнинг «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай дедилар...», «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан эшитди, буни фалончи ривоят қилган...» Бу ҳадисни фалончидан бошқалар айтмаган...» каби гапларини эшитиб турди-да, улардан: «Ҳайзли аёл ўлик ювса бўладими?» деб сўради. Ўша аёл ғассола эди. Аёлга би-

ронталари жавоб бера олишмай, бир-бирларига тикилишди. Шунда Абу Савр келиб қолди. «Мана бу келган одамдан сўра!» дейишди аёлга. Аёл унга қаради. Абу Савр яқин келиб қолган эди. Ундан ҳалиги саволини сўради. Шунда Абу Савр: «Ҳа, ҳайзли аёл ўлик ювса бўлади. Чунки Усмон ибн Аҳнафнинг Қосимдан, унинг Оиша розияллоху анҳодан ривоят қилган ҳадисида Набий соллаллоху алайҳи васаллам Оиша онамизга: «Ҳайзинг кўлингга эмас-ку!» деганлар. Яна Оиша онамизнинг «Мен ҳайзли ҳолимда Расулуллох соллаллоху алайҳи васалламнинг сочлардан сув билан фарқ очиб кўяр эдим», деган гаплари ҳам бунга далил бўлади. Демак, ҳайзли ҳолда тирик одамнинг сочидан сув билан фарқ очиб кўйиш дуруст бўлса, ўликни ювиш янада бунга лойикрокдир!» деди.

Шунда мажлисдагилар: «Тўғри, буни фалончи ривоят қилган! Бу ҳадисни мана бу йўл орқали ҳам биламиз!» дейишганича, ҳадиснинг йўллари ва ривоятларига шўнғиб кетишди. Ҳалиги аёл уларга қараб: «Ҳозиргина қаерда эдинглар!?» деди.

Имом Аҳмад ҳадисни таҳаммул қилиш ва адо этиш, ҳадис учун сафар қилишга қаттиқ киришиб, ҳадиснинг фикҳига у қадар эътибор бермайдиган асҳобларини имом Шофеъийнинг мажлисига боришга ундар, унинг фикҳидан истифода қилишга чақирар эди. Исҳоқ ибн Роҳавайх, Яҳё ибн Маъин ва Ҳумайдий кабилар ҳадис ёдлаш, тадқиқ қилиш борасида якка ўзи бир уммат бўлган зотлар эди. Баъзилар бошланғич билимларни олаётганларга айтаётганларидек, ҳадисни билишнинг ўзи кифоя қилганида эди, имом Аҳмад асҳобларини фикҳга чорлашида ҳеч бир маъно бўлмас, имом Аҳмаднинг ўзи имом Шофеъийни лозим тутишидан фойда бўлмас эди. Хусусан, аҳён-

аҳёнда имом Шофеъийнинг ўзи ҳам ҳадис масаласида имом Аҳмадга мурожаат қилар ва: «Сизлар ҳадис ва унинг риждоллари борасида мендан кўра олимроқсиз! Хоҳ куфий ҳадис, хоҳ басрий ҳадис ёки шомий ҳадис бўлсин, саҳиҳ бўлса, уни менга билдириб қўйинглар. Токи мен ўша ҳадисга юрай!» дер эди.

Бу мавзудаги мисолларни кўпайтиришни унча хуш кўрмадим. Чунки бунда бир томонга ён босиб, иккинчи томоннинг эътиборига путур етказиб қўйиш хавфи бор. Уламоларимизнинг барчаларидан Аллоҳнинг Ўзи рози бўлсин!

Олтинчидан:

Ибн Маъин ва бошқа имомларда бўлганидек, мавжуд ҳадислар ижтиҳод учун кифоя қилади, деб фараз қилсак ҳам, ҳадисларнинг мавжудлигининг якка ўзи ижтиҳод учун кифоя қилмайди. Чунки ижтиҳоднинг бошқа бир қанча шартлари бор. Улар мужтаҳид кишининг бир неча исломий фанларни яхши билишидир. Хатиб «Фақиҳ вал-мутафаққиҳ»да имом Шофеъийнинг бу ҳақдаги сўзини нақл қилган:

«Имом Шофеъий айтади: «Аллоҳнинг дини борасида фатво бериш ҳар кимга ҳам жоиз эмас. Ижтиҳод фақат Аллоҳнинг Китобини – носихию мансухини, муҳкамию муташобиҳини, таъвилию танзилини, маккийсию маданийсини, нима ирода қилинганию нима ҳақда нозил бўлганини биладиган,²⁰⁵ Расулуллоҳ сол-

²⁰⁵ Мужтаҳид Куръон илмларидан бўлган қироат илмини ҳам яхши билиши лозим. Аллома Қасталоний «Латоифул ишорот»да (1/171) қироат илмининг фойдаси ҳақида сўз юритиб, шундай дейди: «Уламолар қироатлардаги ҳар бир ҳарфдан шундай маънолар чиқаришганки, айнан ўша маънони бошқа қорининг қироатидан топиш имконсиз. Қироат фақиҳларнинг истинботи учун хужжат ва ҳақ йўлга ҳидоят учун манба ҳамдир».

лаллоху алайҳи васалламнинг суннатларини Қуръонни билгандек биладиган, араб тилида мутамаккин, араб шеъриятдан хабардор кишигагина жоиз бўлади. Шу билан бирга, инсофли ва камгап бўлади. Шунингдек, уламоларнинг ихтилофларини яхши биладиган бўлиши лозим. Агар шундай бўлса, ҳалол ва ҳаром масаласида гапириши, фатво бериши мумкин. Йўқса, гапиришга ва фатво беришга асло ҳаққи йўқ».

Қироатлардаги турлилик орқали ҳақ йўлга ҳидоят топишга қуйидаги мисолни келтирамиз. Ҳамза ва Кисойилардан бошқаларнинг қироатларида Анъом сурасининг 159-оят:

إِنَّ الَّذِينَ فَرَقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ

«Динларини тафриқа қилиб, ўзлари гуруҳбозлик қилганларга ҳеч бир алоқанг йўқ» шаклида қироат қилинади.

Оятдаги «...тафриқа қилиб...» дея маъно берилаётган калима араб тилида «أَوْقَرَةٌ» дир. Ушбу қироатни далил қилиб, «Тафриқа қилганлардан му-род тақлидчилар ва фақиҳларга эргашганлар», деб айтиш очиқ хато, тўғри йўлдан тойиш ва Аллоҳ азза ва жалла кофирлар ҳақида нозил қилган оятини Унинг мўмин бандаларига татбиқ қилишдир. Айнан шу оятни Ҳамза ва Кисойилар қуйидагича қироат қилишган:

إِنَّ الَّذِينَ فَارَقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ

Яъни «أَوْقَرَةٌ» деб қироат қилишган. Маъноси эса «...динларини тарк этганлар, динларидан чиққанлар» деганидир. Бу қироат Алий розияллоху анхудан ривоят қилинган бўлиб, юқоридаги машҳур қироатда келган эҳтимолий маънони бу мутавотир қироат йўққа чиқаради ва бунга кўра динларидан ажраб чиққан залолатдаги кофирлар тушунилади. Алий розияллоху анху бу оятни қироат қилиб: «Аллоҳга қасамки, улар динда тафриқа қилмадилар, балки диндан чиқиб кетдилар!» дер эди.

Қироат илмини билиш нақадар аҳамиятли эканини мулоҳаза қилиясизми?! Агар бу қироат бўлмаса, мазҳаблар ҳам айнан адашиш манбаи сифатида тушунилиши эҳтимоли юзага чиқиб қолар эди. Ҳамза ва Кисойиларнинг Алий розияллоху анхудан ривоят қилинган қироатларида эса ояти каримадан кофирлар назарда тутилгани очиқ-ойдин билинмоқда ва юқоридаги этимолоий маъно эса тамоман йўққа чикмоқда! Бунга диққат қилинг!

Имом Абу Шома раҳимаҳуллоҳ «Хутбатул китабил муаммал»да айтади: «Билгин! Фикҳий масалаларни чиқариб олиш ва уларни таҳқиқ қилиш усули фикҳ илми-ни мустаҳкам билишга боғлиқдир. Ушбу илмларнинг барчасини мустаҳкам ўзлаштириш эса араб тилини чуқур билиш, унинг важҳларини, йўлларини, мажозини ва истъомолда қандай ишлатилишини яхши англаш орқали бўлади. Шунинг учун тилни яхши билмаганлар кўп адашишган, усулда ҳам, фуруъда ҳам турли хатоларга йўл қўйишган».

Абу Убайд айтади: «Асмаъийнинг шундай деганини эшитдим: «Халил ибн Аҳмаднинг шундай деганини эшитдим: «Айюб Сахтиёнийнинг шундай деганини эшитдим: «Ирокдаги зиндиқ бўлганларнинг аксарияти араб тилини яхши билмаганлари сабабли шундай бўлган». Зухрий айтади: «Қуръон таъвилининг кўп ўринларида одамлар араб тилини яхши билмаганлари учун хатога йўл қўйишди».

Ибн Абдулбарр «Талаб мартабалари ва мазҳабга насиҳат боби» остида бу ҳақда батафсил сўз юритган, имом Шофеъийнинг юқоридаги гапини келтириб, уни салафи солиҳларнинг сўзлари билан қувватлаган. Шунингдек, мурсал ҳадисни муттасилдан ажрата олиш учун Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратларини, динни у зотдан олиб, кейингиларга етказган саҳобаларнинг сийратларини билиш лозимлигини, одилларни ғайриодиллардан ажрата олиш учун саҳобалардан нақл қилувчилар ва уларнинг ҳолатларини ҳам яхши билиш кераклигини таъкидлаган.

Айтаманки, айнан мана шу рижол илми, жарҳ ва таъдил илмидир. Биргина мана шу илми яхши ўзлаштириш толиби илмнинг ҳаётининг жуда кўп қисмини олади.

Имом Ғаззолий раҳимаҳуллоҳ ҳам «Манхул»да шунга ўхшаш шартларни зикр қилган. Унда имом Шофеъийнинг юқоридаги фикрини бошқачароқ ифода қилиб, шундай деган: «Фикхун-нафс ҳам лозимдир. У шундай қобилиятки, уни тажриба орқали қўлга киритиб бўлмайди!»

Тарожим китобларида бирон ровийни мақталса, «фақихун-нафс», дейилганини кўрасиз. Муҳаддислар буни «фақиҳул-бадан» дейишади. «Фақихун-нафс»нинг васфи ўз имомининг мазҳабини ёд билган, далилларини яхши билган, уларни асослаб бера оладиган, изоҳлаб, таҳрир қила оладиган, тазйиф ва таржиҳ қила оладиган кишидир. Лекин бундай киши мазҳабни ёд билиш, истинбот қилиш, усулда мутамаккинлик (пухталиқ) жиҳатидан биринчи ва иккинчи мартабадагилардан пастда туради. Имом Нававий «Мажмуъ»да бу ҳақда шундай дейди: «Тўртинчи асрнинг охирларигача бўлган мутааххирларнинг аксарининг васфи мана шудир. Улар мазҳабни тартиблаб, таҳрир қилган мусаннифлардир...»

Айтаманки, имом Ғаззолий «фақихун-нафс» деб айтганда бундан юқорироқ мартабани назарда тутган. Чунки у бу сўзини мустақил мужтаҳид ҳақида айтган. Имом Нававий айтган мартаба эса мазҳабда таржиҳ қила оладиган уламоларга оиддир.

«Мусаввада»да ҳам «Фатво бериш ва ҳукм чиқаришга лойиқ кишининг васфи» деган сарлавҳа остида кўп фойдали гаплар айтилган.

Шу билан бирга, ундай киши солиҳ амал, тақво ва ибодат, зуҳд ва нафс поклигини доим ўзига лозим тутиши, Исломдаги комил сифатлар билан зийнатланиши, бу жиҳатдан ҳам бошқаларга намуна бўлиши керак.

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳам имом Табароний «Муъжамул авсат»да Алий каррамаллоҳу ваҳҳа-

худан ривоят қилган ҳадисда бунга ишора қилганлар. «Алий айтади: «Эй Аллоҳнинг Расули! Агар бир иш бўлса-ю, у ҳақда бизда на амр, на наҳий бўлмаса, нима қиламиз?» дедим. Шунда у зот: «**Ўша иш борасида фақиҳлар ва обидлар билан маслаҳат қиласизлар, уни хос фикрга ташлаб қўймайсизлар!**» дедилар.²⁰⁶

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам илм ва фаҳм билан бир қаторда ибодат ҳам муҳим эканига ишора қилмоқдалар.

Бу маънони Доримий «Сунан»ида мурсал ҳолда ривоят қилган ҳадис ҳам қўллайди. «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан Китоб ва суннатда бўлмаган бирон иш содир бўлса нима қилиш кераклиги ҳақида сўрашганда: «Буни мўминларнинг обидлари кўриб чиқишадди», деганлар.

Насоий «Сунани суғро»да Ибн Масъуд розияллоҳу анҳудан шундай ривоят қилади: «**Шундай замон келдики, унда қозилик қилмаймиз, ундай мақомда эмасмиз. Сўнг Аллоҳ азза ва жалла биз учун ўзингиз кўриб турган нарсага етишни тақдир қилди. Бу кундан кейин кимда бирор масала бўлса, Аллоҳнинг Китоби билан ҳукм қилсин! Агар Аллоҳнинг Китобида келмаган иш бўлса, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам у ҳақда қандай ҳукм қилган бўлсалар, шундай ҳукм қилсин! Агар Аллоҳнинг Китобида ҳам, Набийсининг суннатида ҳам бўлмаган иш келса, солиҳлар ҳукм қилганларидек ҳукм қилсин! Агар Аллоҳнинг Китобида ҳам, Набийсининг суннатида ҳам, солиҳларнинг ҳукмида ҳам бўлмаган иш**

²⁰⁶ «Мўъжамул Авсат» (1641). Ҳайсамий «Мажмаъуз завоид»да (1/178): «Ҳадиснинг риҷоллари ишончли ва саҳиҳ аҳлидандир!» деган. Суютий «Мифтоҳул жанна»да бу ҳадисни саҳиҳ, деган.

келса, ўз фикри билан ижтиҳод қилсин, «Кўрқаман, кўрқаман», демасин. Чунки ҳалол ҳам очиқ-ойдиндир, ҳаром ҳам очиқ-ойдиндир. Буларнинг орасида эса шубҳали ишлар бор. Сени шубҳага солган нарсани тарк этиб, шубҳага солмаган нарсани ол!» Абу Абдурахмон – яъни имом Насоий – айтади: «Бу ҳадис жайиддир, жайид».

Сўнг Насоий сайидимиз Умар ибн Хаттоб розияллоху анхунинг ўз қозиси Шурайҳга ёзган мактубини ривоят қилган. Унда ҳам шу маъно бор.

Улуғ ровийлардан бири, имом Абу Ҳанифанинг хос шогирди имом Ҳафс ибн Зиёднинг ҳукмларига назар солиб, имом Абу Юсуф шундай деган: «Ҳафс ва унга ўхшаганлар қиёмул лайлга одатланганлар». Қиёмул лайл эса солиҳларнинг шиорларидир. Бошқа ўринда Абу Юсуф яна шундай деган: «Ҳафс Аллоҳни ирода қилди, Аллоҳ ҳам уни муваффақ қилди». Бошқа бир ривоятда эса: «Аллоҳ уни қиёмул лайлга муваффақ қилди», деган.²⁰⁷

Имом Аҳмад раҳимахуллоҳнинг асҳобларидан бири сайид Абдулваҳҳоб ибн Абдулкарим ал-Варроқ раҳимахуллоҳнинг таржимаи ҳолида имом Аҳмаднинг бу киши ҳақидаги қуйидаги гапи келади: «Солиҳ кишидир. Бундай киши ҳақни топишга муваффақ қилинади».²⁰⁸

Кейинроқ ушбу хабарнинг асли имом Аҳмаднинг «Вараъ» номли китобининг бошида келганини кўрдим. Фатҳ ибн Абу Фатҳ имом Аҳмадни ўлим тўшагида ётганида зиёрат қилиб, унга: «Ўзингиздан кейин бизга яхши ўринбосар қолиши учун Аллоҳга дуо қилинг! Сиздан кейин кимдан сўраймиз?» деди. Шунда у: «Абдулваҳҳоб Варроқдан сўранглар!» деди. Баъзилар: «Унинг

²⁰⁷ «Ал-жавоҳирул мудийя» 2/141.

²⁰⁸ «Тазкиратул хуффо», «Таҳзиб-тахзиб» 6/448.

илми у қадар кенг эмас-ку?» дейишган эди, имом Аҳмад: «Албатта, у солиҳ кишидир. Бундай киши ҳақни топишга муваффақ қилинади!» деб жавоб берди.

Аслида у зотлар илм талаб қилишдан олдин Аллоҳга ибодат қилар, илмга солиҳ ҳолда ибодат, хушуъ ва зуҳд билан кирар эдилар.

Ибн Абу Ҳотим «Тақдимату жарҳ ва таъдил»да мужтаҳид имом Суфён Саврий розияллоху анҳунинг шундай деганини ривоят қилади: «Илм талаб қилмоқчи бўлган киши аввал йигирма йил ибодат қилар эди».

Учинчи сабаб шубҳа:

Бу сабабга оид охирги шубҳа баъзиларнинг қуйидаги фикри:

«Агар мужтаҳид имомларнинг ҳар бири суннатни тўлиқ ўрганиб чиққанларида эди, саҳиҳ ҳадис бўлган ҳеч бир масалада заиф ҳадисни далил қилиб келтирмаган бўлар эдилар. Хусусан, ўша саҳиҳ ҳадисни бошқа имом далил қилиб келтирган бўлса. Чунки саҳиҳ ҳадис заиф ҳадисдан беҳожат қилади. Имомнинг заиф ҳадисни ҳужжат қилгани саҳиҳ ҳадисдан беҳабар эканига далилдир».

Бу шубҳанинг жавоби қуйидагича:

«Албатта, мужтаҳид имомларимиз суннатни тўлатўкис ва етарли миқдорда ўрганиб чиққанлар. Буни билиш учун уларнинг сийратларига инсоф ва маърифат билан назар солиш kifоядир.

Бир масалада саҳиҳ ҳадис бўла туриб, унга муҳолиф заиф ҳадисни ҳужжат қилганларига келсак, бу гапнинг замирида чалкашлик ва ҳақиқатни бузиб кўрсатиш борлигини инсофли ўқувчи албатта билади. Бунинг баёни бир неча мулоҳазаларга тўхталиб ўтишни талаб этади.

Биринчи мулоҳаза: Фақиҳлар ўз китобларида далил сифатида келтирадиган ҳадислар мазҳабнинг имоми ҳужжат қилган айни ҳадислар бўлавермайди. Ҳа, фақиҳлар келтираётган ҳадисларга кўпинча мазҳаб имоми таянган бўлади. Лекин келтирилган ҳар бир ҳадисни имомнинг ихтиёри, деб айтиб бўлмайди.

Улар айтаётган фикҳий ҳукм ҳақиқатан имомнинг ҳукми бўлади, лекин далил кўпинча имом ихтиёр қилган далил бўлавермайди. Имомининг айтган ҳукмини баён қилаётиб, муаллиф унга мувофиқ келадиган ҳадисни топади-да, ўша ҳукмга далил ўлароқ зикр қилади, имомнинг эса бошқа далили ҳам бўлиши мумкин, валлоҳу аълам.

Ушбу мулоҳаза ҳанафий мазҳабига кўпроқ мувофиқ келади. Чунки имом Абу Ҳанифа ўзининг фикҳи ва далилларини ёзмаган. Имом Молик, Аҳмадлар ҳам шунга яқин. Имом Шофеъий ҳам «Ал-Ум» китобида ўзининг фикҳи ва далилларининг озгинасини жамлаган, холос.

Марғиноний Ҳанафийнинг «Ал-Ҳидоя», Ибн Абу Зайд Қайравоний Моликийнинг «Ар-Рисала», Шерозий Шофеъийнинг «Ал-Муҳаззаб» ва Ибн Қудома Ҳанбалийнинг «Ал-Муғний» китобларида, шунингдек, бошқа фикҳ китобларида келтириладиган ҳадисларнинг аксарияти мазҳаб имомларининг ихтиёри эмас.

Фикҳий мазҳаблардан бирининг китобидаги ҳадисларни таҳриж қилаётиб, икки толиби илм ўша мазҳабга таъна қилишибди. Чунки китобда келтирилган ҳадисларнинг аксари ҳақида муҳаддислар «тўқима», «заиф», «марфуъ эмас», деб айтишган экан. Афсуски, бу икки толиби илм бу ҳадисларни айни мазҳаб имомининг ҳужжатлари, деб ўйлашган ва «Қандай қилиб тўқима, заиф ҳадисларни

Аллоҳнинг шариатига ҳужжат қиладиган кишини имом ёки мужтаҳид сифатида тан оламиз?» деб таъна қилишган. Ҳолбуки, ҳолат асло улар ўйлагандек эмас.

Ушбу мулоҳазада айтган фикрим тўғри эканига, воқеликда фақиҳларимиз шундай бўлишганига Ибн Салоҳ раҳимахуллоҳнинг «Муқаддима»да айтган қуйидаги гапи далил бўлади: «Саккизинчи фойда: ...бунга амал қилмоқчи бўлган, буни ҳужжат қилмоқчи бўлган кишининг вазифаси – агар ҳадисга амал қилиши²⁰⁹ ёки бир мазҳаб учун уни ҳужжат қилиши жоиз бўлган кишилардан бўлса – ўзи ёки ундан бошқа ишончли одам солиштирган аслга мурожаат қилишдир...»

Ибн Салоҳнинг «..ёки бир мазҳаб учун уни ҳужжат қилиши..» деган гапи мен айтган фикрга асос бўлади.

Шамсиддин Абу Абдуллоҳ раҳимахуллоҳ «Бадаиъул фаваид» китобида шундай дейди: «**Насронийга шуфъа йўқ**» ҳадисини имом Аҳмаднинг баъзи асҳоблари ҳужжат қилган. Бу аслида баъзи тобеъинларнинг сўзи. Ўз асридаги ҳанбалийларнинг имоми Муваффақ ибн Қудома ҳам буни «Ал-Муғний»да ҳужжат қилган ва: «Илалу Доракутний»да Анасдан марфуъ тарзда келган», деган. Байҳақий эса «Сунан»ида: «Бу Ҳасан Басрий розияллоҳу анхунинг сўзи», деб аниқ айтган.

Шамсиддин Абу Абдуллоҳнинг «...имом Аҳмаднинг баъзи асҳоблари ҳужжат қилган...» деган гапи мен айтган фикрга далолат қилади.

²⁰⁹ Бикой «Ан-Нуқат ал-вафийя»да шайхи Ибн Ҳажардан ушбу жумлага қуйидагича таълиқ қилганини нақл қилади: «Яъни бошқаларга мурожаат қилмай, ҳадиснинг маъносини ўзи билса ва ундан ўзини қизиқтирган ҳукми истинбот қилишга етарли малакаси бўлса».

Иккинчи мулоҳаза: Фақиҳ баъзида бир далилни келтиради ва бу далил айна имомнинг далили бўлади. Муҳаддис эса уни фикҳий мазҳаб имомларининг замонасидан кейин ўтган мутааххир муҳаддисларнинг тўрт «Сунан», «Муснад»лар, «Муъжам»лар ва шунга ўхшаш бошқа китобларидан таҳриж қилади-да, уларнинг йўлидан келган ҳадисни заиф ёки тўқима, деб ҳукм қилади. Шу билан ҳадис ҳужжат қилишга яроқсиз бўлиб қолади. Ҳолбуки, мужтаҳид имом уни ўзининг йўлидан саҳиҳ ва ҳужжатга яроқли шаклда ривоят қилган бўлади. Ҳадисни таҳриж соҳиблари таянадиган, ҳозирда кенг тарқалган ҳадис китобларидаги йўлидан текширган ёки кўрган киши ҳадисни ҳужжатга яроқли эмас, деб таъна қилишга шошади.

Ҳадис мазҳаб имомларининг ўзларининг китобларидан – агар бизгача етиб келган бўлса, – диққат билан изланса, ҳужжатга яроқли, саҳиҳ экани ва имомлар ҳақиқий ҳидоят имомлари эканлари аён бўлади.

Бунга бир мисол келтираман:

Марғиноний раҳимахуллоҳ «Ал-Ҳидоя»да «Ҳаддларни шубҳа туфайли даф қилинг»ни марфуъ ҳадис деб зикр қилган. Зайлаъий эса «Насбур-роя»да бу Умар розияллоху анҳунинг сўзи эканини, шунга қарамай, санади мунқотеъ эканини зикр қилган. Шунингдек, бу сўз Муъоз ибн Жабал, Ибн Масъуд ва Уқба ибн Омирлардан ҳам ривоят қилингани, лекин барчасининг санадида Ибн Абу Фарва деган матрук* ровий бор экани, бу гап Зухрийдан ҳам нақл қилингани, лекин тобеъийнинг сўзи билан ҳужжат қоим бўлмаслигини ҳам айтиб ўтган.

Бу гапнинг марфуъ эмаслигини билган Ибн Ҳазм ўз одатига кўра «Муҳалло»да бу гапга ва уни ҳужжат қилган фақиҳларга кўп таъна қилган.

Унга Камол ибн Хумом «Фатҳул Қодир»да раддия қилиб, бу гапнинг маъноси «Саҳиҳайн»даги ҳадисларда собит эканини таъкидлаб, шундай деган: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ва саҳобалардан қилинган нақллар диққат билан ўрганиб чиқилса, бу масалада бе-малол қатъий хулоса чиқариш мумкин. Биламизки, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам зино қилганини тан олиб келган Моъизга: «Эҳтимол, ўпгандирсан?», «Эҳтимол, ушлагандирсан?», «Эҳтимол, тегингандирсан?» деганлар. Буни айтишдан мақсад – агар у «Ҳа» деса, тарк қилинишидир. Йўқса, бундай қайта-қайта сўрашларидан асло фойда бўлмас эди.

Қарзини тан олган кишига «Эҳтимол, омонат қолдирилган-у, кейин зое бўлгандир», деб айтмаганлар... Бунинг барчаси шунга далолат қиладики, ҳаддлар бирон шубҳа бўлса, даф қилинади. Бу маъно шариятда қатъиян собитдир ва у ҳақда шубҳа қилиш зарурий нарсада шубҳа қилишдир».

«Ҳаддларни шубҳа туфайли даф қилинг» ҳадисини имом Абу Ҳанифа «Муснад»ида ҳам ривоят қилган. У «Ҳаддлар китоби»нинг тўртинчи ҳадиси. Санади эса Миқсамдан, у Ибн Аббосдан, у эса Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан.

Миқсам – ишончли ровий. Унинг ишончли эканини замонининг имоми Аҳмад ибн Солиҳ Мисрий, Ижлий, Яъқуб ибн Суфён ва Дорақутнийлар айтишган. Ибн Аббос. Ибн Аббос, у ҳақда сўрашнинг асло ҳожати йўқ. Ҳадиснинг бундан бошқа марфуъ, саҳиҳ санади йўқ.²¹⁰

²¹⁰ Аллома Жалол Маҳаллий «Жамъул жавомий»нинг шарҳида ушбу ҳадисни Абу Ҳанифанинг муснадигагина нисбат бергани унинг ўта диққатли эканига далолат қилади. 2/160.

Демак, имомлар бирон ҳадисни ҳужжат қилишса, унга оид ўз санадлари бўлади. Фикҳларига оид ҳадисларни агар мавжуд бўлса, ўзларининг китобларидан таҳриж қилишимиз, мавжуд бўлмаса, бошқа муҳаддисларнинг китобларидан таҳриж қилишимиз лозим. Лекин бошқа муҳаддисларнинг китобларидан қиладиган таҳрижимизни имомларнинг мазҳаблари заиф экани, ҳужжатлари яроқсиз эканига асос қилиб олмаслигимиз керак.

Мен бу мулоҳазани аллома, ҳофиз, усулий, фақиҳ Қосим ибн Қутлубуғо Жамолий раҳимаҳуллоҳнинг «Мунятул Алмаъий фи маа фаата мин таҳрижил Ҳидаяти лиз-Зайлаъий»да тутган йўлидан истифода қилдим. У киши «Насбур-роя»га келтирган истидрокларининг* аксарини ҳанафий фикҳининг ҳадисий ва фикҳий манбаларидан олиб келтирган.

Тақийюддин Абул Аббос раҳимаҳуллоҳ «Рофъул малом»да шундай дейди: «Ушбу ҳадис китоблари жамла-нишидан олдин яшаб ўтган имомлар мутааххирлардан кўра кўп жиҳатдан суннатни яхши билганлар. Уларга етиб келган ва саҳиҳ бўлган ҳадислар гоҳида бизгача етиб келмаган, етиб келса ҳам, мажҳул ровийдан ёки мунқотеъ санад билан келган».

Тақийюддин Абул Аббоснинг «..Гоҳида бизгача етиб келмаган..» деган гапи ҳофиз Ибн Ҳажарнинг куйидаги гапига ҳам мувофиқдир. Ибн Ҳажардан шофеъий ва ҳанафий имомлар фикҳ китобларида ҳужжат қилиб келтирадиган ҳадисларнинг кўпчилиги ҳадис китобларида йўқлиги ҳақида сўрашганида «Ҳадис китобларининг кўпи Шарқ мамлакатларида фитна бўлганда йўқ бўлиб кетган. Эҳтимол, бу ҳадислар ўша китобларда келтирилган-у, бизгача етиб келмагандир», деб жавоб берган.*

Изоҳ: Шунинг учун хофиз Ибн Ҳажар ким ривоят қилганини билмаган ҳадисларини мутлақ инкор қилишдан эҳтиёт бўлиб «Ат-Талхисул ҳабир», «Дироя» ва бошқа китобларида «Топа олмадим», «Буни ҳадис китобларида кўрмадим», деб айтган. Ҳадисларни таҳриж қилган ундан олдинги имомлар Ибн Мулаққин «Бадрул мунир»да, Зайлаъий «Насбур-роя»да ва Ироқий «Таҳрижул Ихё»да ҳам шундай йўл тутишган.

Лекин имомларнинг ушбу сўзларидан «Демак, суннати набавиянинг бир қисми йўқ бўлиб кетган экан, қандай қилиб Аллоҳ таоло уни ҳифз қилишни кафолатлаган, дейсизлар?» деган ботил фикрга бормаслик керак.

Чунки бизгача етиб келган ундай ҳадислар икки турлидир. Биринчиси санадли матнлар, лекин бу матнларнинг бошқа санадлари ҳам бўлган-у, бизгача етиб келмаган. Иккинчиси санадлари мутлақ етиб келмаган матнлар.

Биринчисининг мисоли: имом Аҳмад «Фадоилус-саҳоба»да 2/737(1274) ривоят қилади: «Мансур ибн Абдуррахмон имом Шаъбийдан: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам «Собит тур, эй Ҳиро, устингда набий, сиддик ё шаҳид турибди», деганлари етиб келганми?» деб сўради. Шунда у: «Ҳа», деди. «Қимдан эшитгансан?» деди. «Аллоҳга қасамки, агар «Минг кишидан эшитганман», десам ҳам ростгўй бўламан», деди». Лекин шунга қарамай, мингта санадни кўятуринг, имом Шаъбийдан бу ҳадиснинг биронта мутасил санади нақл қилинмаган. Ҳадиснинг имом Шаъбийдан бошқалар ривоят қилган бир неча санадлари бизгача келган.

Иккинчисининг мисоли: фақиҳлар китобларида кенг қўллайдиган ҳадисларнинг матнлари оз сонли бўлса-да, улар ҳам икки қисмдан иборатдир.

Биринчи қисм фақиҳ имомлар ўзларидан олдингилардан ривоят қилиб келган, лекин таҳриж қилувчи мутааххир имомлар ўзларидаги суннат китобларидан излаб топа олмаган ҳадислар. Шунга қарамай, улар бу ҳадисларни излаб топа олмаганларини эътироф этиб, уларни хужжат қилиб келтирган имомларнинг обрў-эътиборлари ва Аллоҳнинг дини масаласида омонатдор эканларини сақлаб: «Бу ҳадисларнинг таҳриж манбалари бизга етиб келмаган», деганлар. Унга оид фикҳий ҳукми инкор қилмаганлар.

Хурматли ўқувчидан доктор Мустафо Абул Хайр икки жилдда нашр қилган имом Абдуллоҳ ибн Ваҳбнинг «Ал-жамийъ фил ҳадис» китобини кўриб чиқишини сўрайман.

Бу қисмга тафсир, усул ва тасаввуф китобларида кенг қўлланиладиган ҳадисларни ҳам киритиш мумкин. Шунга қарамай, бу қисмдаги аксар ҳадислардан беҳожат қиладиган даражада кўп марфуъ ёки марфуънинг ҳукмида бўлган бошқа ҳадислар нақл қилинган. Марфуъ ҳолда келганлари бўлмаса, унинг ўрнини босадиган даражада етарли мавқуф ҳадислар бор.

Яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш лозимки, усул китобларида баён қилинганидек, жарҳ ва таъдил, қабул ва рад масалаларида фақиҳ имомларнинг услублари муҳаддисларникидан фарқлидир.

Илм ва ақлнинг мантиғи ҳам кейин келганларнинг фикри билан аввал ўтганлар ҳақида кескин хулоса қилиш нотўғри эканини тақозо қилади. Яъни суннат китоблари – масалан «Кутуб ас-ситта» – жамланишидан олдин яшаб ижод қилган уламолар ва уларнинг қарашларига кейин жамланган китоблардаги ҳадислар, кейин яшаб ижод қилган уламоларнинг таҳрижлари билан ҳукм қила олмаймиз. Бир соҳанинг мутахассиси – яъни муҳаддис – бўлган кишиларни бошқа бир неча соҳа мутахассиси, хусусан, ҳадис ва фикҳда мужтаҳид имом бўлган кишиларга ҳакам қилишимиз тўғри бўлмайди.

Иккинчи қисм мутааххир фақиҳлар кенг қўллайдиган, мутақаддимлардан нақл қилинмаган ҳадислар. Бундай ҳадислар биз баҳс қилаётган мавзу остига кирмайди. Валлоху аълам.

Айтишингиз мумкин: «Модомики, баъзи санадлар йўқ бўлиб кетганини эътироф қилсангиз, нима учун баъзи ҳадислар ҳам, санади ҳам матни билан йўқ бўлиб кетганини эътироф этмайсиз?»

Жавоб шуки, бу гапнинг қаршисида икки эҳтимол бор: Биринчи эҳтимол: йўқ бўлиб кетган-у, лекин унинг ўрнини босадиган бошқа ҳадислар нақл қилинган. Иккинчи эҳтимол: йўқ бўлиб кетган ва ўрнини босувчи ҳадислар ҳам нақл қилинмаган.

Агар биринчи эҳтимол бўлса, у ҳолда бунинг асло зарари йўқ. Агар иккинчи эҳтимол бўлса, унинг жавоби Аллоҳ азза ва жалланинг Қуръонни муҳофаза қилиши ҳақида нозил қилган «Албатта, Зикрни Биз нозил қилдик ва албатта, уни Биз муҳофаза қилурмиз», деган сўзидир. Маълумки, Қуръонни муҳофаза қилиш уни баён қилувчи, тафсир қилувчи, изоҳловчи суннатнинг ҳам муҳофаза қилинишини талаб этади. Бу аниқ ва равшандир.

Имом Камол ибн Ҳумом «Фатҳул Қодир»да айтади: «Қон, қусиш, кулиш сабабли таҳорат синиши ёки синмаслиги масаласида бирон саҳиҳ ҳадис йўқ», деган кишининг сўзига ҳўп, десак ҳам зарари йўқ. Чунки ҳадиснинг ҳужжат экани унинг фақат саҳиҳ бўлишига боғлиқ эмас, ҳасан бўлиши ҳам кифоя қилади. Лекин мужтаҳид имом ҳадиснинг саҳиҳ ёки саҳиҳ эмаслигига оид ихтилофдан бохабар бўлса-ю, кейин уни саҳиҳ деган хулосага келса, демак, ҳадис у имом учун саҳиҳдир. Чунки бу ҳақдаги ихтилофнинг ўзи таржиҳ қилиш ёки саҳиҳ дейишдан асло ман қилмайди».

Учинчи мулоҳаза: Гоҳида фақиҳ имомлар келтирган далил ҳақиқатда ҳам заиф санадли ҳадис бўлади, хоҳ ўзларининг йўлларида ривоят қилинган бўлсин, хоҳ бошқа муҳаддисларнинг йўлларида. Лекин ундаги фикрни қувватлайдиган Китоб ё суннатда, ёхуд икковида ҳам бир қанча асослар бўлади.

«Ҳаддларни шубҳа туфайли даф этинг» ҳадисини заиф десак, имом Ибн Ҳумомнинг унинг маъноси саҳиҳ эканини қувватлаш учун зикр қилганлари мана шу мулоҳазага мисол бўла олади.

Яна бир мисол:

Фақиҳлар талоқ қилиш эркак кишининг ҳаққи эканига Ибн Аббосдан марфуъ тарзда келган қуйидаги ҳадисни ҳужжат қилишади: **«Талоқ болдирни тутиб турган киши учундир»**.²¹¹ Ушбу ҳадисни Ибн Можа²¹² Яҳё ибн Букайрнинг йўлидан ривоят қилган. У Ибн Лаҳийъадан ривоят қилган. Ибн Лаҳийъа эса мухталит (хотираси сусайиб, маълумотларни қориштириб юборадиган) бўлга-

²¹¹ Яъни талоқ қилиш ҳуқуқи аёлнинг болдирини тутиб турган, у билан жимоъ қилиш ҳуқуқига эга бўлган кишиники, эрникидир.

²¹² 1:672 (2081).

ни учун заифдир. Ҳадисни Ибн Можадан бошқалар ҳам ривоят қилишган. Лекин барча йўлларида заиф ровийлар бор. Бу ҳадис ҳақида имом Шавканий «Найлул автор»да: «Йўллари кўп экани бир-бирини қувватлайди», деган. Шунинг учун уни баъзилар ҳасан, дейишган.

Шамсиддин Абу Абдуллоҳ раҳимахуллоҳ «Зодулмаод»да айтади: «Ибн Аббоснинг юқорида ўтган ҳадисининг санади ҳақида нима гап айтилган бўлса ҳам, Қуръон у маънони қувватлайди, одамларнинг амаллари ҳам шу ҳадисга кўрадир».²¹³

Демак, бу ҳадисни ҳужжат қилганларга эътироз билдириш ноўрин экан. Чунки ҳадиснинг маъносини, яъни талоқ қилиш эркак кишининг ҳуқуқи эканини тасдиқловчи қуръоний далиллар ҳам бор. Аллоҳ таоло айтади:

«Эй Набий! Агар аёлларни талоқ қиладиган бўлсангиз, иддаларида қилинг...»²¹⁴, «Хотинларни талоқ қилганингизда, муддатлари охирига етганда, яхшилик билан ўзаро рози бўлишиб, эрларига қайта никоҳланишларини ман қилиб, қийинлаштирманг»²¹⁵, «Талоқ қилинган аёллар ўзларича уч қуруъ кутарлар».²¹⁶

Иккинчи мисол: Фақиҳлар: «Ҳожатхонага кирганда бошни ёпиш керак», дейишади ва бунга «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳожатхонага кирсалар, шиппақларини кияр ва бошларини ёпар эдилар» деган ҳадисни ҳужжат қиладилар. Бу ҳадиснинг Ибн Саъд ривоят қилган лафзи. Ибн Саъдга Суютий «Ал-Жомеъус-сағир»да нисбат берган. Ҳадисни Абу Бакр ибн Абдуллоҳ Ҳабиб ибн Солиҳдан

²¹³ 5: 279.

²¹⁴ Талоқ сураси, 1-оят.

²¹⁵ Бақара сураси, 232-оят.

²¹⁶ Бақара сураси, 228-оят.

мурсал тарзда ривоят қилган. Муновий айтади: «Заҳабий «Абу Бакр заиф», деган. Ҳадисни Байҳақий ҳам мана шу Ҳабибдан ривоят қилган. Унда ҳам Абу Бакр бор». Ҳадис бу йўлларнинг бирортасидан ҳам собит бўлган эмас. Бу иш Абу Бакр Сиддиқ розияллоху анҳунинг феъли ўлароқ, мавкуф тарзда собит бўлган.

Ҳадисни имом Бухорий ҳам «Мағозий» китобининг «Абу Рофеъ ибн Абул Ҳуқайқнинг ўлдирилиши» бобида ривоят қилган. Унда Абдуллоҳ ибн Атийк розияллоху анҳунинг қуйидаги сўзи бор: «Келиб, эшикка яқинлашдим. Сўнг худди ҳожат қилаётгандек, кийимимга ўраниб олдим». «Кийимимга ўраниб олдим» деган ибора иккинчи ривоятда «бошимни ёпдим» деб келган. Демак, уларда ҳожатга борганда бошни ёпиш одати бўлган.

«Тадрибур-ровий»да шундай келади: «Абул Ҳасан ибн Ҳассор «Тақрибул мадорик ʼалаа Муваatto имам Малик»да шундай деган: «Ҳадиснинг санадида каззоб ровий бўлмаса, фақиҳ унинг саҳиҳ эканини гоҳида Қуръондаги бирон оятга ёки шариятнинг усулидан биронтасига мувофиқ келиши билан аниқлайди-да, уни қабул этиб, амал қилади».

Шу тариқа ҳадис ҳужжат бўлиб, унга хилоф қилиш жоиз бўлмайди.

Шу ўринда бир муҳим мулоҳаза бор, уни бироз батафсилроқ баён қилишни мақсадга мувофиқ деб биламан.

Имом Муслим раҳимахуллоҳнинг «Ал-Интифаъ би ухубис-сибаъ» номли китоби бор. Имом Байҳақий ундан бир матнни нақл қилган. Унда имом Шофеъийнинг ҳукмлар ва уларнинг далилларини арз қилишдаги услуби ҳақида сўз юритилган. Имом Муслим айтади: «Имом Шофеъий таянадиган ҳужжатлар китобларида

зикр қилган масалаларидан кейин келадиган ҳадислар эмас. Имомнинг у масалалардаги асосий ҳужжати Қуръондан, суннатдан, у киши ўзи ҳужжат деб билган далиллардан ва қиёсдан бўлади. Сўнг масалага оид ҳадисларни хоҳ кучли, хоҳ кучсиз бўлсин, зикр қилаверади. Кучли бўлганларига ҳужжат сифатида эътимод қилади, кучсиз бўлганларини эса шунчаки зикр қилиб ўтиб кетаверади, ундай ҳолатда унинг асосий ҳужжати Қуръондан ёки бошқа ҳадисдан, ёки қиёсдан бўлади...»

Бу гапнинг хулосаси шуки, имом Шофеъийнинг китобларидаги услуб – аввал ҳукми Китоб ё Суннатдаги ҳужжатлари билан зикр қилишдир. Сўнг масалага очиқ далолат қиладиган бошқа ҳадисларни хоҳ кучли, хоҳ кучсиз бўлсин, айтиб ўтади. Кучсизини зикр қилганида ишора қилиб ўтади, бундай ҳолатда унинг асосий далили аввал айтгани бўлади.

Имом Байҳақий айтади: «Мухтасару Музаний»нинг баъзи бобларининг бошида келадиган ҳужжатликка ярамайдиган ҳадислар Музаний раҳимахуллоҳ томонидан қўйилган. Имом Шофеъий уларни имом Муслим ибн Ҳажжож айтганидек, ўз услубига кўра зикр қилиб ўтиб кетган бўлади».

Буни қаранг, имом далилни баён қилишда қандай услуб қўллади-ю, шогирди қандай услуб қўллади. Имом Шофеъий ҳукми айтишда аввал ўзи таянган далилни баён қилган, сўнг масалага алоқадор бошқа ҳадисларни ҳам зикр қилиб, заиф ё кучсизи бўлса, ишора қилиб ўтган. Музаний эса масалани баён қилишда баъзида кучсиз ва ҳужжатликка ярамайдиган ҳадислар билан ҳам гап бошлаб, имом қўллаган услуб – ҳужжатликка ярамайдиган далилни кейин айтиш ва кучсиз эканига ишора қилишга эътибор қилмаган.

Ҳолбуки, бу ҳолат замондош уламолар, устоз ва шогирдларда кузатилган. Имом Музаний имом Шофеъийда узоқ вақт таълим олган ва у билан бирга бўлган. Демак, мазҳаб имомидан бир неча аср кейин яшаган фақиҳлар ҳукм ва ижтиҳодда имомга мувофиқ бўлсалар-да, лекин имом ҳужжат қилган далилдан бошқа далилни ҳужжат қилсалар ёки масалада саҳиҳ ҳадислар бўла туриб, заиф ҳадислар билан ҳужжат келтирсалар, бундан асло ажабланмасак ҳам бўлади.

Гоҳида фикҳга оид китоб ёзганлар бир ҳукмга бирон ҳадисни ҳужжат қиладилар ва уни марфуъ ҳадис, деб айтадилар. Ҳадисни таҳриж қилган муҳаддис эса унинг марфуъ эмаслиги, тобеъинлардан фалончиларнинг гапи эканини айтади. Буни кўрган киши ўша фикҳий ҳукм зоил бўлди, бекор бўлди, фақиҳнинг фикҳи-ю, мужтаҳиднинг ижтиҳоди ботил бўлди, деб ўйлайди. Ҳолбуки, масаланинг қатъий, собит далили бўлади.

Бунинг мисоли баъзи фақиҳларнинг пешин ва аср намозларининг фарзи махфий ўқилиши, қироат жаҳрий қилинмаслигига «Кундузининг намози соқов» деган ҳадисни ҳужжат қилганларидир. Ҳолбуки бу, ҳадис ботил, асли йўқ. Бу тобеъинлардан Мужоҳид, Абу Убайда ибн Абдуллоҳ ибн Масъудларнинг сўзидир.

Лекин бу ушбу фикҳий ҳукмнинг ботил эканини, кундузининг намозини жаҳрий ўқиш жоизлигини билдирмайди. Чунки бу ҳукм имом Бухорий Ҳаббоб ибн Аратдан ривоят қилган бошқа бир ҳадисда собит бўлган. Ҳаббоб ибн Аратдан «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам пешин ва асрда қироат қилармидилар?» деб сўрашганида «Ҳа», деган. «Қаердан билардинглар?» деб сўрашганида «Соқолларининг қимирлашидан», деб жавоб берган.

«Саҳиҳи Муслим»да Абу Саъид Худрий розияллоҳу анхунинг шундай дегани келган: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг пешин ва аср намозларидаги қиёмларини кузатдик. Пешин намозининг аввалги икки ракъатидаги қиёмлари «Алиф. Лаам. Миим. Сажда»²¹⁷ чалик, кейинги икки ракъатдаги қиёмлари эса шунинг ярмичалик бўлди».

Ушбу ҳукми «Саҳиҳайн»даги бу икки ҳадис билан бир қаторда мусулмонларнинг асрлар оша шундай намоз ўқиганлари, ҳеч ким бунга хилоф қилмагани, эътироз билдирмагани ҳам қувватлайди. Демак, бу ҳукм эргашилиши вожиб бўлмаган баъзи салафи солиҳларнинг сўзларига эмас, балки қатъий, собит далилга асосланган.

Бу каби аслида заиф, лекин ташқи шавоҳидлари билан қувватли бўладиган ҳадисларни одатда фақиҳлар ушбу ҳукмга очиқ далолат қилгани учун ҳужжат қилганлар. Гарчи унинг лафзларини Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга нисбат беришни ножоиз десак ҳам.

Хулоса шуки, фикҳ китобларида учрайдиган заиф ва шунга ўхшаш ҳадисларнинг ичида айнан имомнинг ўзи ҳужжат қилган ҳадислар ҳам, имом айтган фикҳий ҳукмга мувофиқлиги сабабли муаллифнинг ўзи ҳужжат қилган ҳадислар ҳам бор. Иккинчи турдагиси кўпроқ.

Ундай ҳадисларнинг заиф эканидан унга бино қилинган фикҳий ҳукмнинг ҳам заиф экани келиб чиқмайди. Чунки у фикҳий ҳукмнинг Қуръонда ёки саҳиҳ, собит суннатда бошқа шавоҳидлари ҳам бўлиши мумкин.

Тўртинчи мулоҳаза: Баъзида ҳадиснинг мужтаҳиднинг йўлидан ҳам, муҳаддисларнинг йўлларида ҳам келган ривоятлари заиф бўлади, уни саҳиҳ даражасига кўтарадиган шавоҳидлари ҳам бўлмайди. Лекин имом

²¹⁷ Сажда сураси.

«Заиф ҳадисни хужжат қилса бўлади», деган фикрига биноан саҳиҳ ҳадис топилмаган масалада ундан фойдаланган бўлади. Чунки заиф ҳадис раъй ва қиёсдан яхши. Шу билан бирга, биринчи сабабда айтиб ўтганимиздек, унинг заифлиги кучли бўлмаслиги лозим.

ХУЛОСА

Муқаддима қисмида имомларимиз ўз илмларини суннати набавиядан олишга, фикҳ ва ижтиҳодларини унга кўра бино қилишга ва раъйдан йироқ бўлишга интиланларини, одамларни ҳам ҳадиси шарифни ўрганишга тарғиб қилганларини, динда юзага келиши мумкин бўлган фитналардан қутулишнинг ягона йўли суннатни маҳкам тутиш эканини кўриб чиқдик.

Биринчи сабаб – «Ҳадиси шариф қачон амал учун яроқли бўлади», деган мавзуда мулоҳаза қилиниши лозим бўлган тўрт нуқта ҳақида тўхталиб ўтдик. Улар қуйидагилар:

1. Ҳадиснинг саҳиҳ бўлиши учун қўйилган баъзи шартлардаги ихтилоф.

Имомлар ҳадиснинг саҳиҳлик шартлари борасида ихтилоф қилишган. Шартлар борасидаги бу ихтилофларидан баъзи фикҳий ихтилофлар келиб чиққан.

2. Ҳадисга амал қилиш учун унинг саҳиҳ бўлиши шарт қилинадими?

Ушбу саволнинг жавобида қатор фақиҳ ва муҳаддис имомлар бунини шарт қилишмаганини, бобда заиф ҳадисдан бошқаси бўлмаса, ўша заиф ҳадисга амал қилишни жоиз деб билишганини ва унга амал қилишни қиёсга кўра амал қилишдан устун қўйишганини кўрдик.

Шунингдек, бирон матнда бир-бирига тенг икки эҳтимолий маънонинг бирини ихтиёр қилиш ва бирини

таржиҳ қилишда заиф ҳадисдан бошқаси бўлмаса, унга таянишни баъзи имомлар жоиз санабган.

Шу тариқа заиф ҳадисга таянишни жоиз деганлар билан ножоиз деганлар ўртасида баъзи ихтилофлар келиб чиққан.

3. Ҳадис айна лафз ёки маъно билан ривоят қилинган ўринларда Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айнан қайси лафз билан ифода қилганларини билиб олишнинг зарурлиги.

Бу ҳақда амалий мисолни кўриб чиқдик. Унда ровийлар ҳадисдаги бир калимани ривоят қилишда ихтилоф қилинган. Бир ривоятда «Ўтказиб юборганингизни тўлдириб олинг», деб айтилган бўлса, бошқа ривоятда «Ўтказиб юборганингизнинг қазосини ўқиб олинг», дейилган.

Шунинг учун имом Абу Ҳанифа ҳадисни маъноси билан ривоят қилмоқчи бўлган ровий, имомлар айтганларидек, араб тилини яхши билишини шарт қилишдан ташқари, «Фақих ҳам бўлиши керак», деган.

4. Ҳадиснинг лафзини араб тили меъёрларига мувофиқлаштириш.

Бу ҳақда бир мисолни кўриб чиқдик. Унга кўра имомлар шаръий сўйилган ҳайвоннинг қорнидан тирик чиққан боласини ейиш ҳалол ёки ҳалол эмаслиги борасида ихтилоф қилинган. Бу ихтилоф бир неча сабаблардан келиб чиққан. Ҳадиснинг лафзи қуйидагича:

«ذَكَاةِ الْجَنَيْنِ ذَكَاةِ أُمَّهٍ».

Ҳадисдаги «ذَكَاة» сўзи иккала ўринда ҳам заммали бўладими ё фатҳали бўладими ёки биринчиси заммали, иккинчиси эса фатҳалими, ихтилофли.

Биринчи сабаб ҳақидаги сўзимнинг якунида икки шубҳа ҳақида тўхталиб ўтдим.

1. «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир».

2. «Ҳадиснинг саҳиҳ бўлиши унга амал қилишга кифоя қилади».

Имомлар «Ҳадис саҳиҳ бўлса, у менинг мазҳабимдир», деганларида «Ҳадис саҳиҳ бўлса, амал қилишга яроқли бўлса ва унга бошқа далиллар қарама-қарши келмаса» деган маънони назарда тутишган. Уларнинг бу гаплари ўзларига ўхшаган имомларга қаратилганлиги, аввалги уламолардан бир нечтаси шундай қилмоқчи бўлиб, хатога йўл қўйганлари, ҳукми нотўғри татбиқ қилганлари ҳақида ҳам сўз юритилди.

«Ҳадиснинг саҳиҳ бўлиши унга амал қилишга кифоя қилади», деган гап ҳам олдингисига ўхшаш экани, унга айтилган жавоб бунга ҳам алоқадор эканини айтиб ўтдик.

Сўнг баъзиларнинг «Биз Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга эргашишга буюрилганмиз, у зотдан бошқасига эмас», деган гаплари ҳақида тўхталдим ва барча имомлар ўз ижтиҳодларида Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга эргашганлари, бунга ўта ҳарис бўлганларини баён қилдим.

Имомларнинг далилларини таржих қилишга ҳақли бўлмаб туриб, «Фалон масалада бу мазҳабнинг далили рожих, пистон масалада бошқа мазҳабнинг далили рожих», деб фикҳий масалаларда мазҳабдан мазҳабга кўчиб юришнинг хатарли эканини ҳам баён қилдим.

Иккинчи сабаб – имомларнинг ҳадисни тушунишдаги ихтилофлари ҳақида сўз юритганда бу ихтилоф асосан икки омил сабабли келиб чиқишини айтиб ўтдим:

1. Табиий ва кейинчалик касб қилинган ақлий идрок ва иқтидорнинг турли-туманлиги;

2. Ҳадис лафзининг бирдан ортиқ маъноларга далолат қилиши;

Имом Абу Ҳанифанинг Аъмаш билан, Муҳаммад ибн Ҳасаннинг Ийсо ибн Абон билан бўлган воқеалари, имом Аҳмаднинг имом Шофеъий билан бўлган музокараси каби бир неча мисолларни зикр қилдим.

Сўнг фикҳ диндан эканини, чунки у Китоб ва Суннатни англаш, тафсир қилиш ва шарҳ қилишдан иборатлигини, фикҳни диндан айри дейиш бунинг барчасини ботилга чиқариб, Китоб ва суннатни шунчаки бир матн ҳолида қолдиришни тақозо этишини айтиб, бунинг нақадар хатарли эканини баён қилдим.

Шунингдек, ўз тушунчаларини одамларга тақдим қилаётиб, «Бу Китоб ва суннатнинг фикҳи» ёки «Суннатнинг фикҳи» деб даъво қиладиган, «Аввал ўтган имомларнинг фикҳлари фақат ўзларига мансуб, Абу Ҳанифа илгари сурган фикрлар Абу Ҳанифанинг фикҳи, Китоб ва суннатнинг фикҳи эмас», дейдиганларнинг хатосини ҳам баён қилдим.

Учинчи сабаб – зоҳири бир-бирига қарама-қарши бўлган суннатни жам қилишда тутган йўлларининг турли-туманлиги. Зоҳири бир-бирига қарама-қарши бўлган суннатни жам қилишнинг босқичлари: икковини жам қилиш; жам қилиш имкони бўлмаса, носих ва мансухини аниқлаш; йўқса таржиҳ қилиш экани ҳақида тўхталиб ўтдим.

«Насх бўлган», деб даъво қилиш осон иш эмаслиги, унинг ўзига хос усуллари ва аломатлари борлигини айтиб ўтдим.

Зоҳири бир-бирига қарама-қарши бўлган ҳадисларни жам қилиш ҳам мураккаб экани, бунинг учун чуқур билим, кўп мутолаа лозимлиги, қарама-қарши маъноли ҳадисларни жам қилишнинг важҳлари кўп экани, хофиз

Ироқий уларнинг бир юз ўн важҳини зикр қилиб, ундан бошқалари ҳам борлигини айтганини кўриб чиқдик.

Тўртинчи сабаб – Суннатни чуқур билиш борасида имомларнинг савиялари турлилиги.

Биринчи ҳақиқат: имомлар суннатни яхши билишган. Лекин улардан якка киши суннатнинг ҳаммасини тўлиқ ихота қила олмаган.

Иккинчи ҳақиқат: Абу Ҳанифа раҳимахуллоҳ ҳам суннатни яхши билган. Бу ҳақда тўхталганда фикримга далолат қиладиган баъзи воқеа ва қиссаларни нақл қилдим. У киши ҳадисни кўп таҳаммул қилган, ўрганган, тадқиқ қилган, лекин кам ривоят қилган.

Учинчи ҳақиқат: баъзи имомларга ўзлари беҳабар бўлган айрим ҳадислар айтилганида аввал айтган фикр ва фатволарини ўзгартирганлар. Сўнг бу сабабни нима учун охирги сабаб, деб айтганимни изоҳлаб, табиий ва мантиқий ҳақиқат ҳам шундай эканини баён қилдим.

Кейин бу сабабга эътироз ўлароқ айтилиши мумкин бўлган уч шубҳа ва уларнинг жавобини айтдим.

Биринчи шубҳа шуки, имомлар баъзи суннатлардан беҳабар бўлишган бўлса, «Демак, фалон масаладаги суннатдан ҳам, пистон масаладаги суннатдан ҳам беҳабар бўлган бўлишлари мумкин, шунинг учун ўзимиз далилни кўриб, хотиржам унга амал қилайлик», деган фикр.

Бу шубҳага жавоб ўлароқ имомлар бирон масаладаги суннатдан беҳабар бўлган ҳолатлари ўта нодир эканини, шунингдек, уларнинг асҳоблари кейинчалик буни истидрок қилганларини, нодир ҳолат билан умумий ҳолатга хулоса қилиш хато эканини таъкидладик.

Иккинчи шубҳа эса – «Ҳозирда ҳадис китоблари кенг тарқалган. Ўзимиз ана шу китоблардан ҳадисларнинг кучли ва саҳиҳларинигина олиб, алоҳида фикҳий

мазҳаб бино қилсак ёки мавжуд мазҳаблардан далили кучли бўлган масалаларни танлаб олсак», деган фикр.

Бунинг жавоби: Мавжуд ҳадис китобларининг энг катгаси ҳам имомлар ўрганган ёки китобларига ёзган ҳадисларнинг миқдоридан анча кам. Шунингдек, «Бу китобда фалон ҳадис фалон китобда келган», деб нисбат берилган баъзи ҳадис китоблари бизгача етиб келмаган, санадларини текшириш имкони ҳам йўқ.

Барча ҳадисларнинг қўл остимизда бўлишининг ўзи бу борадаги ягона ва охирги асл эмас. Чунки ихтилофнинг биз зикр қилган ва зикр қилмаган бошқа бир қанча сабаблари ҳам бор.

Шунингдек, киши суннатни яхши билиши билан мужтаҳид бўлиб қолмаслиги, мужтаҳидликнинг бундан бошқа ҳам бир неча шартлари борлиги, бунда солиҳ амал, ибодат ва тақво ҳам лозим эканини таъкидлаб, суннати набавиядан бунинг далилларини ҳам зикр қилдим.

Учинчи шубҳа шуки, баъзилар одамлар орасида кенг тарқалган фикр китобларида заиф ё тўқима ҳадисларни кўриб, бу ҳадислар айнан мазҳаб имомининг далиллари, деб ўйлаб, «Қандай қилиб заиф ва тўқима ҳадисларга таянган кишининг имомлигини эътироф этамиз?!» дейишади. Китобда баён қилинган ҳукмнинг далили айни мана шу, шу ҳадислар билан имом ҳужжат келтирган деб, «Модомики бу ҳадислар заиф бўлса, демак, уларга бино қилинган ҳукмлар ҳам заиф экан», дейишади.

Бу шубҳанинг жавобини бир неча муҳим мулоҳазалар орқали изоҳладим.

1. Фикр китобларида келтирилган ҳадисларнинг ичида мазҳаб имоми ҳужжат қилган ҳадислар ҳам, муаллифнинг ўзи масалани ўрганиб, имом айтган фикрни қўллар экан, деган сабаб билан ҳужжат қилган ҳадислар ҳам бор.

2. Фикҳ китобларидаги бу турдаги ҳадисларни заифга чиқарганлар одатда ўша ҳадисларни муҳаддислар ривоят қилган санадларига кўра заиф деганлар. Лекин мужтаҳид имомларнинг ўз санадлари бўлиб, бу ҳадисларни ана шу ўзларининг санадлари орқали ривоят қилишган. Бунга мисол ўлароқ «**Ҳаддларни шубҳа туфайли даф қилинг**» ҳадисини зикр қилдим.

3. Фақиҳ гоҳида бир ҳукмга далил ўлароқ, бир заиф ҳадисни зикр қилади. Лекин у ҳадисни Қуръон ёки суннатда қувватлайдиган, маъносини кучайтирадиган шавоҳидлари бўлади. Фақиҳ бундай ҳолатда ҳадисни ҳукмга очиқ-ойдин далолат қилгани учун зикр қилади. Бунга мисол сифатида «Талоқ болдирни тутиб турган киши учундир» ва «Кундузининг намози соқов» ҳадисларини зикр қилдим.

4. Ҳадис заиф бўлиб, уни қувватлайдиган ҳеч қандай шавоҳидлари бўлмайди. Лекин имом бир масалада заиф ҳадисдан бошқаси бўлмаса, «Заиф ҳадисни қиёсдан муқаддам қилиб, унга амал қилиш жоиз», деган фикрдан келиб чиқиб, заиф ҳадисни ҳужжат қилади. Валлоху аълам.

Аллоҳ азза ва жалладан ёзганларим бандалари учун рушд, ҳидоят бўлишини, Ўзи фазл ва марҳамати ила бунинг ажр-савобини кўпайтириб беришини сўрайман. Албатта, У Зот барча яхшилиқ ва неъматларнинг мавло-сидир. Саййидимиз, мавломиз Муҳаммадга, у зотнинг оилалари, саҳобаларига салават ва саломлар бўлсин. Валҳамдулиллааҳи Роббил аламин.

Муҳаммад Аввома

*Ҳалаб – Шаръий таълим жамияти
Ҳижрий 1398 сана, 7 рабиъул аввал.*

БИРИНЧИ ИЛОВА

Маккаи Мукаррамадаги Ислом олами робитаси ташкилотли томонидан чоп этиладиган «Фикҳ академияси журнали»нинг биринчи йил иккинчи сонидида мазкур академия аъзоларининг фақиҳ имомлар ўртасидаги фикҳий хилоф, мазҳабга эргашувчиларнинг айримларида кузатиладиган нолайиқ таассуб борасидаги қарори нашр қилинган. Қарор Робитанинг муносабатини ифода этувчи аъзолари томонидан имзоланган. 59 ва ундан кейинги бетлар:

ФИҚҲ АКАДЕМИЯСИ МАЖЛИСИНING

мазҳаблар ўртасидаги фикҳий хилоф ва мазҳабга эргашувчиларнинг баъзиларида кузатиладиган мазҳабга таассуб қилиш мавзусига оид ҳижрий 1408 йил ўтказилган ўнинчи давра йиғилишидаги Қ А Р О Р И

Алҳамдулиллаҳи ваҳдаҳ, вассолату вассаламу ʔалаа ман лаа набийя баъдах, саййидина ва набиййина Муҳаммадин соллаллоҳу алайҳи ва ʔалаа аалиҳи ва соҳбиҳи ва саллам.

Амма баъд:

Ислом фикҳи академияси мажлиси ҳижрий 1408 йил 24 сафар шанба куни (милодий 1987 йил 17 октябрь) дан ҳижрий 1408 йил 28 сафар чоршанба куни (милодий 1987 йил 21 октябрь)гача бўлган ораликда Маккаи Мукаррамада ўтказилган ўнинчи даврасида мусулмонлар эргашадиган мазҳаблар ўртасидаги фикҳий хилоф,

мазҳабга эргашувчиларнинг баъзиларида кузатиладиган мўътадиллик чегарасидан чиқиб кетадиган, бошқа мазҳаблар ва уламоларга таъна қилиш даражасига етиб борган таассуб мавзусини ўрганиб чикди.

Мажлис ёш авлод фикри ва тасавурида мазҳаблар ўртасидаги ихтилофга оид пайдо бўладиган муаммо ва тушунмовчиликларни, аслида уларнинг ўзлари бу каби ихтилофнинг маъно ва мазмунини тушуниб етмасликлари, баъзи адаштирувчилар уларга «Модомики Ислом шариати бир бўлса, унинг Қуръони Азим ва собит суннатдаги асллари ҳам ягона бўлса, мазҳаблар ихтилофига не ҳожат? Нима учун мусулмонлар шарият ҳукмларига оид ягона мазҳаб ва ягона тушунчада бўлишлари учун уларни бирлаштирмаймиз?» деб йўлдан уришларини муҳокама қилди.

Мажлис, шунингдек, мазҳабга таассуб қилиш ва унинг ортидан келиб чиқадиган муаммолар, хусусан, ҳозирги кундаги баъзи янги йўналишларга эргашувчиларнинг янги ижтиҳодга чақиришлари, Ислом уммати аввалдан қабул қилиб, амал қилиб келган мазҳабларга ва у мазҳабларнинг имомларига таъна қилишлари, шу тариқа омма мусулмонлар ўртасида фитна чиқаришларини муҳокама қилди.

Ушбу мавзу, унга оид воқеа ва ҳодисалар, тушунмовчиликлар, фитнага олиб боровчи унинг оқибатларини ўрганиб чиқиб, фикҳ академияси адаштирувчилар ва таассуб қилувчилардан иборат икки тоифага танбеҳ ва насихат учун қуйидаги баённомани йўллашга қарор қилди:

Биринчидан: мазҳабларнинг ихтилофлари ҳақида:

Ислом диёрларидаги фикрий мазҳабларнинг ихтилофи икки хилдир:

Эътиқодий мазҳаблар ихтилофи;

Фикҳий мазҳаблар ихтилофи.

Биринчиси – эътиқодий ихтилоф воқеликда катта мусибат бўлиб, мусулмон диёрларида мисли кўрилмаган нохушликларга сабаб бўлган, мусулмонларнинг бирлигига путур етказган. Афсуски, аслида бундай ихтилоф бўлмаслиги, уммат Аҳли сунна вал жамоа мазҳабига эътиқод қилишда жам бўлиши лозим эди. Чунки бу мазҳаб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг даврларидаги ва у зот «**Менинг суннатимни ва мендан кейинги рошид халифаларнинг суннати**ни тутинг, уни маҳкам ушланг, унга тишингиз билан ёпишиб олинг», деб васфлаган рошид халифаларнинг давридаги мусаффо исломий фикрни акс эттирувчи мазҳабдир.

Иккинчиси – фикҳий мазҳабларнинг баъзи масалалардаги ихтилофининг ўзига хос илмий сабаблари бор. Бунда Аллоҳ субҳанаху ва таолонинг болиғ ҳикмати бор. Ана шу ҳикматлардан бири бандаларга раҳм қилиш, шаръий матнлардан ҳукмларни истинбот қилишда кенг йўл очишдир. Шунингдек, бу неъмат ва Ислом умматига Ўз дини ва шариасти борасида қулайлик берувчи ташриъий (шариат жорий қиладиган) фикҳий бойликдир. Уммат бир шаръий ҳукмни татбиқ қилишда бошқасига асло ўтиб бўлмайдиган ҳолда қолмаган. Балки уммат бирон вақт ёки бирон ишда фақиҳ имомлардан бирининг мазҳабида оғир ва ноқулай ҳолатга тушиб қолса, шаръий далиллар асосида бошқа мазҳабда унга оид енгиллик ва қулайлик топади. Бу хоҳ ибодат ишида, хоҳ муомалот, оила, жиноятлар ва маҳкама ишида бўлсин.

Бу каби фикҳий ихтилоф асло динимиздаги ноқислик, бир-бирига қарама-қаршилик сабабли вужудга

келмаган. Бундай ихтилоф бўлмаслиги мумкин ҳам эмас. Дунёда фикҳий ижтиҳодий ихтилоф бўлмаган ҳар жиҳатдан комил ташриъий низом йўқ.

Бундай ихтилоф бўлиши аниқдир. Чунки шаръий матнлар кўп ҳолларда бир маънога далолат қилмайди. Шунингдек, матн эҳтимолий воқеа-ҳодисаларнинг барчасини қамраб ҳам ололмайди. Матнлар чегараланган, воқеа-ҳодисалар эса чексиз. Шунинг учун қиёсни, ҳукмларнинг иллат ва сабабларини, шариатнинг мақсадларини ўрганишга ва уларни воқеликка ва янги туғилган масалаларга татбиқ қилишга мажбурмиз.

Табиийки, бундай ҳолатда уламоларнинг тушунчалари, бир неча эҳтимолдан бирини танлашдаги ихтиёрлари турлича бўлади ва шу тариқа бир мавзуда айтган ҳукмлари ҳам турли хил бўлади. Лекин уларнинг ҳар бири ҳақни излайди, уни топишга ҳаракат қилади. Ким тўғри топса, унга икки ажр, ким хато қилса, унга бир ажр бўлади. Шу тариқа кенглик бўлиб, танглик йўқолади.

Мазҳаблар ўртасидаги бундай ихтилоф асло диндаги ноқислик эмас. Аксинча, юқорида айтганимиздек, бу неъмат, яхшилик ва Аллоҳнинг раҳмати, буюк қонунчилик асоси, Ислом уммати фахрланса арзигулик ўзига хос жиҳатдир. Лекин ажнабий адаштирувчилар баъзи мусулмон ёшлардаги Ислом маданиятининг заифлигидан фойдаланадилар. Хусусан, хорижда таълим оладиган мусулмон ёшларга мазҳаблар ўртасидаги бу ихтилофни – зулм ва қинғирлик билан – шариатдаги қарамақаршилик деб кўрсатадилар.

Иккинчидан:

Мазҳабларни ташлашга чакирадиган, одамларни янги ижтиҳод томон чорлаб, қоим мазҳабларга ва улар-

нинг имомларига таъна қиладиганлар учун фикҳий мазҳаблар, уларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги юқоридаги баёнимиз бундай услубдан ва одамларни чалғитишдан, ўрталарида келишмовчилик келтириб чиқаришдан, бирликларига путур етказишдан тўхташлари учун кифоя қилади, деб умид қиламиз.

Хусусан, Ислом душманлари томонидан тез-тез уюштириладиган фитналар замонида умматни бўлиб ташлайдиган чақириқлардан кўра уни бирлаштирадиган, ягона сўзга жам қиладиган чақириққа муҳтожмиз.

Саййидимиз Муҳаммадга, у зотнинг оила аъзоларига ва саҳобаларига Аллоҳнинг салавот ва саломлари бўлсин, валҳамдулиллаҳи Роббил алабийн!

Имзо қўйганлар

Академия мажлиси раиси:

Абдулазиз ибн Абдуллоҳ ибн Боз

Раис ўринбосари:

Доктор Абдуллоҳ Умар Насиф

Аъзолар:

Абдуллоҳ Абдурраҳмон Бассом

Доктор Бакр Абдуллоҳ Абу Зайд

Муҳаммад Жубайр

Мустафо Аҳмад Зарқо

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Субаййил

Муҳаммад Рашид Роғиб Қаббоний

Абул Ҳасан Алий Надавий

Муҳаммад Маҳмуд Саввоф

Доктор Аҳмад Фаҳмий Абу Сунна

Абу Бакр Жавмий

Муҳаммад шоззилий Найфар

Муҳаммад Солим ибн Абдулвадуд

Муҳаммад Ҳабиб ибн Хўжа

Ислом фикҳи академияси мажлиси муқаррири:
Доктор Талол Умар Бофақих

ИККИНЧИ ИЛОВА

ИСЛОМ КОНФЕРЕНЦИЯСИ ТАШКИЛОТИ ҚОШИДАГИ ЖИДДА ИСЛОМ ФИҚҲИ АКАДЕМИЯСИНИНГ ЖУРНАЛИДАН

Академия бу қарорини ҳижрий 1414 йил 1 – 7 муҳаррамда (1993 йил 21 – 27 июнь) Брунейда ўтказилган саккизинчи даврасида қабул қилган.

Қарор Ислом оламининг турли мамлакатларидаги ўн уч олим томонидан тақдим этилган ўн тўртта тадқиқотнинг хулосасидир. Тақдим этилган тадқиқотлар иштирақ этган уламолар томонидан муҳокама қилинган. Тадқиқотлар ва уларнинг маҳокамаси тахминан 600 саҳифадан иборат. Қуйида қарор матнини келтираман:

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Алҳамдулиллаҳи Роббил ʼаламийн, вассолату вассаламу ʼалаа саййидина Муҳаммадин хотамин набиййин ва ʼалаа олиҳи ва соҳбиҳ.

8д/1/74 рақамли рухсатларга амал қилиш ва унинг ҳукми ҳақидаги

ҚАРОР

Ислом фикҳи академияси мажлиси ҳижрий 1414 йил 1 – 7 муҳаррам (1993 йил 21 – 27 июнь)да Бруней Доруссалом Бандар Сери Пагаванда ўтказилган саккизинчи давра йиғилишида «Рухсатларга амал қилиш ва унинг ҳукми» мавзусида академияга тақдим этилган тадқиқотларни ўрганиб, унга доир муҳокамаларни эшитгач, қуйидаги қарорни қабул қилди:

Шаръий рухсат бу аслий ҳукмни тақозо қиладиган сабаб мавжуд бўла туриб, мукаллафларга енгиллик қилиш учун, узр туфайли жорий қилинган ҳукмдир.

Шаръий рухсатнинг сабаблари топилган ўринларда унга шариат ўрнатган меъёрларга риоя қилган ҳолда амал қилишнинг жоиз экани борасида ихтилоф йўқ.

Фикҳий рухсатлар деганда бирон ишни тақиклаган ижтиҳод қаршисидаги уни мубоҳ санайдиган ижтиҳод тушунилади.

Қуйида 4 бандда айтиладиган шаръий меъёрларга риоя қилган ҳолда фақиҳларнинг рухсатларига амал қилиш, яъни улар айтган фикрларнинг енгилига эргашиш жоиздир.

Оммага оид масалалардаги рухсатларга аслий фикҳий масалаларга ёндашилгандек ёндашилади. Лекин рухсат бунда шаръан эътиборли бўлган манфаатни юзага чиқарадиган бўлиши, танлаш ҳуқуқи бўлган ва тақво, илмий омонатдорлик билан васфланган кишиларнинг жамоавий ижтиҳодидан келиб чиққан бўлиши лозим.

Фикҳий мазҳабларнинг рухсатларига шунчаки ҳавои нафсдан келиб чиқиб амал қилиш жоиз эмас. Чунки бундай қилиш мукаллафликдан чиқиб кетишга олиб боради. Рухсатларга амал қилиш қуйидаги меъёрларга риоя қилган ҳолда жоиз бўлади:

А) Фақиҳларнинг рухсатга оид фикрлари шаръан мўътабар бўлиши, шозз фикр бўлмаслиги лозим.

Б) Машаққатни даф қилишда рухсатга амал қилиш учун эҳтиёж туғилиши. Эҳтиёж жамиятнинг умумий эҳтиёжими ёки хос эҳтиёжми, фарқи йўқ.

В) Рухсатга амал қиладиган киши уламоларнинг фикрларидан бирини танлашга қобилятли бўлиши ёки танлаш имкони бўлган олимнинг сўзига таяниши лозим.

Г) Рухсатга амал қилиш 6-бандда келадиган тақиқланган «талфиқ»қа олиб бормаслиги лозим.

Д) Рухсатга амал қилиш ғайримашруъ мақсадга етиш воситаси бўлмаслиги лозим.

Е) Рухсатга амал қиладиган кишининг кўнгли ана шу рухсатга хотиржам бўлиши лозим.

Мазҳабларга тақлид қилишдаги «талфиқ» бу муқаллиднинг бир-бирига боғлиқ икки ёки ундан бўлаклари бўлган бир масалада ўзи тақлид қиладиган мужтаҳидларнинг биронтаси айтмаган шаклга кўра амал қилишидир.

Қуйидаги ҳолатларда талфиқ тақиқланади:

а) рухсатга амал қилиш шунчаки ҳавои нафсдан келиб чиқса, юқорида баён қилинган меъёрлардан биронтаси бузилса.

б) шаръий маҳкама қарорини бузишга олиб борса.

в) тақлид қилиш бир воқеада амал қилганини бузишга олиб борса.

г) ижмоъга ёки ижмоъни тақазо қиладиган нарсага муҳолиф бўлса.

д) мужтаҳидларнинг биронтаси тан олмайдиган ҳолатга олиб борса.

Валлоҳу аълам.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
Мустафо Аҳмад Зарқонинг сўзи.....	14
Биринчи нашр муқаддимаси.....	18
Имомлар наздида ҳадиси шарифнинг тутган ўрнининг баёни ҳақида.....	23
Биринчи сабаб: Ҳадиси шариф қачон амал учун яроқли бўлади?.....	26
Иккинчи сабаб: Ҳадиси шарифни тушунишдаги ихтилофлари.....	113
Учинчи сабаб: Имомларнинг зоҳири бир-бирига қарама-қарши бўлган суннатга нисбатан тутган йўлларининг турли-туманлиги.....	139
Тўртинчи сабаб: Суннатни билишда даражаларининг турлилигидан келиб чиқадиган ихтилоф.....	155
Ушбу сабабга эътироз ўлароқ билдириладиган уч шубҳа.....	178
Хулоса.....	207
Биринчи илова.....	214
Фикҳ академияси мажлисининг Қарори.....	214
Иккинчи илова: Ислом Конференцияси ташкilotи қошидаги Жидда Ислом фикҳи академиясининг Қарори.....	220

Шайх Муҳаммад Аввома

ФАҚИҲ ИМОМЛАР
ИХТИЛОФИДА

ҲАДИСИ
ШАРИФНИНГ
ЎРНИ

Таржимон:

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф

***Нашриёт рухсатисиз нусха кўчиришнинг
барча турлари, кўпайтириш ва сотиш
шаръан ҳаром, қонунан ман этилади.***

«HILOL-NASHR» нашриёти
Тошкент — 2018

Ношир: *Исмоил Муҳаммад Содик*
Муҳаррир: *Барно Саидрахмон*
Арабча матн мусахҳиҳи:
Муҳаммад Алий Муҳаммад Юсуф
Техник муҳаррир: *Мансур Қаюмов*
Саҳифаловчи: *Ҳабибуллоҳ Шукруллоҳ*
Муқова дизайнери: *Уйғун Солиҳов*
Мусахҳиҳ: *Ғиёсиддин Болиев*

Нашр лицензияси № АИ 235, 13.02.2013 йил.
Босишга рухсат этилди 03.07.2018. Бичими 84x108 ¹/₃₂.
Times New Roman гарнитураси. Офсет босма. Босма табоғи 14.
Шартли босма табоғи 11,76. Адади 10000 (биринчи завод).
Буюртма № 62. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Hilol-Nashr» нашриёти босмаҳонаси
100185, Тошкент шаҳри, Сўгалли ота, 5
Тел. (99871) 2175999, факс (99871) 2175478
<http://hilolnashr.uz> e-mail: info@hilolnashr.uz

